

36
I STUDIA COPERNICANA

✓
STUDIA COPERNICANA

JERZY BURCHARDT

HIGIENA
WEDLE TOMASZA Z WROCŁAWIA

VIII

530

36

530

STUDIA

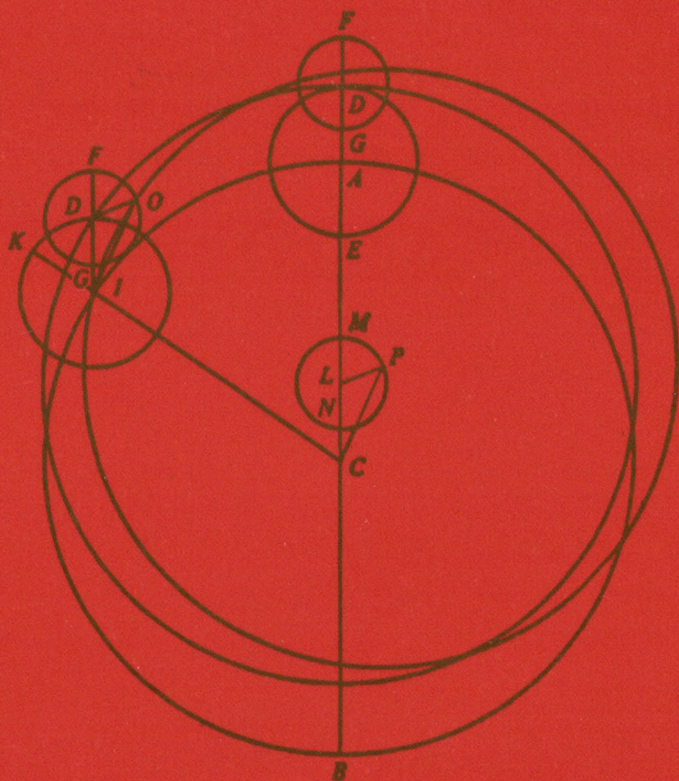
COLFER

NATIONAL

ARCHIVES

POLSKA AKADEMIA NAUK
INSTYTUT HISTORII NAUKI

STUDIA COPERNICANA XXXVI

STUDIA COPERNICANA

wydawane przez Polską Akademię
Nauk dotyczą postaci wielkiego
astronoma i jego czasów, jak również
szeroko pojętej problematyki dziejów
nauki przed Kopernikiem i recepcji
jego dzieła.

Na obwolucie: Głowa biskupa;
przerys płaskorzeźby z opactwa
na Olbinie we Wrocławiu
(kon. XII w.)

Na okładce rysunek z:
De revolutionibus III, 20

57982 (10)

10000 2021

POLSKA AKADEMIA NAUK
INSTYTUT HISTORII NAUKI
ZAKŁAD BADAŃ KOPERNIKANSKICH

POLISH ACADEMY OF SCIENCES
INSTITUTE OF HISTORY OF SCIENCE
CENTRE FOR COPERNICAN STUDIES

HIGIENA
WEDLE TOMASZA Z WROCŁAWIA

STUDIA COPERNICANA
XXXVI

WYDAWNICTWA BENEFAN
WARSZAWA 1997

POLISH ACADEMY OF SCIENCES
INSTITUTE FOR THE HISTORY OF SCIENCE
CENTRE FOR COPERNICAN STUDIES

STUDIA COPERNICANA
XXXVI

Ромаш 2024.

JERZY BURCHARDT

HIGIENA

WEDLE TOMASZA Z WROCŁAWIA

WYDAWNICTWA IHN PAN
WARSZAWA 1997

111

KOMITET REDAKCYJNY

MARIAN BISKUP, JERZY BURCHARDT,
PAWEŁ CZARTORYSKI (redaktor naczelny),
JERZY B. KOROLEC, STANISŁAW MOSSAKOWSKI, JOHN NORTH,
GRAŻYNA ROSIŃSKA, ALAIN SEGONDS, PAVEL SPUNAR,
SABETAI UNGURU, WITOLD WRÓBLEWSKI

SEKRETARZE REDAKCJI

JAN MALICKI, JACEK SOSZYŃSKI

448083

całk. Pom.

©Copyright by Studia Copernicana

© Copyright by Jerzy Burchardt

PL ISSN 0081 - 6701

ISBN 83 - 86062 - 41 - X

WYDAWNICTWA IHN PAN

STUDIA COPERNICANA: Pałac Staszica, ul. Nowy Świat 72, pok. 4
PL 00-330 Warszawa, tel. (22) 26 87 54, fax (22) 26 61 37

WYDAWNICTWA IHN PAN: Pałac Staszica, ul. Nowy Świat 72, pok. 17
PL 00-330 Warszawa, tel. fax (22) 26 61 37 Poland

Skład: Wydawnictwo Retro-Art, ul. Em. Plater 25,

PL 00-688 Warszawa, tel. 625 45 04

Druk: Paper & Tinta, ul. Bardowskiego 4, Warszawa, tel. 679 20 26

E. 2400 / 97

HIGIENA WEDLE TOMASZA Z WROCŁAWIA

SPIS TREŚCI

Przedmowa – Paweł Czartoryski	IX
Foreword by Paweł Czartoryski	XII
Wykaz skrótów dzieł cytowanych	XIV
Od Autora	1
Wstęp	3
I. Tomasz z Wrocławia i jego uwagi o zawodzie lekarza	8
II. Dieta	15
III. Flebotomia profilaktyczna	29
IV. Lek profilaktyczny	61
Summary	66

THOMAE DE WRATISLAVIA

OPERA QUAE AD CONSERVATIONEM SANITATIS

HUMANI CORPORIS SPECTANT

primum edidit Georgius Burchardt

Conspectus bibliothecarum codicumque, ubi libri Thomae de Wratislavia manu scripti scientiam conservativam sanitatis pertinentes inveniuntur	68
Abbreviationes editoriae et sigla	68

Thomae de Wratislavia Episcopi Sareptensis

REGIMEN SANITATIS

primum totum edidit Georgius Burchardt

Praefatio	71
REGIMEN SANITATIS	75
Apparatus criticus	91
Commentarius exegeticus	94

Thomae de Wratislavia Episcopi Sareptensis

DE PHLEBOTOMIA ET DE IUDICIIS CRUORIS

primum edidit Georgius Burchardt

Praefatio	99
DE PHLEBOTOMIA ET DE IUDICIIS CRUORIS	103
Apparatus criticus	144
Commentarius exegeticus	147

Lexicon vocabulorum a medicis scientiam conservativam sanitatis medii aevi colentibus usitatorum	159
Appendix	
I. Thomae de Wratislavia <i>Aggregati, Antidotarii, Regularum super Practicam atque Collectorii secundum Alphabetum</i> contenta	
1. <i>Aggregatum</i> (per Alexandrum Birkenmajerum)	161
2. <i>Antidotarium</i>	167
3. <i>Regulae super Practicam</i>	169
4. <i>Collectorium secundum Alphabetum</i>	170
II. Codicum manu scriptorum descriptiones	
Dresden, Sächsische Landesbibliothek, cod. C. 274	172
Gdańsk, Bibl. Gdańska PAN, cod. 2310	174
Gdańsk, Bibl. Gdańska PAN, cod. Mar, F.238	175
Gdańsk, Bibl. Gdańska PAN, cod. Mar. Q. 47.	177
Kraków, Bibl. Jag. cod. 2113	179
Wrocław, Bibl. Uniw. cod. III. F. 10	180
Wrocław, Bibl. Uniw. cod. III. F. 20	182
Wrocław, Bibl. Uniw. cod. III. F. 23	185
Aneks. Pisma medyczne Tomasza z Wrocławia. Źródła i bibliografia.	
1. Rękopisy zawierające pisma medyczne Tomasza z Wrocławia	187
2. Pisma medyczne Tomasza z Wrocławia w przekazach rękopiśmiennych.	190
3. Bibliografia dotycząca Tomasza z Wrocławia w układzie chronologicznym	197
Indeks osób, krajów i miejscowości	201
Indeks lekarstw i terminów medycznych	206

HIGIENE ACCORDING TO THOMAS OF WROCLAW

CONTENTS

Foreword by Paweł Czartoryski (in Polish)	IX
Foreword by Paweł Czartoryski (in English)	XII
Abbreviations of cited works.	XIV
Author's Preface	1
Introduction	3
I. Thomas of Wrocław and his views on the medical profession	8
II. Diet	15
III. Prophylactic phlebotomy (bloodletting)	29
IV. Prophylactic medicines	61
English summary.	66
[For contents of the Latin part of the book see Polish table of contents.]	
Supplement. Medical works of Thomas of Wrocław. Manuscript sources and bibliography.	
1. Manuscripts containing Thomas's medical works	187
2. Thomas's medical works as preserved in manuscript sources.	190
3. Bibliography on Thomas of Wrocław in chronological sequence	196
Index of names, lands and places	201
Index of medicines and medical terms	206

PRZEDMOWA

Książka Jerzego Burchardta przynosi ogromny ładunek informacji na temat Tomasza z Wrocławia, jego twórczości oraz medycyny średniowiecznej, której był wybitnym przedstawicielem. W tym świetle staje się jasne, że Tomasz był autorem wytrawnym, świadomie realizującym określoną koncepcję swego pisarstwa, którego poszczególne elementy wzajemnie się uzupełniają w dążeniu do przedstawienia całości wiedzy i doświadczeń medycznych autora. I tak, zawarty w obecnym tomie *Regimen sanitatis* wraz z ostatnim rozdziałem wydanej przez Th. J. Antry'ego w 1989 r. (*Studia Copernicana*, t. XXVII) *Practica medicinalis*, zatytułowanym „*Directiones*”, dotyczy higieny i obowiązków lekarza (deontologii lekarskiej), podczas gdy wspomniana *Practica*, wraz z poprzedzającymi ją *Regulae super Practicam* (znanymi ze spisu treści zawartego w obecnej książce), przedstawia choroby poszczególnych części ciała i sposoby ich leczenia, omówione dosłownie: „od głów do stóp”, przy czym *Regulae* są jakby skrótowym wyciągiem wybranych zagadnień z *Practica*.

Dalej, *Aggregatum* odnosi się do leków prostych, zwanych *simplicia*, zwłaszcza pochodzenia roślinnego, *Antidotarium* zaś do leków „złożonych”, zwanych *composita*. Treść pierwszego dzieła znamy z przedwojennych notatek Aleksandra Birkenmajera wydanych w obecnym tomie przez J. Burchardta, który sam, w podobny sposób, opracował *Antidotarium*. Do bliższego wyjaśnienia pozostaje natomiast treść trzech pierwszych tablic zawartych w tzw. *Liber quatuor tabularum*, jak również ich stosunek do *Aggregatum* i *Antidotarium*.

Wszystkie teksty wymienione poprzednio wchodzą w skład jednego ogromnego dzieła, które autor zatytułował *Michi competit*, a które obejmuje kolejno, powtórzmy: I. *Regimen sanitatis*, II. *Aggregatum*, III. *Antidotarium* wraz z *Liber quatuor tabularum* oraz IV. *Regulae super Practicam* i *Practica medicinalis* (zob. Aneks, 2). Poza obrębem *Michi competit* pozostają trzy dalsze teksty, a mianowicie *Collectorium secundum Alphabetum*, które stanowi jakby odrębną encyklopedię zdrowia w układzie alfabetycznym; spis jej treści, który przedrukowano w obecnej książce wydał w 1850 r. wrocławski profesor medycyny August Henschel. Owo *Collectorium* obejmuje również swymi hasłami dwa odrębne, niewielkie teksty: wydany przez doc. Burchardta w obecnej książce traktat *De phlebotomia* oraz drugi, nie wydany dotychczas traktat *De urinis*.

O spójności koncepcji autorskiej Tomasza świadczą też zawarte w poszczególnych jego pismach wzajemne odniesienia jednych dzieł do drugich, z czego A. Birkenmajer wysunął przypuszczenie, że mógł on te dzieła pisać jednocześnie.

Z ich treści przebija znakomita erudycja Tomasza; zna on i cytuje całą niemal literaturę medyczną będącą wówczas w obiegu (zob. indeks osób). Zachowuje jednak do tych źródeł krytyczny stosunek, stwierdzając w prologu do *Antidotarium*, że nie jest ważne od kogo pochodzi recepta, lecz czy dany lek jest w praktyce skuteczny (cod. 2310 Bibl. Gdańskiej PAN, k. 222).

Obok owej wysokiej wiedzy „akademickiej” Tomasz, pisząc po łacinie, podaje nazwy wielu środków leczniczych, a zwłaszcza ziół, w kilku językach: po angielsku, po francusku, po włosku, po niemiecku, po czesku i po polsku. Te przytoczenia nazewnictwa miejscowego stanowią cenne źródła językoznawcze; świadczą one również o zmyśle obserwacji autora, o jego zainteresowaniach kulturą lokalną w trakcie praktyki lekarskiej wykonywanej w wielu krajach i o świadomości odrębności obyczajów i języków europejskich.

I wreszcie w pismach Tomasza szczególną uwagę budzi stały wzgląd na czytelnika, zarówno na młodszego kolegę-medyka (częste zwroty: *et tu dic* ...), jak i na pacjenta, skoro podaje on imiona wyleczonych przez siebie osób i opisy ich chorób. Pamięta też o pacjentach ubogich, zalecając im leki proste i tanie, choć często równie skuteczne jak środki drogie, przeznaczone dla zamożnych.

Traktaty lekarskie Tomasza pisane we Wrocławiu wzbudziły zainteresowanie w sąsiedniej Saksonii (Drezno, Erfurt, Lipsk), na Pomorzu (Gdańsk) i w Małopolsce (Kraków), były zatem, sądząc z rozmieszczenia znanych obecnie kodeksów, zjawiskiem lokalnym, związanym z życiem i potrzebami wielkich miast handlowych Europy środkowej XIV i XV w. w zakresie higieny i ochrony zdrowia, a później zapewne także z ośrodkami akademickimi i wydziałami lekarskimi powstającymi w tych miastach.

W późniejszych czasach Tomasz, jak się zdaje, został całkowicie zapomniany. Nie wspominają o nim ślasy biografowie XVIII w. Hankius i Földener; z tych czasów pochodzą jedynie dwie wzmianki w lipskim katalogu rękopisów J. Feller (1686) i w leksykonie uczonych C. G. Jöchera (1751). To też zdaniem J. Burchardta za właściwego „odkrywcę” Tomasza uznać należy wspomnianego już A. Henschela, wrocławskiego profesora medycyny z połowy XIX w., który poświęcił mu bacniejszą uwagę w trzech publikacjach z lat 1847 i 1850.

Trzy fragmenty tomaszowych pism zostały wydane w dawniejszym czasie. Są to: pierwszy rozdział *Regimen sanitatis* (J. Pagel, 1897), rozdz. 111 *Practicae medicinalis* dotyczący zarazy (K. Sudhoff, 1916) oraz rozdziały 21–25 tegoż dzieła na temat bólu zębów i ich leczenia. (J. Köhler, 1924). W swej rozprawie z 1937r. o astronomach i astrologach śląskich Aleksander Birkenmajer zwrócił na Tomasza baczną uwagę, a wykonane wówczas przez niego obszerne wyciągi z rękopisu erfurckiego zostały częściowo wydane dopiero w obecnej książce.

W latach osiemdziesiątych ubiegłego wieku ukazały się trzy katalogi najważniejszych bibliotek naszego rejonu: Jagiellońskiej (Wisłocki, 1877–1881), drezdeń-

skiej (Schnorr von Carolsfeld, 1882) i Amploniany w Erfurcie (Schum, 1887). Wraz z późniejszymi katalogami Günthera dla Gdańska (1909, 1921) przynosiły one zwięzłe opisy kodeksów, zawierających pisma Tomasza. Jednakże wszystkie rękopisy zawierające te pisma uzyskują pełne, nowoczesne opracowania monograficzne dopiero obecnie. Przynosi je VI tom *Katalogu łacińskich rękopisów średniowiecznych Biblioteki Jagiellońskiej*, który dotyczy kodeksów krakowskich. Uzupełniają go opisy kodeksów z innych bibliotek, zwłaszcza gdańskiej i wrocławskiej, wykonane przez J. Burchardta, a zamieszczone w obecnej książce oraz we wcześniejszym artykule z 1994 r. (Niżej podpisany wykonał opis rkp. BJ 2113 nie objętego wspomnianym katalogiem.)

W związku z tym pragnę serdecznie podziękować za życzliwą pomoc i współpracę paniom Annie Kozłowskiej, kierownikowi Działu Rękopisów Biblioteki Jagiellońskiej oraz Bożenie Chmielowskiej, redaktorowi wspomnianego tomu za udostępnienie zawartych w nim opisów bibliologicznych jeszcze przed publikacją. Należy dodać, że tom ten obejmuje głównie rękopisy medyczne zachowane w BJ i stanowi bardzo poważny wkład źródłowy do dziejów medycyny w Polsce.

Wypada wreszcie zapytać, co przynosi książka Jerzego Burchardta w zakresie merytorycznym? W odpowiedzi należałoby najpierw wskazać na zawarte w jej wstępie znakomite wprowadzenie do dziejów medycyny średniowiecznej, czego brak w polskiej literaturze przedmiotu. Dalej, Autor omawia w kolejnych czterech rozdziałach, w ścisłym oparciu o źródła, lecz językiem dostępnym dla dzisiejszego czytelnika, treści zawarte w publikowanych tekstach, wprowadzając w realia ówczesnej medycyny oraz w ówczesny sposób rozumowania i postępowania lekarskiego. Zwłaszcza szczegółowa analiza traktatu o flebotomii, czyli o puszczeniu krwi, omawia w sposób poważny i rzeczowy praktyki medycyny średniowiecznej, tak obce naszym dzisiejszym pojęciom. W związku z tym należy przytoczyć zdanie Autora z dyskusji nad książką, który, na pytanie w jakim stopniu ówczesne poglądy odpowiadają „prawdzie” odparł, że była to autentyczna prawda ówczesnych ludzi, a obowiązkiem historyka jest jej wierne odtworzenie, co samo w sobie też stanowi „prawdę”. Warto tutaj dodać, że medycyna o której mowa utrzymywała się od czasów greckich przez blisko dwa tysiące lat i stanowiła istotny składnik wielu kultur. Zwięzły przegląd stosowanych przez nią pojęć i środków zawiera „Indeks lekarstw i terminów medycznych” podany na końcu książki, na który należy zwrócić szczególną uwagę czytelnika.

Konkludując, pragnę wyrazić osobiste przekonanie, że oba tomy *Studia Copernicana* poświęcone Tomaszowi z Wrocławia – autorstwa Theodore James Antry'ego i Jerzego Burchardta, w połączeniu z tomem VI *Katalogu łacińskich rękopisów średniowiecznych Biblioteki Jagiellońskiej* stanowią istotny zwrot w rozwoju badań nad medycyną średniowieczną w Polsce.

Paweł Czartoryski

FOREWORD

The present book brings a wealth of information on the medical works of Thomas of Wrocław (1297 - c.1378), titular bishop of Sarepta. Research done by Jerzy Burchardt clearly indicates, that Thomas was a consummate author, who, in a series of works being complementary to one another, presented the whole mediaeval range of academic knowledge of medicine, corroborated by his own personal experience as a physician practising in many countries of Europe.

Thus, his *Regimen sanitatis*, first published by Jerzy Burchardt in the present book, together with the last chapter of *Practica medicinalis* entitled "Directiones", concern hygiene or the science of health and its maintenance in conjunction with medical deontology, while his *Practica* as a whole, published by Th. J. Antry in 1989, and its abbreviation entitled *Regulae super Practicam* (see list of its chapters, p 168), review the parts of the human body, their ailments and their treatment, literally "from head to toe".

Next, Thomas's *Aggregatum* concerns simple medicines, mainly herbs, called *simplicia*, while his *Antidotarium* lists composite medicines, called *composita*. The subject matters of the former are known in detail from Aleksander Birkenmajer's notes taken in Erfurt before World War II and published by Jerzy Burchardt in the present book, together with the contents of *Antidotarium*. Finally, the first three tables included in Thomas's *Liber quatuor tabularum* have still to be investigated, since their relation to the *Aggregatum* and to the *Antidotarium* is not clear.

All the works mentioned above have been incorporated by Thomas in his *opus magnum* entitled: *Michi competit*. Only three texts remain outside this collection. The *Collectorium secundum Alphabetum* is a kind of encyclopaedia of health; its table of contents is reprinted in the present volume from a paper by August Henschel (Breslau, 1850). The *Collectorium* includes *i.a.* two copious entries, which have also been preserved in manuscripts as separate treatises, namely *De phlebotomia et de iudiciis cruoris*, published by Burchardt in the present book, and *De urinis*, which remains unpublished. Frequent cross-references within Thomas's works lead A. Birkenmajer to the conclusion, that Thomas might have worked on them simultaneously; anyhow they point to his consistency as a writer.

His works also show, that he knew and quoted most of the medical writings extant in his days (see Index of names, lands and places). But despite his huge academic erudition he kept a certain distance towards his sources; *e.g.* in the prologue to his *Antidotarium* he says, that it is unimportant who first introduced a given treatment,

provided that it worked efficiently (Gdańsk, cod. 2310, fol. 222). Likewise, Thomas gave frequently the vernacular names of plants or herbs in English, French, Italian, German, Czech or Polish, beside their Latin names. He also mentioned by name some patients, whom he helped in regaining health. Finally, he thought of the poor, to whom he recommended cheap and simple medicines, which were to be as efficient as sophisticated ones, destined for the rich.

Judging from the present location of extant copies, Thomas's works written in Wrocław, Silesia, raised interest in neighbouring Saxony (Dresden, Erfurt, Leipzig), Pomerania (Gdańsk), and southern Poland (Cracow). Such a distribution is characteristic of the big merchant cities of Central Europe, with new universities and their medical faculties being founded first in Cracow, and somewhat later in Leipzig and Erfurt.

Over the next three centuries (16th - 18th c.), however, Thomas and his works sank into oblivion. While ignored by 18th century Silesian biographers, Hankius and Fuldener, Thomas seems to have been mentioned only twice during that whole period, in Fellers catalogue of manuscripts of the Paulina Library in Leipzig (1696), and in Jöchers *Gelehrtenlexicon* (1751).

Burchardt is right in saying, that Thomas was actually rediscovered by A. Henschel, Professor of medicine in Breslau, in three papers published in 1847 and 1850. Excerpts from his works were edited much later by J. Pagel (1897), K. Sudhoff (1916) and J. Köhler (1924), while A. Birkenmajer draw attention to him in a paper on Silesian astronomers and astrologers (1937).

Brief descriptions of manuscripts containing Thomas's works may be found in library catalogues by Wislocki for Cracow (1877-1881), Schnorr von Carolsfeld for Dresden (1882), Schum for Erfurt (1887) and Günther for Gdańsk (1909, 1921). All these manuscripts, however, have only very recently been described again according to modern standards in vol. VI of the catalogue of mediaeval manuscripts of the Jagellonian Library in Cracow, implemented by Burchardt's descriptions for Dresden, Gdańsk and Wrocław published in the present book, as well as in his earlier paper, concerning two manuscripts from Erfurt and Leipzig.

In this connexion may I thank Mrs Anna Kozłowska, head of the Manuscript Department of the Jagellonian Library, as well as Mrs. Bożena Chmielowska, editor of the above Catalogue, for their very generous assistance in preparing the Latin Appendix within the present book. May I also express my deep conviction, that vol. VI of their Catalogue, which is mainly concerned with medical manuscripts, brings vital source material concerning the Faculty of Medicine of the University of Cracow. On the other hand, Thomas's treatises published previously by Theodore J. Antry, and now by Jerzy Burchardt are certainly the largest ever known medical texts coming from fourteenth century Poland. The detailed knowledge which they are bringing, together with the above Catalogue, might be an essential turning point in research on mediaeval medicine in this Country.

Paweł Czartoryski

WYKAZ SKRÓTÓW DZIEŁ CYTOWANYCH

- A – Aleksander Birkenmajer, *Les astronomes et les astrologues silésiens au moyen âge*, Studia Copernicana, vol. IV, Wrocław 1972, p. 437–468.
- AAP – Aristoteles, *Analytica posteriora*, editio Immanuelis Bekkeri, Berolini 1830.
- ABS – Andrzej Bednarczyk, System filozoficzno-lekarski Galena, „Analecta” nr 1, Warszawa 1992.
- AC – *Auicennae Liber Canonis ... cum castigationibus Andreae Alpagi*, Venetiis 1544.
- ACG – *Auerrois Colliget*, edidit Jacobus de Giunti, Venetiis 1531.
- AGM – Archiv für Geschichte der Medizin, Leipzig 1907–1938.
- AH – August Henschel, *Schlesiens wissenschaftliche Zustände im vierzehnten Jahrhundert*, Breslau 1850.
- AKW – Awicenna, *Księga wiedzy*. Przełożył, wstępem i przypisami opatrzył Bogdan Składanek, Kraków 1974.
- AMS – Allgemeine Wissenschaftliche Stadtbibliothek, Sondersammlung, Erfurt, codex F. 283, Thomae de Wratislavia Aggregatum medicinarum simplicium, f. 105^v–203^v.
- AOV – *Aristotelis Opera omnia*, Venetiis 1483.
- AP – Ali Abbās al-Madžūsī, *Pantegni*, Ol, Lugduni 1515.
- APP – Ali Abbās al-Madžūsī, *Pantegni, Practica*, Ol.
- APT – Ali Abbās al-Madžūsī, *Pantegni, Theorica*, Ol.
- BGL – *Bernardi Gordonii De phlebotomia*, BGL, p. 667–727.
- BKPW – Jerzy Burchardt, *Kosmologia i psychologia Witelona*, Studia Copernicana, vol. XXX (recte XXXI), Wrocław 1991.
- CA – Constantinus Africanus, *De melancholia*, in: *Constantini Africani Opera conquistata undique*, Basileae 1536.
- CEGM – *Epitomata Constantini Africani*, in: *libris XIV De ingenio sanitatis Galeni seu Megatechni*, SG, Lugduni 1517.
- CHM – *Die Chirurgie des Heinrich von Mondville (Hermondaville)*, hrsg. von Julius Pagel, Berlin 1892.
- CP – *Chronologia Polska*. Praca zespołowa pod redakcją Bronisława Włodarskiego, Warszawa 1957.
- EA – *Encyclopedia Americana*, vol. 1–30, Connecticut 1987.
- EGM – Wolfgang Eckart, *Geschichte der Medizin*, Springer-Verlag, Berlin Heidelberg New York London Paris Tokyo Hong Kong Barcelona 1990.
- EM – Jole Agrimi, Chiara Crisciani, *Edocere medicos. Medicina scolastica nei secoli XIII–XV*, Guerini e Associati, Milano Napoli 1988.
- GA – *Antidotarium Nicolai*, 1471, in GMP, 1978.
- GCM – Gilberti Anglici *Compendium medicinae*, Lugduni 1515.
- GDR – Pedro Gil-Sotres, *Derivation and revulsion*, PSBD, Cambridge University Press 1994, p. 111–155.

- GGI – Γαληνοῦ τῶν πρὸς Γλαύκωνα θεραπευτικὸν βιβλίον, edidit Carolus G. Kühn, in *Galenī Opera omnia*, vol. XI, Lipsiae 1826, p. 1–146.
- GHL – Γαληνοῦ Ὑγιεινῶν λόγοι Z; in: *Claudii Galeni Opera omnia*, edidit Carolus Gottlob Kühn, vol. VI, Lipsiae 1823, p. 1–452.
- GMP – Dietlinde Goltz, *Mittelalterliche Pharmazie und Medizin. Dargestellt an Geschichte und Inhalt des Antidotarium Nicolai*. Mit einem Nachdruck der Druckfassung von 1471, Stuttgart 1976.
- GPT – Γαληνοῦ περὶ φλεβοτομίας θεραπευτικὸν βιβλίον, edidit Carolus G. Kühn, vol. XI, Lipsiae 1826, p. 147–378.
- GRS – Pedro Gil-Sotres, *Le regole della salute*, in: *Storia del pensiero medicale occidentale* a cura di Mirko Grmek, Bari 1993.
- GSMF – Pedro Gil-Sotres, *Scripta minora de Flebotomia en la tradición médica del Siglo XIII*, Quadernos de Historia de la medicina, Santander Pamplona 1986.
- GT – Γαληνοῦ περὶ τῶν πεπονθότων τόπων, in: *Galenī Opera omnia*, edidit Carolus G. Kühn, vol. VIII, Lipsiae 1824, p. 1–452.
- GTI – Γαληνοῦ τέχνη ἰατρική, in: *Claudii Galeni Opera omnia*, edidit Carolus G. Kühn, vol. I, Lipsiae 1821, p. 305–412.
- GTM – Γαληνοῦ θεραπευτικὴ μέθοδος, edidit Carolus G. Kühn, vol. X, Lipsiae 1825, p. 1–1021.
- HA – Hippocrates, *Aphorismi*, edidit E. Littré, vol. IV, p. 396–609.
- HI – Hunāīn ibn Ishāq, *Isagoge*. Introducción, edición, traducción y notas por Diego García y José Luis Vidal, Asclepio, XXVI–XXVII, 1974–1975, p. 267–382.
- HP – Henricus Pauper, *Rechnungen der Stadt Breslau 1299–1358*, *Codex diplomaticus Silesiae*, vol. 3, Breslau 1860.
- HW – Henry of Winchester, *Tractatus de aegritudinibus fleubotomandis*, edited by Linda Voigts and Michael Mac Vaughn, in: *A Latin technical phlebotomy, and Its English Translation*, in: *Transactionis of the American Philosophical Society*, vol. 74, Part 2, Philadelphia 1984, p. 1–69.
- JAE – Joannes de Sancto Amando, *Expositio super Antidotarium Nicolai*, in *Joannis Mesue Opera*, Venetiis 1581.
- JPP – Moritz Arndt Mehner, *Johannes von Parma und seine Practicella*, Inaugural-Dissertation, Universität Leipzig 1918, p. 1–42.
- KMV – Ladislaus Klicman, *Monumenta Vaticana res Bohemicas illustrantia*, vol. I, Pragae 1903.
- LL – Gerhard Loh, *Geschichte der Universitätsbibliothek Leipzig von 1543 bis 1832*, Leipzig 1987.
- NGM – Max Neuburger, *Geschichte der Medizin*, vol. I–II, Stuttgart 1906–1908.
- OI – *Opera Isaac*, Lugduni 1515.
- PFH – R. Peiper, *Ein Formelbuch aus Heinrichau*, *Zeitschrift des Vereins für Geschichte und Altertum Schlesiens*, vol. XI, 1871, p. 477–478.
- PIC – Thomas de Wratislavia, *De phlebotomia et de iudicii cruoris*.
- PJP – *Johannis de Parma Practica*, in: JPP.
- PL – *Practica magistri Lanfranci*, Venetiis 1546.
- PM – *Thomae de Wratislavia Practica medicinalis*. A critical edition by Theodore J. Antry, O. Praem., *Studia Copernicana*, vol. XXVII, Wrocław 1989.
- PSBD – *Practical medicine from Salerno to the Black Death*, Cambridge University Press 1994.
- PT – *Plus quam commentum in Parvam Galeni Artem Turisani*, Venetiis 1557.
- RA – Al-Rāzī, *Liber ad Almansorem*, in: RO.
- RAV – *El maravilloso Regimiento y orden de vivir de Arnau de Villanova*. Introducción y estudio por Juan A. Paniagua Arellano, Zaragoza 1980.

- RC – Romuald Czarnecki, *Ein Aderlasstraktat angeblich des Roger von Salerno samt einen lateinische und einen griechischen Texte zur Phlebotomia Hipocratis*, Universität Leipzig, Inauguraldissertation, 1919.
- RCH – Pseudo-Hippocrates, Περὶ φλεβοτομίας, in: RC, p. 31–32.
- RCR – *De modis mittendi sanguinem et de eius utilitate Rogerii chirurgi peritissimi libellus*, in: RC, p. 9–15.
- RD – Al-Rāzi, *Divisionum liber unus*, in: RO.
- RGM – *Brata Mikotaja z Polski pisma lekarskie*. Wydał i objaśnił Ryszard Ganszyniec, Poznań 1920, p. 44–71.
- RGNK – Romuald Wiesław Gutt, *Dzieje nauki o krwi*, Warszawa 1975.
- RO – Abu Betri Rhasae *Opera equisitoria*, Basileae 1544.
- RS – Thomas de Wratislavia, *Regimen sanitatis*.
- RSR – *Regimen salernitanum*, edidit Salvator de Renzi, in: *Collectio Salernitana*, vol. I–V, Napoli 1852.
- SG – *Speculum Galeni*, Lugduni 1517.
- SIHS – George Sarton, *Introduction to the History of Science*, vol. I, Baltimore 1927, vol. II, New York 1929.
- SM – Karl Sudhoff, *Medizinische Unterricht und seine Lehrbehelfe im Früheren Mittelalter*, AGM, 1929.
- SNA – Karl Sudhoff, *Antipocras, Streitschrift für mystische Heilkunde in Versen des Magisters Nikolaus von Polen*, SAGM, vol. 9, 1916, p. 31–52.
- SP – *Storia del pensiero medico occidentale*, a cura di Mirko Grmek, vol. I, Bari 1993.
- SS – *Secretum secretorum cum glossis et notulis tractatus brevis et utilis ad declarandum quaedam obscure dicta fratris Rogeri Bacon*, in: *Opera hactenus inedita Rogeri Baconi*, edidit R. Steele, fasc. V., Oxonii 1920, p. 1–175.
- SSM – Luigi Stroppiana, *Storia della medicina (tra arte e scienza)*, Roma 1982.
- SU – *Schlesisches Urkundenbuch*, vol. 4, bearbeitet von Winfried Irgang, Köln Wien 1988.
- T – Charles H. Talbot, *Medicine*, in: *Science in the Middle Ages*. Edited by David C. Lindberg, Chicago and London 1978.
- VCM – Arnau de Villanova, *De considerationibus operis medicinae*, in: *Arnaldi de Villanova Opera medica omnia*, vol. IV, Barcelona 1988.
- WDM – Ernest Wickersheimer, *Dictionnaire biographique des médecins en France au moyen âge*, Paris 1936.
- WUB – Jerzy Burchardt, *Witelo filosofo della natura del XIII sec. Una biografia*, Accademia Polacca delle Scienze Biblioteca e Centro di Studi a Roma, Conferenze 87, Wrocław 1984.
- Z – *Guidonis de Cauliaco Chirurgia, cum aliorum tractatibus de eadem materia*, Venetiis 1498.
- ZA – *Guidonis de Cauliaco Chirurgia, cum aliis Chirurgiae tractatibus*, Venetiis 1499.
- ZMF – XVII Krajowy Zjazd Polskiego Towarzystwa Historii Medycyny i Farmacji. Streszczenia referatów, Wrocław 1994.
- ZW – Władysław Wisłocki, *Katalog rękopisów Biblioteki Uniwersytetu Jagiellońskiego*, Kraków 1881.
- ZZ – Bernardi Gordonii *De conservatione vitae humanae*, in BGL, Lugduni 1574, p. 829 sqq.

OD AUTORA

Praca niniejsza powstawała stopniowo. Dzięki stypendiom udzielonym mi przez Instytut Sudhoffa Historii Medycyny i Nauk Przyrodniczych (Sudhoff-Institut für Geschichte der Medizin und der Naturwissenschaften) Uniwersytetu w Lipsku mogłem między 15–21 IX. 1992 opisać w Bibliotece Uniwersyteckiej (Albertinum) w Lipsku – rękopis F. 1198 zawierający między innymi traktat Tomasza z Wrocławia *De phlebotomia et de iudiciis cruoris*, a następnie między 9–18 XII 1992 w Miejskiej Bibliotece Naukowej (Allgemeine Wissenschaftliche Stadtbibliothek) w Erfurcie (Amploniana) – rękopis F. 283 zawierający wśród innych utworów traktat Tomaszowy *Regimen sanitatis*. Instytutowi Sudhoffa wyrażam serdeczne podziękowanie za udzielone mi stypendia, a pani dr Bettinie Löser, miłej i uczynnej pracownicy naukowej Instytutu gorąco dziękuję za pomoc w ich użytkowaniu.

W dniu 9 IV. 1993 w Bibliotece Jagiellońskiej w Krakowie znalazłem w rękopisie 818 drugą kopię *Regimen sanitatis* Tomasza. Za udostępnienie mi opisu tego rękopisu, sporządzonego przez pana Ryszarda Tatarzyńskiego, składam serdeczne podziękowanie pani Annie Kozłowskiej, kierownik Oddziału Rękopisów tej Biblioteki.

Dostarczone mi mikrofilmy rękopisów z Lipska, Erfurtu i Krakowa umożliwiły mi sporządzenie krytycznych wydań traktatów *Regimen sanitatis* oraz *De phlebotomia et de iudiciis cruoris* Tomasza z Wrocławia. Za przesłane mi mikrofilmy rękopisów serdecznie dziękuję Bibliotece Uniwersyteckiej w Lipsku, Miejskiej Bibliotece Naukowej w Erfurcie i Bibliotece Jagiellońskiej w Krakowie.

Wydania wymienionych traktatów umożliwiły mi napisanie niniejszej książki. Celem tych wydań było wierne, także w pisowni, odtworzenie żywej średniowiecznej łaciny lekarskiej Tomasza. Łacina ta wykształciła się ostatecznie na przekładach z XI–XII wieku dzieł lekarzy greckich i arabskich i żyła w szkołach europejskich w symbiozie z językami romańskimi i innymi językami Europy zachodniej i środkowej.

Poprzedzająca wydania dzieł Tomaszowych monografia nie mogłaby jednak powstać bez uwzględnienia dawniejszej literatury historyczno-medycznej poświęconej średniowieczu łacińskiemu. I tutaj otrzymałem wyczerpującą pomoc od mojego przyjaciela, pana Steffena Hoffmanna z Biblioteki Uniwersyteckiej w Lipsku, za co mu serdecznie dziękuję. W kopie nowszej literatury niemieckiej

dotyczącej medycyny średniowiecznej zaopatrzyła mnie pani dr B. Löser, za co jej składam szczerze podziękowanie.

Dziękuję pani docent dr Alicji Kędzi z Instytutu Anatomii Akademii Medycznej we Wrocławiu za identyfikację niektórych żył i za kopie literatury anatomicznej. Dziękuję panu doktorowi Piotrowi Kręcickiemu z Kliniki Laryngologii Akademii Medycznej we Wrocławiu za wyjaśnienie sposobu używania palców przy pracy chirurga.

W najnowsza literaturę dotyczącą łacińskich, średniowiecznych traktatów o higienie (*regimina sanitatis*) i flebotomii (*venae sectio*) zaopatrzył mnie mój przyjaciel, D. Pedro Gil-Sotres, profesor Uniwersytetu w hiszpańskiej Pamplonie, za co winienem mu ogromną i dozgonną wdzięczność. Za kurtuazyjne zakomunikowanie mi jego adresu dziękuję profesor Danielle Jacquart z École Pratique des Hautes Études w Paryżu.

Dużą pomocą w wystylizowaniu części polskiej książki służyła mi moja żona, dr Danuta Burchardt, która jednocześnie stworzyła mi dogodne warunki do kontynuowania pracy w obecnej, trudnej sytuacji bytowania pracowników naukowych w Polsce. Za to jej serdecznie dziękuję.

Przed wszystkim jednak jestem ogromnie wdzięczny memu przełożonemu w Instytucie Historii Nauki Polskiej Akademii Nauk i przyjacielowi, panu prof. drowi Pawłowi Czartoryskiemu – nie tylko za wszelką i najżyczliwszą pomoc we właściwym przygotowaniu książki do druku, ale również za przyjęcie jej do renomowanej na całym świecie serii książek naukowych – *Studia Copernicana*.

Wrocław, dnia 15 lutego 1995

Jerzy Burchardt

WSTĘP

Właściwe początki nauki średniowiecza łacińskiego o higienie znajdują się nie u Galena (lata 129–199 po nar. Chrystusa), ale u galenistów arabskich czyli uczonych lekarzy syryjskich i perskich piszących w języku arabskim.

Hunain ibn Ishāq (Joannitius) w swym *Wprowadzeniu do medycyny* (*Isagoge*) z trzeciej ćwierci IX w.¹ uporządkował pojęcia medycyny Galena, mistrza wszystkich galenistów, która sama już była syntezą nauki Hipokratesa, Arystotelesa oraz osiągnięć lekarzy hellenizmu². Hunain, nestoriański lekarz syryjski, kierujący Domem Wiedzy w Bagdadzie za kalifów abbasydzkich Mutawakela, Muntasira, Mustaina i Muhtadiego w latach 861–870, stwierdził mianowicie, że medycyna dzieli się na teorię (*theorica*) i praktykę (*practica*). Teoria medycyny traktuje o rzeczach naturalnych, o rzeczach nienaturalnych i o rzeczach przeciw naturze, bo od nich pochodzi nauka o przyczynach i objawach choroby, zdrowia i stanu między nimi pośredniego (*neutralitas*). Wyróżnił on siedem rzeczy naturalnych: żywioły (*elementa*), jakości (*commixtiones*), płyny ustrojowe (*compositiones*, gdzie indziej zwane *humores*), części ciała, władze, działania, i tchnienia (*spiritus*), sześć rzeczy nienaturalnych (ćwiczenia ciała, kąpiele, jedzenie z piciem, sen, spółkowanie i przypadłości duszy (*accidentia animae*), wreszcie trzy rzeczy przeciwko naturze: chorobę, przyczynę choroby i przypadłości towarzyszące chorobom³.

Żywioły są cztery: ogień, powietrze, woda i ziemia. Jakości są cztery proste – ciepło, zimno, wilgoć i susza, a cztery złożone: wilgotne ciepło, suche ciepło, wilgotne zimno i suche zimno. Jest i jakość wypośrodkowana (*aequalis*), kiedy ciało znajduje się w nieposzlakowanym stanie umiaru. Płyny ustrojowe są także cztery: krew (*sanguis*), śluz (*phlegma*), żółć czerwona (*cholera rubea*) i żółć czarna (*cholera nigra*). Z nich pierwsza jest gorąca i wilgotna, drugi zimny i wilgotny, trzecia gorąca i sucha, a czwarta zimna i sucha.

Główne części ciała (*membra*) to mózg, serce, wątroba i jądra. Inne części ciała służą częściom głównym: nerwy mózgowi, tętnice sercu, żyły wątrobie, a naczynia nasienne jądom. Inne jeszcze części ciała mają własne funkcje. Tymi częściami są kości, chrząstki i błony między skórą i mięsem, mięśnie, tłuszcz i mięso. Jeszcze inne części mają własne władze, choć są zakorzenione w częściach głównych i stamtąd biorą swoją energię (*uigorem*); są nimi: żołądek, nerki, jelita i wszelkie mięśnie.

Władze (*virtutes*) dzielą się na władzę zwierzęcą, tchnieniową, i naturalną. Władza naturalna dzieli się na władzę płodzącą i władzę żywiącą. Władza

technieniowa działa przez kolejne rozszerzanie i zwężanie serca i tętnic. Władza zwierzęca składa się z trzech władz. Pierwsza z nich porządkuje, zestawia i rozróżnia, druga decyduje o dowolnym ruchu, a trzecia zawiaduje zmysłami zewnętrznymi.

Działania (*operationes*) to: pożądanie pokarmu (*cibi appetitus*), trawienie (*digestio*), zatrzymanie (*retentio*) i wydalanie (*expulsio*).

Tchnienia (*spiritus*) są trzy: pierwsze, tchnienie naturalne (*spiritus naturalis*) bierze początek z wątroby, drugie (*spiritus vitalis*) z serca, trzecie (*spiritus animalis*) z mózgu. Pierwsze rozchodzi się z wątroby żyłami po całym ciele, drugie z serca kierowane jest tętnicami do całego ciała, a trzecie z mózgu nerwami rozchodzi się po całym ciele i rozpoznaje rzeczy w duchu (*in spiritu*)⁴.

Przypadłości duszy to gniew, przyjemność, radość, strach i obawa, niepokój i smutek.

Wśród rzeczy przeciwko naturze Hunain wyróżnia, jak już powiedziano wyżej, chorobę. Do chorób zalicza gorączki (*febres*) i guzy (*apostemata*). Gorączka jest stanem nienaturalnym, wykraczającym poza bieg natury, rozchodzącym się z serca tętnicami i szkodliwa w swym rezultacie. Dzieli się na trzy rodzaje: pierwsza jest w duszy i nazywa się jednodniowa (*effimera*), druga pochodzi z gnicia płynów ustrojowych i nazywa się gnilna (*putrida*). Trzecia szkodzi stałym częściom ciała i zwie się hektyczna (*ethica*).

Guzy (*apostemata*) są cztery: gdy powstają z krwi nazywają się flegmonami (*phlegmones*), gdy z czerwonej żółci zwą się różą (*herisipila*), gdy są ze śluzu zwane są obrzmieniami lub guzami (*undimiae vel cimie, id est tumor*), a kiedy pochodzą z czarnej żółci nazywane są rakami flegmon (*cancri phlegmonum*). Guzy pochodzące z krwi mają takie objawy: zaczerwienienie, stwardnienie, pulsowanie, gorąco i występ. Gdy są z żółci czerwonej mają takie objawy: gorąco, zaczerwienienie z przymieszką koloru cytrynowego, wielki ból, klucie i szybki wzrost. Gdy guzy są ze śluzu są białe, miękkie, ustępują pod naciskiem palca, jakby pod nimi była jama i są bezbolesne. Gdy guzy pochodzą z czarnej żółci charakteryzują się wielką twardością i czernią i nie są odczuwalne⁵.

Wprowadzenie do medycyny (Isagoge) Hunaina, w tłumaczeniu arabsko-łacińskim Konstantyna Afrykanina z lat 1056–1060, benedyktyna wówczas na Monte Cassino, zmarłego tam w r. 1078, weszło do egzaminowego kanonu lektur lekarskiej szkoły w Salerno, bardzo wcześnie, może już z końcem XI wieku, a potem do wydziałów lekarskich uniwersytetów w Montpellier, Bolonii i Paryżu i stało się dobrem wspólnym całego galenizmu łacińskiego⁶. Konstantyn, rodem Tunezyjczyk z Kartaginy, przełożył także inne skanonizowane równie wcześnie przez lekarzy łacińskich dzieła dostępne wówczas w rękopisach arabskich: komentarze Galena do *Aforyzmów* i *Prognostyku* Hipokratesa, *Viaticum peregrinantis* Tunezyjczyka Ibn-al-Dżazzara, znane potem pierwszemu polskiemu uczonemu z XIII wieku – Witelonowi, *Ars Galena* oraz *Dietetykę*, *De febribus* i *De urinis* Icchaka ben Israeliego⁷. Lecz przede wszystkim ważny jest konstantynowy przekład *Pantegni* Alego ibn Abbasa al-Madżusiego, piszącego dla Bujjidy Aduda al-Daula w drugiej połowie X wieku i zmarłego w r. 994 lekarza irańskiego.

Pantegni (*Kāmil al sanā'a al-Tibbīya*), wielka encyklopedia medycyny, dzieląca swe księgi na teorię i praktykę zaliczała jeszcze flebotomię do chirurgii⁸ i dzieliła terapię na dietę, farmację i chirurgię⁹.

Większych od Alego ibn Abbasa, znakomitych lekarzy irańskich, piszących po arabsku, al-Raziego i Ibn Sinę (Awicennę), tłumaczył na język łaciński największy z tłumaczy europejskiego średniowiecza, Gerard z Cremony, między r. 1134, kiedy osiedlił się w Toledo, a rokiem jego śmierci 1187. Abu Bakr Muḥammad ibn Zakkarīya al-Rāzī, urodzony w Reju w połowie IX w. i zmarły w r. 924, napisał wielką encyklopedię medycyny – *Liber continens* (*Kitāb al-Hāwī*) z wyciągami z lekarzy hinduskich i greckich oraz własnymi obserwacjami, mniejsze dzieło w dziesięciu księgach – *Liber Almansoris* (*Kitāb al-Mansūrī*), oparte głównie na nauce greckiej oraz monografię o ospie i odrze (*Kitāb al-dzadārī wal-ḥasba*), gdzie jako najlepszy klinicysta średniowiecza dał świetne opisy tych chorób¹⁰.

Ibn Sina, nie tylko wielki filozof, ale także wybitny lekarz, urodził się na wsi pod Bucharą w r. 980 jako syn samanidzkiego urzędnika, a zmarł pod Hamadanem w lipcu 1037 r. Ogromnie ważną rolę w późnym galenizmie łacińskim pełniła jego encyklopedia medycyny – *Kanon Medycyny* (*Kitāb al-Qanūn fi l'Tibb*), gdzie autor zaliczył już flebotomię nie jak dotąd przyjmowano – do chirurgii, ale do właściwej medycyny, ponieważ wypróżniała wraz z krwią wszystkie nadmiernie pomnożone przez niewłaściwą dietę – płyny ustrojowe¹¹. Upusty krwi zalecał wykonywać zgodnie z regułami i z umiarem¹². Natomiast leki farmaceutyczne Awicenna czyli Ibn Sina traktował jako środki lecznicze działające wybiórczo¹³.

Roger Bacon, urodzony około r. 1214 i zmarły zapewne w r. 1292, autor łacińskich prac z optyki, teologii i historii, przełożył z arabskiego na łacinę arabski apokryf *Secretum secretorum*, krążący pod nazwiskiem Arystotelesa. Tekst ten zawierał rady praktyczne dla króla, między innymi rozdział poświęcony higienie (*regimen sanitatis*)¹⁴.

Ostatni z wielkich filozofów arabskich Ibn Ruszd czyli Awerroes, urodzony w r. 1126 w Kordobie, wielki kontynuator Arystotelesa, zmarły w r. 1198, napisał też dzieło lekarskie, tłumaczone na łacinę jako *Colliget* (*Kitāb al-Kullīyāt*)¹⁵.

Na przełomie XI/XII w. lekarz łaciński, Roger z Salerno, napisał podręczniki lekarskie, *Practica* i *Chirurgia*¹⁶. Może od niego też pochodzi dziełko o flebotomii¹⁷.

Lekarz łaciński z Francji, Gilles de Corbeil (Aegidius Corboliensis), który studiował medycynę w Salerno i zmarł w Paryżu jako kanonik Notre Dame między 1220–1224, utworzył wierszowany i ceniony traktat *De urinis*¹⁸.

Łaciński lekarz Guglielmo da Saliceto (Guilelmus Placentinus), urodzony około r. 1210 w Saliceto pod Piacenzą we Włoszech, zmarły około r. 1280, nauczał medycyny w Bolonii i był potem lekarzem miejskim w Weronie. Napisał piękną łaciną ogólny traktat o medycynie – *Summa conservationis et curationis*, zawierający diagnostykę, ginekologię i higienę¹⁹.

Na przełomie XII/XIII w. Mikołaj z Salerno, autor *Antidotarium Nicolai*, zredukował ogromną masę trudno przeliczalnych wagowo leków dwunastowiecznego *Antidotarium Magnum* i wyznaczył ścisłe stosunki wagowe leków złożonych

(*antidota, composita*) oraz określił ziarno (*granum*) pszenicy jako jednostkę wagi aptekarskiej. Jednostka wyższa *scrupulum* liczyła 20 grana²⁰. Ta zmiana oraz już wcześniej poznane właściwości miodu i cukru jako środków konserwujących umożliwiły ludziom pierwszej połowy XIII wieku długie przechowywanie antydotów w powstających wtedy aptekach²¹.

Gilbert Anglik, profesor w Montpellier około r. 1230, autor *Compendium medicinae*, pierwszy zastosował scholastyczny schemat i styl rozumowania przy pisaniu tego dzieła²¹.

W latach 1260–1270 profesor w Paryżu Jean de Saint-Amand (Johannes de Sancto Amando) skompilował podręcznik terapeutyczny w postaci komentarza do *Antidotarium Nicolai: Expositio super Antidotarium Nicolai*²³.

W połowie XIII w. powstała praca Henryka z Winchester *De phlebotomia*²⁴.

Pod koniec XIII w. Arnau de Vilanova (inaczej Arnold z Villanova) zredagował swe główne prace lekarskie, między innymi *De considerationibus operis medicinae* (1295), a Bernard de Gordon, profesor medycyny w Montpellier, *Lilium medicinae* oraz *De conservatione vitae humanae* z rozdziałem *De phlebotomia* około r. 1300²⁵. Z początkiem XIV w. Jan z Parmy napisał krótką *Practica*²⁶.

Bez większego znaczenia dla rozwoju medycyny były wierszowane nieudolnie traktaty lekarskie Mikołaja z Polski, który całą dotąd zgromadzoną wiedzę lekarzy galenistów, wykładających w Montpellier, Bolonii i Paryżu i zawartą w rękopiśmiennych księgach pragnął zastąpić swoją magiczną wiarą w lecznicze właściwości ropuch, żmij, kamieni szlachetnych, pierścieni i kapsulek, zawierających rzekomo tajemną moc na sposób formy duchowej²⁷. Mikołaj był dobrym chirurgiem, nie bez studiów w Montpellier, i w tej dziedzinie miał pewien dorobek²⁸.

Uczony łaciński, Witelo, syn wrocławskiego ławnika, Henryka z Żytyc i Polki z rycerskiego rodu panów z Borowa, ogłosił w swym liście filozoficznym teorię psychopatologiczną, wyjaśniającą zabarwieniem komór mózgowych (*infectio cerebri*) kolorowe wizje frenetyków, melancholików i epileptyków, a w swej *Perspektywie* opisał budowę anatomiczną oka i proces widzenia²⁹.

Ale nie z listu i *Perspektywy* Witelona ani z *Antipocras* Mikołaja z Polski, tylko z poprzednio wymienionych tutaj znakomitych traktatów lekarskich arabskich i łacińskich korzystał absolwent Uniwersytetu Bolońskiego, autor podręczników lekarskich, pisanych w klasztorze św. Wincentego na wrocławskim Olbinie³⁰, który swą wiedzą medyczną i pracowitością *de facto* zastępował cały uniwersytecki fakultet lekarski, zanim w Krakowie powstał pierwszy polski uniwersytet – Tomasz z Wrocławia. Chwalił on polskie piwo i znał dobrze polskie obyczaje dietetyczne³¹.

Nie ma jednak dowodu, by Tomasz czerpał z dzieł Arnau de Vilanova, mimo jego szerokiej sławy. Korzystał jednak z pracy innego iberyjsko-łacińskiego lekarza, Alfonsa, który pisał w pierwszej połowie XIV w.³²

Łacińskie i arabskie traktaty o higienie (*regimina sanitatis*) wśród tak zwanych rzeczy nienaturalnych, potrzebnych dla zdrowia, wymieniały powietrze, ruch ze spoczynkiem, pokarmy z napojami, sen z czuwaniem, nasycenie z wypróżnieniem oraz uczucia nazywane tradycyjnie przypadłościami duszy³³. Tomasz do tych składników higieny zaliczył także flebotomię³⁴.

PRZYPISY

¹ *Kitāb al-Mudhāl fī ṭibb*. Przekład łaciński Konstantyna Afrykanina: *Ioannitii in Artem Parvam Galeni Isagoge* (HI).

² GRS, p. 402.

³ HI, p. 297, p. 313, p. 331, p. 337.

⁴ HI, p. 313–323.

⁵ HI, p. 355–337.

⁶ EM, p. 12. SM, p. 33–34.

⁷ EM, ibidem. SM, ibidem.

⁸ SIHS, vol. I, p. 677. GDR, p. 113–114. GSMF, p. 7.

⁹ APT, lib. II, cap. 1, f. J^v col. 1.

¹⁰ SIHS, vol. II (part 1, p. 343, vol. I, p. 769, vol. II, part 1, p. 609).

¹¹ AKW, p. XXVI–XXIX. GDR, p. 113. GSMF, p. 8.

¹² AC, lib. I, fen IV, cap. 20, p. 81^r–82^r.

¹³ GSMF, p. 10. AC, ibidem: „si mali cholerici in eo fuerint, ingenietur, quatenus subtili pharmacia euacuentur...”.

¹⁴ SS, p. 64–81.

¹⁵ ACG. SIHS, vol. II, part 1, p. 355–360.

¹⁶ Z, f. 211 sq. ZA.

¹⁷ RCR.

¹⁸ SIHS, vol. II, part 1, p. 440.

¹⁹ SIHS, vol. III, part 2, p. 1078. T, p. 402. NGM, p. 381.

²⁰ GA, p. 58–59, p. 63–65, p. 83–84.

²¹ GA, p. 83.

²² GCM, NGM, p. 367. T, p. 402.

²³ JAE.

²⁴ HW.

²⁵ GSMF, p. 12. BGL.

²⁶ JPP.

²⁷ SNA, AGM, vol. IX, 1916, p. 31–52. RGM, p. 44–71.

²⁸ ZMF, p. 5.

²⁹ WUB, p. 170–171, p. 73–115.

³⁰ Prawidłowa forma OLBINO, notowana od r. 1175 do r. 1345, zdecydowanie przeważała nad zniekształceniami. Vide: Józef Domański, *Nazwy miejscowe dzisiejszego Wrocławia i dawnego okręgu wrocławskiego*, Warszawa 1967, p. 28–29.

³¹ PM, p. 76, p. 95, p. 325, p. 395.

³² PM, p. 450 et passim.

³³ GRS, p. 413–429.

³⁴ RS, p. 5, 16–18, p. 16, 17–29.

I.

TOMASZ Z WROCŁAWIA I JEGO UWAGI O ZAWODZIE LEKARZA

Tomasz, lekarz wrocławski, praktykujący we Wrocławiu od roku 1336¹, urodził się w roku 1297², a zmarł około roku 1378³. Po studiach medycyny w Bolonii⁴ leczył w północnych Włoszech⁵, a także w kurii rzymskiej (*curia Romana*) w Awinionie⁶. Pochodził z Tilbury w Anglii⁷. Książę wrocławski Henryk VI, ostatni piastowski władca Wrocławia, zmarły w 1335, wysłał go jako swego kapelana w misjach dyplomatycznych do Awinionu do papieża Jana XXII (1316–1334)⁸ i na dwór króla neapolitańskiego i hrabiego Prowansji, Roberta (1309–1343)⁹. W roku 1350 Tomasz jako kapelan ratował księcia legnicko-brzeskiego, Bolesława III, przed jego śmiercią, za co od wdzięcznego pacjenta otrzymał w darze dochody ze Stanowic pod Oławą¹⁰. W roku 1352 na wniosek biskupa wrocławskiego, Przecława z Pogorzeli, Tomasz został mianowany biskupem tytularnym Sarepty i pomocnikiem tego swego zwierzchnika¹¹. W roku 1364, przebywający wiosną we Wrocławiu, cesarz Karol IV, w nagrodę za rady i usługi lekarskie Tomasza zwolnił jego wieś Opatowice z opłat i podatków¹².

Z zachowanych traktatów Tomasza najwcześniejsze są: *Alphabetum sive Collectorium*¹³, *Regulae*¹⁴, *De phlebotomia et de iudiciis cruoris*¹⁵, napisane jeszcze przed rokiem 1360, gdy Tomasz zaczął pisać swe główne, poczwórne dzieło, *Mihi competit*, składające się z traktatów: *Regimen sanitatis*, *Aggregatum medicinarum simplicium*, *Antidotarium* i *Practica medicinalis*¹⁶. Po ukończeniu ostatniego z nich napisał jeszcze krótki traktat *De urinis*¹⁷. Nie zachowało się natomiast dzieło *Nolli errare*, treści astronomicznej¹⁸.

Z dzieł Tomaszowych Theodore James Antry, O. Praem., wydał krytycznie obszerną *Practica medicinalis*¹⁹. Komentowane wydania traktatów *Regimen sanitatis* oraz *De phlebotomia et de iudiciis cruoris*, dzieła z zakresu higieny stanowią część łacińską niniejszej monografii.

W *Regimen sanitatis* Tomasz powiada, że Bóg wszczepił naturze ludzkiej pragnienie wiedzy o tym, co jest pożyteczne, przyjemne i rzetelnie uczciwe²⁰. Dlatego czymś dobrym jest wiedza o utrzymywaniu zdrowia (*scientia conservativa sanitatis*)²¹ i korygowaniu wszelkich szkodliwych od niego odchylen²².

Stąd, twierdzi Tomasz za *Isagogą* Joannitiusa – obowiązującym na uniwersytetach europejskich wprowadzeniem do nauk lekarskich – że najpierw należy poznać części ciała, jego wewnętrzne tchnienia, płyny, władze i ich działania oraz przypadłości ducha ludzkiego²³. Pod mianem tchnień (*spiritus*) medycyna antyczna i średniowieczna rozumiały tchnienie życiowe (*spiritus vitalis*), pulsujące w tętnicach, identyczne z przyczyną sprawczą życia, tętna i oddychania oraz tchnienie zwierzęce (*spiritus animalis*), rozchodzące się nerwami po ciele i będące przyczyną sprawczą czucia i ruchu²⁴. Płynami ustrojowymi były krew (*sanguis*), śluz (*phlegma*), żółć (*cholera*) oraz tak zwana czarna żółć (*melancholia*)²⁵. Władze ciała dzieliły się na władzę natury, władzę życiową i zwierzęcą²⁶. Władza natury (*virtus naturalis*) przy pomocy ciepła naturalnego (*calor naturalis*) pokonuje i trawi materię choroby²⁷. Nazywana jest także naturą kierowniczą ciała²⁸. Władza życiowa (*virtus naturalis*) wprawia w ruch serce wraz z tchnieniem życiowym²⁹. Władza zwierzęca użycza swej mocy zmysłom i powoduje ruchy ciała³⁰. Przypadłościami ducha (*accidentia animi*) są uczucia jak radość, gniew, smutek³¹.

Wedle Tomasza, który idzie za teorią poznania Arystotelesa³², człowiek poznaje przy pomocy pojęć ogólnych. A zatem nie może poznać indywidualnych cech natur, własności i złośliwości chorobowych żywych ciał świata dolnego czyli świata Ziemi³³. Jednakże wiele z tych rzeczy rozpoznali już ludzie mądrzy i doświadczeni i ich wiedza nie jest ani niemożliwa ani przekłamana³⁴.

Tomasz odrzuca astrologię. Jego zdaniem ukryte wpływy ciał nieba na ciała żywe Ziemi może usiłować pomierzyć tylko zuchwalec. Lekarz, który się kieruje postrzeganiem rzeczy jawnych dla zmysłów na to się nie kusi³⁵. Tomasz dopuszcza jednak wpływ księżyca na aktywność płynów ustrojowych³⁶. Przypuszcza, że błędy tych, którzy lecząc trzymali się dawnych ksiąg, wynikały z nieuwzględnienia faktu, iż z upływem wieków zmieniły się nie tylko same ciała, ale i dieta ludzi (*corpora et alia eorum utilitatem congrua*)³⁷.

Tomasz głosi dalej swoje wyznanie zawodowe. W zawodzie lekarskim wielkie trudności poznawcze i lęk, by nie narazić na niebezpieczeństwo znakomitych pacjentów, winny odstraszać lekkomyślnych i próżnych chciwców, a uczciwego lekarza powinny w tym lęku krzepić poznana nauka oraz obserwacje doświadczonych i mądrych lekarzy przeszłości³⁸.

Nikommu bez studiów lekarskich i doświadczenia nie wolno mniemać, że leczy niezawodnie mając na sobie tylko strój zawodu i umiejętności praktyczne. Dotyczy to zwłaszcza złożonych chorób wewnętrznych i rozmaitych przypadłości zróżnicowanej, złośliwej materii³⁹. Kto uzurpuje sobie zawód lekarza i leczy wbrew zasadom sztuki lekarskiej jest tylko wykluczonym z praktyki chciwym oszustem i nieukiem⁴⁰.

Kto na podstawie jednego tylko doświadczenia usiłuje leczyć wszystkie choroby, tego niech akceptują pacjenci, którzy chcą być oszukani, inni zaś niech się go wystrzegają⁴¹.

Użyteczniejszy w wielu chorobach jest lekarz, doświadczony w sztuce lekarskiej, który osobiście przebrnął przez wiele prób. Ten bowiem lepiej od innych zna cierpienia i dogłębniej współczuje choremu⁴².

Pacjenci posłuszni i mający niezbędne środki są wyłącznie zdolni do wyleczenia wedle zasad sztuki, o ile choroba jest uleczalna⁴³.

Jeżeli lekarz jednym ciągiem leczy wielu pacjentów, to takie jego działanie jest mało bezpieczne. Bo choć budzi zaufanie u każdego chorego i jego sława rośnie, to jednak czas dzielony na wielu nie pozwala zająć się dostatecznie jak należy powierzonym mu chorym⁴⁴.

Wypytywanie otoczenia o sprawy poprzedzające chorobę i o obyczaje żywieniowe chorych daje lekarzowi więcej prawdy, niż zaszczytu, bo co głupsi pytania te biorą za nieuctwo. Ale pomijanie anamnezy jest szkodliwe⁴⁵.

Chorego może leczyć jeden lekarz lub wielu. Nie ma niebezpieczeństwa dla chorego, jeżeli powierza się go wielu lekarzom, byleby za każdym razem sąd o sposobie leczenia był jednakowy. Gdy opinie lekarzy są sprzeczne, najczęściej pacjenta naraża się na niebezpieczeństwo⁴⁶. Leczenie przybiera doskonały kształt, gdy pacjenci nie biorą lekarzy za natrętów, obłudników, nieuków lub chciwców⁴⁷.

Równie trudno leczyć zamożnych jak biednych. U bogaczy lekarz ma do czynienia z pozornym posłuszeństwem służby, jej zawodną usługowością i zapasami tego, czego musi zabraniać, a u biedaków z niedostatkiem środków⁴⁸. Zgodnie ze sztuką leczyć można tylko posłusznych i posiadających niezbędne środki⁴⁹.

Tomasz nie był lekarzem ludzi bogatych. Leczył również ludzi ubogich. Przeciwnie chorobie śledziony (*apostema splenis*) zapisywał biedakom odwar z kory wierzby, jesionu i paproci jęczycznika (*scolopendria*)⁵⁰, a w gorączce ciągłej interpolowanej (*febris cottidiana interpolata*) podawał hubę, kopytnik, chebd, ezulę, goryczkę, paprotkę i lawendę⁵¹. Widocznie kupcy wrocławscy tanio sprzedawali lawendę (*stoechas arabica*) i sam lekarz miał jej pod dostatkiem. W blokadzie porów wątroby (*oppilatio epatis*) Tomasz radził pacjentowi nie będącemu w stanie opłacić w aptece drogich leków – pić codziennie dwa razy sok kopru włoskiego i endywii z serwatką z mleka koziego⁵².

W przypadkach chorób trudnych i wątpliwych podjąć się leczenia albo odmówić – na równi przynosi lekarzowi ujmę⁵³. Bezpieczniejszy jest lekarz nie podejmujący się takiej terapii, ale miłszy choremu ten, kto – mimo wszystko – leczyć próbuje⁵⁴.

Lekarz nie jest sławny, jeżeli ma nikczemne obyczaje i jest skutkiem tego nie mniej chory od niezdrowego na umyśle⁵⁵. Także gdy cierpi nędzę, nie da się go nazwać sławnym (*gloriosus*)⁵⁶. Jeżeli zaś pacjent mocno udręczony chorobą traci całą światową chwałę, jeżeli najpierw zakosztował tego poniżenia, a potem cieszy się i chwali tylko odzyskanym zdrowiem, to dla czegożby lekarz przywracający mu zarówno zdrowie jak chwałę – byleby tylko nie brakowało mu materialnych i moralnych warunków – nie miałby się zwać sławnym i być zachwalanym po wyleczeniu chorych?⁵⁷

Kto lecząc chorych naraża się sam na chorobę, to dzieje się tak dlatego, że wielka jest jego miłość albo też jest butnym samochwałem⁵⁸. Sławny lekarz leczy tylko z miłości swych chorych⁵⁹.

Tylko ten lekarz może chwalebnie podjąć się leczenia, którego nie można przymusić do tego, by pomógł ani też, gdy sam z własnej potrzeby o coś pacjenta błaga⁶⁰.

Gdy lekarz liczy się w terapii z pomysłami i uczuciami chorego, to jest to niebezpieczne nadużycie⁶¹.

Jeżeli lekarz jest w rokowaniu rozważny, wzbudza ufność chorego i gotuje sobie chwałę⁶². Ale lekarz wypowiadający nieroztropną prognozę nie tylko choremu zadaje uraz, ale i swą sztukę lekarską naraża na niezasłużoną szkodę⁶³.

Można sądzić, że Tomasza z Wrocławia rozważania wstępne i uwagi o zawodzie lekarza i o sztuce lekarskiej (*dicta prima ad medicum et medicinam pertinentia*)⁶⁴ – *paucis tantum mutandis* – do dzisiaj są aktualne.

PRZYPISY

¹ PM, p. XII, p. 483.

² Op. cit., p. XI.

³ Op. cit., p. XV.

⁴ Op. cit., p. 450: Et dixit magister Bonaventura, quod sepe ante quartam exhibitionem sic curatur quartana. Tyko w latach dwudziestych XIV w. Tomasz z Wrocławia mógł odbywać studia na Fakultecie Medycyny Uniwersytetu Bolońskiego, co dowodzi, że Bonaventura de Castello – sciente medicine professor ac rector hospitalis S. Bartolomee de Alpibus, Pistoriensis diocesis – już wtedy prowadził wykłady o gorączkach i zalecał leczenie czwartaczki sokiem ruty ze sproszkowaną mirrą. Inne źródło mówi, że Bonawentura nauczał medycyny w Bolonii w latach 1335–1349 (WDM, p. 87).

⁵ PM, p. 443: Et tu scis in *V e r o n a* quo modo patiens febrem acutam in principio habuit urinam rubeam spissam cum hypostasi competenti, quem magister Aprilis iudicavit in brevi creticaturum. Et ego iudicavi urinam deceptoriam et morbum fore longum, quia materia fuit multa et virtus fuit fortis. Et sic fuit, quia plures crises habuit imperfectas et post cessationem febris multum temporis habuit antequam plene fuit sanus et fortis. PM, p. 32: Expertum est ad maturandum apostema auris et eius dolorem sedandum. [...] In utraque causa, scil. calida et frigida, valet butirum recens, si eo exterius liniatur, ut dicit Rogerius. Et ego scio quod interius valet cum bombace impositum, quia maturat et rumpit apostema precipue cum est in augmento, prope statum vel in statu. Sic fuit in peregrino Alphonso Hispano actum *V e n e c i i s* (liber Gedanensis 2310 Practicae medicinalis Thomae *coniunctionem* et *iuste non habet post Alphonso; Hippano in Hispano corrigendum puto*). PM, p. 362: Et ego in bubone in inguine famuli mei de *M e d i o l a n o* vidi rupturam bonam cum medullo stipitis surge et cum oleo olive cocta per modum emplastri apposita tepide.

⁶ PM, p. 402: Ad depilationem faciendam, ut de corpore liberius fumi exeant, facio pectus, dorsum, brachia et latera suaviter fricari cum panno intincto in aqua decoctionis foliorum vitis. Sic feci in *C u r i a R o m a n a* et alibi cum utilitate bona. W latach 1309–1378 kuria papieska, zwana rzymską, znajdowała się w Awinionie (CP, p. 473–474).

⁷ KMV, p. 522. Nr 894 Preczlaus, episcopus Vratislaviensis, supplicat quatenus supplicatio super dispensationem fratris Thome Tylleberi admittatur. Avinione, 1347 Augusti 6: ... super dispensacione fratris **Thome de Tylleberi**, qui a pluribus Petrus appellatur, qui de ordine fratrum predicatorum ex quodam casu ad ordinem Premonstratensem se transtulit de licentia sui superioris, [...] ut vocem et locum in capitulo habere et prioratus officia et administrationes assumi ac curam animarum et regimen exercere valeat [...] Tylleberi to **Tilbury**, w Anglii, nad morzem Północnym. Liber Erfordensis, Erfurt, Amploniana, F. 283, f. 155^v, col. 2, Aggregatum medicinarum simplicium Thomae de Wratislavia: Mellilotum [...] Item alia species est similis prime in forma florum et foliorum nisi quod longe maioris sunt quantitatis et stipes multorum cubitorum longitudinis in sepe crescens. Sed color florum est varius, scilicet albus in parte, glaucus et rubeus sicut purpureus, et habet mellis quandam dulcedinem, et pueri sugant eum libenter in *A n g l i a* et propter hoc ibi vocatur vulgariter *h o n y s u c k e l s*, et apotecarii ibidem multum eo utuntur. Aqua eius distillatur et est fortis odor, quando distillatur. Et uirtus eius est sic quam aliarum specierum, nisi quod fortius operatur. EA, vol. II, p. 658: Honeysuckle, Lonicera sp. De ultima informatione a P. Czartoryski edoctus sum. PM, p. 127: Succus pilosellae vel rubeae minoris – anglice sliver, teutonice claber – conferunt.

⁸ PFH, p. 477. Nr 28 (Wrocław, Biblioteka Uniwersytecka, rękopis I. Q. 102, f. 179 col. 1): Sanctissimo in Christo patri domino Jo., diuina prouidentia sacrosancte romane ac universalis ecclesie summo pontifici H. eadem gratia dux Silesie et dominus Wratislaviae. cum deuota obedientia et reuerentia filiali deuota pedum oscula beatorum. Probitatis merita, morum honestas et commendabilis scientia litterarum, quibus laudabiliter ornatur uir discretus magister T., clericus Wratislaviae, dilectus in christo capellanus et familiaris meus, exhibitor presentium, qui in canonico iure peritus et artis medicine professor existit, [...] cum magna fiducia duxi presentibus recurrendum humiliter et deuote pro

predicto T. sanctitatis uestre beatitudini supplicando quatenus de apostolice benignitatis gratia eidem de aliquo ecclesiastico beneficio prouidere dignemini graciosse. Henryk VI poinformował Jana XXII, że Tomasz posiadał dotąd tylko skromną prebendę w kościele lubuskim (exilis prebendalis beneficium in ecclesia Lubucensi).

⁹ PFH, ibidem (Wrocław, Biblioteka Uniwersytecka, rękopis I. Q. 102, f. 179 col. 2:). Serenissimo principi domini N. dei gratia regi Jerusalem et Cicilie (sic!), comiti Provincie et Sulchalkir et domino Pedimontis, consanguineo suo carissimo, H. eadem gratia dux Silesie et dominus Wrat., per eum regnare feliciter, per quem reges regnant et principes dominantur. Dilecti in Christo capellani et famuli nostri T. exhibitoris presentium merita probitatis, commendanda litterarum scientia et probata fidelitatis sinceritas non inmerito nos inducunt, ut personam ipsius fauore specialis beniuolentie firmiter persequentes circa promotionem et exaltationem ipsius tamquam bene meriti quantum possumus intendamus. Sane cum apud sanctissimum in Christo patrem dominum Jo. Papam modernum, sicut certo certius intelleximus regia uestra, et per Dei gratiam multum possit amicitia [...] tenore presentium fundimus preces, cum omni qua decet instantia supplicando, quatenus apud predictum dominum papam, quod nostra oratio non presumit, prefato magistro T., capellano nostro, consideratione nostri, uestris dignemini precibus optinere, ut eidem desideranti ascribi militie clericali in aliquo beneficio ecclesiastico prouideat graciosse ... Tomasz udawał się więc najpierw na dwór króla Roberta, ażeby uzyskawszy jego poparcie na piśmie w staraniach o beneficjum dla siebie u papieża Jana udać się do Awinionu.

¹⁰ PM, p. XII.

¹¹ Ibidem.

¹² PM, p. XIV.

¹³ Wrocław, Biblioteka Uniwersytecka, rękopis III.F.23, f. 1ra–174va, XIV w. AH, p. 89–92.

¹⁴ Sächsische Landesbibliothek in Dresden, rękopis C. 274, f. 6^r–44^v: Quando dolor capitis est enfraxi cerebri id est ex opilatione cerebri ... X ... Gilbertus intendit non quantitate triplicem, sed in qualitate approximata.

¹⁵ Universitätsbibliothek Leipzig (Albertinum), rękopis F. 1198, f. 240^r–255^r.

¹⁶ PM, p. XVIII–XIX. Rękopisy *Regimen sanitatis*: Biblioteka Jagiellońska, Kraków nr 818, f. 61^r–65^v, XIV w. Allgemeine Wissenschaftliche Bibliothek (Amploniana), Erfurt, F. 283, f. 102^r–105^r, r. 1417. *Aggregatum medicinarum simplicium*: Biblioteka Jagiellońska, Kraków nr 777, f. 2ra–193^v; ibidem nr 818, f. 65^v–142^v: Pertractato aliquantulum de scientia conservativa sanitatis ... X ... est secundum eos octavus sapor; hec ad presens de sapore sufficiant etc. Erfurt, F. 283, f. 102^r–105^r. Dziękuję p. Marii Kozłowskiej z Krakowa za informację o rękopisach zawierających teksty *Aggregatum*, a p. dr Annie Kozłowskiej za udostępnienie mi opisów bibliologicznych mgr Ewy Szczawińskiej i Ryszarda Tatarzyńskiego. *Antidotarium*: Jedyny kompletny tekst: Biblioteka Polskiej Akademii Nauk, Gdańsk, nr 2310, f. 222ra–278va, r. 1467. Fragmenty: Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, nr III. F. 20, f. 75^v–85^v, XV w. Biblioteka Jagiellońska, Kraków nr 805, f. 291^r–302^v, XV w. *Practica medicinalis*, PM, p. XIX, p. 3–482.

¹⁷ PM, p. XIX. Rękopisy: Biblioteka Jagiellońska, Kraków nr 818, f. 8va–24^v. Universitätsbibliothek Leipzig (Albertinum), F. 1198, f. 219^r–240^r.

¹⁸ A, p. 452 et nota 52.

¹⁹ PM, p. XIX, p. 7–483.

²⁰ RS, cap. I, p. 75, lineae 23–25.

²¹ Kraków, Biblioteka Jagiellońska nr 818, f. 65^v: scientia conservativa sanitatis...

²² RS, cap. I, p. 75, lineae 25–27.

²³ RS, cap. I, p. 75, lineae 27–30. HI, p. 313–335.

²⁴ EGM, p. 62. Conf. NGM, p. 371–372. ABS, p. 52. BKPW, p. 44.

²⁵ SSM, p. 51. RGNK, p. 12–13.

²⁶ NGM, p. 372. PIC, p. 133, 14.

27 RS, cap. VI, p. 86, 28–29. PIC, p. 119, 25–26.

28 PIC, p. 104, 11–13.

29 NGM, p. 371–372.

30 BKPW, p. 44. NGM, loco cit.

31 RS, cap. VIII, p. 87, 1–p. 98, 15–16.

32 AAP, 87b–88b.

33 RS, cap. I, p. 75, 30–p. 76, 31.

34 RS, cap. I, p. 76, 31–33.

35 RS, cap. I, p. 76, 33–35.

36 PIC, p. 17, 1–3.

37 RS, cap. I, p. 76, 35–39.

38 RS, cap. I, p. 76, 39–43.

39 RS, cap. I, p. 76, 43–45.

40 RS, cap. I, p. 76, 46–48.

41 RS, cap. I, p. 76, 48–50.

42 RS, cap. I, p. 76, 50–52.

43 RS, cap. I, p. 76, 52–53.

44 RS, cap. I, p. 76, 53–57.

45 RS, cap. I, p. 76, 57–59.

46 RS, cap. I, p. 76, 60–62.

47 RS, cap. I, p. 76, 63–p. 77, 64.

48 RS, cap. I, p. 77, 64–67.

49 RS, cap. I, 77, 67–68.

50 PM, p. 245.

51 PM, p. 434.

52 PM, p. 194.

53 RS, cap. I, 77, 69–70.

54 RS, cap. I, 77, 70–71.

55 RS, cap. I, 77, 71–72.

56 RS, cap. I, 77, 73–74.

57 RS, cap. I, 77, 74–78.

58 RS, cap. I, 77, 78–80.

59 RS, cap. I, 77, 72–73.

60 RS, cap. I, 77, 80–81.

61 RS, cap. I, 77, 81–82.

62 RS, cap. I, 77, 82–84.

63 RS, cap. I, 77, 84–85.

64 RS, cap. I, 76, 9–10.

II.

DIETA

Wedle Tomasza z Wroclawia do nauki o ochronie zdrowia – zwanej od czasów Galena higieną – wchodzi: dieta, flebotomia i lek¹. Sądę, że jest rzeczą stosowną przed omówieniem poglądów Tomaszowych o diecie pokrótce dać zarys dziejów higieny europejskiej od początku do XIV w. i omówić w nim najistotniejsze poglądy jego poprzedników w tej dziedzinie.

II.1.

POPZREDNICY

Jeszcze wielki lekarz antyku greckiego Hipokrates z Kos (około 460–370 r. przed narodzeniem Chrystusa), w swym traktacie *O diecie* (περὶ διαίτης), pochodzącym z końca wieku piątego, nie używał pojęcia higieny. Zamiast niego stosował szeroko rozumiane pojęcie diety. W skład diety wchodziło kilka komponentów, między innymi właściwe pożywienie, kąpiele i gimnastyka. Ćwiczenia ciała miały zapobiegać szkodliwemu nadmiarowi płynów ustrojowych zwanemu *plethora*. Wymieniony traktat określa szczegółowo pokarmy i napoje pożyteczne dla zachowania zdrowia, a mianowicie: przetwory zbożowe z pszenicy, orkiszu i jęczmienia, warzywa zielone i suche, mięso, ryby, jaja, nabiał, owoce, wino, ocet i wodę. Hipokrates kładzie nacisk na umiar w jedzeniu, piciu, ćwiczeniach gimnastycznych i życiu seksualnym. Nie pomija wymiotów, pośród czynników usuwających nadmiar pożywienia, szkodliwy dla zdrowia².

Galen (129–199 po narodzeniu Chrystusa) ujął swą syntezę ochrony zdrowia w oparciu o szeroką już podstawę myśli hipokratejskiej, arystotelesowej i hellenistycznej. *Higiena* (ὑγιεινὴ τέχνη) w sześciu księgach przedstawia poglądy tego lekarza na zdrowie, płyny ustrojowe, ich właściwą proporcję (συνμετρία), przyczyny starzenia się, dietę dzieci i młodzieży, leczenie zakłóceń zdrowia, kreśli zadania lekarza – higienisty (ὕγινης), opisuje ćwiczenia gimnastyczne i masaże, wyznacza zadania lekarza sportowego (γυμναστής) mówi o rodzajach kąpieli i zwalczaniu stanów przemęczenia przez odpowiednie leki i flebotomię, o higienie osób starych, o wyrównaniu zimnej i gorącej kompleksji, o przewlekłe chorych

i o trybie życia osób w sile wieku³. Badacze dzisiejsi znajdują już w tym dziele Galena wszystkie składniki późniejszego ujęcia diety w postaci „sześciu rzeczy nienaturalnych”⁴.

Galen wychodzi od podstawowego poglądu o idealnej harmonii płynów ustrojowych, eukrazji (εὐκρασία), której zmiana, będąca dominacją (ἐπικράτεια) jednego tylko płynu ustrojowego lub jednej tylko jakości (ποιότης) nazywa się dyskrazją (δυσκρασία) i jest chorobą lub stanem bliskim choroby. Pomiedzy ludźmi zdrowymi i chorymi znajdują się tak zwani nijacy (οὐδέτεροι), o których stanie ustroju nie można powiedzieć, że są zdrowi albo chorzy⁵. Starzenie się wynika z wysychania organizmu (ξήρωσις) i bezustannego odpływu (ῥύσις) jego substancji, powodowanego przez ciepło wrodzone (ἐμφυτός θερμότης). Tym dwom koniecznym procesom nie może się przeciwstawić żadna żywa istota. Człowiek jest w stanie przeciwdziałać zaledwie szkodom im towarzyszącym⁶. Dlatego ludzie pragnący zachować posiadany stan zdrowia powinni dbać o prawidłowy rytm snu i czuwania, gimnastyki i wypoczynku, właściwe pokarmy i napoje, stosowane w umiarze, o należyte wypełnienie i wydalenie, o kąpiele i o masaż. Do omawianej przez Galena dziedziny agonistyki sportowej wchodzi: biegi, skoki, walka, marsze i jazda konna. Nie tylko one, ale i uczucie jak gniew lub wstyd mogą spowodować nadmierne rozgrzanie ciała⁷.

Wielki tłumacz i tylko w skromniejszej mierze autor łaciński XI wieku, Konstantyn Afrykanin (1018–1087) przyswoił naszej Europie wielki traktat lekarski *Pantegni* Irańczyka Alego ibn Abbasa Al-Madżusiego, zmarłego w r. 994. Dzieło to, dzielące się na część teoretyczną (*Theorica*) i część praktyczną (*Practica*) Konstantyn uznał za swoje i dlatego lekarze średniowiecza powoływali się na nie jako na *Pantegni Constantini*, *Theorica* lub *Practica Constantini*.

Piąta księga części teoretycznej (*Theorica*) Alego *Pantegni* omawia w ramach diety pokarmy: zboża, warzywa zielone i suche, owoce, mięso, nabiał, jaja, miód i napoje, szczególnie wino. W skład diety wedle Alego wchodzi tak zwane rzeczy nie naturalne: powietrze, ćwiczenia ciała, kąpiele, pokarm i napoje, sen i czuwanie, wyczyszczanie ciała (*corporis mundificatio*), przypadłości duszy i przyzwyczajenia⁸. Dalej wymienia on pokarmy, których spożywanie produkuje szkodliwą dominację jednego płynu ustrojowego nad innymi: czerwonej żółci, śluzu albo czarnej żółci⁹. Podział na rzeczy nie naturalne stanowi część składową szerszego podziału, wprowadzonego w IX wieku przez Hunaina ibn Ishaq, inaczej Joannitiusa, zmarłego w roku 877 lekarza z Bagdadu.

Konstantyn Afrykanin przetłumaczył bowiem z arabszczyzny na łacinę nie tylko Galena *Ars medica* (Τέχνη ἰατρική), ale również wprowadzenie do niej, *Isagoge* Joannitiusa, który na samym początku *expressis verbis* wymienił w swym komentarzu podział na rzeczy naturalne, rzeczy nie naturalne i na rzeczy przeciwko naturze. Do pierwszych zaliczył elementy, związki (*commixtiones*, zwane później *qualitates*, jakościami), złożenia (*compositiones*, zwane potem *humores*, płynami), części ciała (*membra*), władze (*virtutes*), działania (*operationes*, zwane potem *actiones*) oraz tchnienia (*spiritus*), do drugich włączył powietrze, wiatry, ćwiczenia ciała, kąpiele, pokarmy, napoje, sen, stosunek płciowy

i przypadłości duszy (gniew, przyjemność, radość, strach, obawa, niepokój i smutek), a do trzech chorób, przyczynę choroby oraz towarzyszące choroby przypadłości¹⁰. Od czasów Konstantyna europejska medycyna łacińska uczyła się z *Isagoge* Joannitiusa o sześciu rzeczach nie naturalnych, wymieniała je jednak za różnymi źródłami, przeważnie arabskimi, nie zawsze ograniczającymi się do liczby sześciu.

Kitāb al-Mansūri Abu Bakra Muhammada ibn Zakkarija al-Rāziego (około 854–925) przełożył w Toledo Gerard z Cremony w latach 1157–1187 z arabskiego na łacinę. Irański lekarz al-Rāzī, autor znakomitych opisów ospy i odry, w swym *Liber ad Almansorem* omawia między innymi pożywienie: ze zbóż wymienia i wyróżnia pszenicę, po niej kładzie jęczmień, ryż i warzywa. Mówi także o właściwych porach snu i czuwania, o niezdrowych przyzwyczajeniach pokarmowych i o sposobach stopniowego ich zwalczania¹¹.

Gerard z Cremony, znany przede wszystkim jako tłumacz Ptolemeusza zlatyzował również arabskie dzieło *al-Qanūn al-Tibb* Awicenny jako *Canon medicinae*. W tym głośnym dziele Awicenna, inaczej Abū Ali al-Husain ibn Abdallāh ibn Sīnā, piszący głównie po arabsku irański lekarz i filozof, żyjący w latach 980–1037, dzielił naukę o zdrowiu, medycynę, na higienę i terapię. Higiena troszczy się o wyważoną kompleksję, właściwy wybór pokarmów i napojów, usuwanie tego, co zbędne w ustroju, o zdrowe powietrze, o umiarkowane ćwiczenia ciała i umysłu oraz o właściwą miarę snu i czuwania. Leki i flebotomia wchodzi u niego w skład terapii¹².

Lekarze średniowiecznej Europy łacińskiej korzystali również z *Secretum secretorum*, przypisywanego Arystotelesowi¹³, a także z lekarskiego traktatu Awerroesa (Abū-l-Walid Muhammad Ibn Ruszd, filozof i lekarz arabski z Cordoby, żyjący w latach 1126–1198) zatytułowanego *Kulliyāt*, przełożonego z arabszczyzny na łacinę jako *Colliget*¹⁴.

Z utworów lekarskich o higienie, powstałych w Europie łacińskiej, wypada wymienić trzy traktaty, napisane około roku 1300: *Practica artis* zwaną też *Practicella* Jana z Parmy¹⁵, *De conservatione sanitatis* Bernarda de Gordon¹⁶ i *Regimen sanitatis* Arnau de Villanova¹⁷. Natomiast *Regimen salernitanum*, którego początek powstał w XII wieku, narastał kolejnymi wierszami po wiek XV¹⁸.

II.2.

DIETA WEDLE TOMASZA

Rozpoczynając prezentację diety w swym *Regimen sanitatis* Tomasz z Wrocławia powołał się, przy swym podziale całej wiedzy o zachowaniu zdrowia (*conservativa sanitatis scientia*), higieny, na *Praktykę* Konstantyna – nie wiedząc o tym, że ten reprodukowal w języku łacińskim *Kitāb al-Māliki* Alego ibn Abbasa – i za Konstantynem podzielił ją na dietę, flebotomię i lek¹⁹. To ujęcie Tomasza było syntezą pamięciową z lektury wersji łacińskiej części praktycznej *Pantegni*, syntezą zniekształcającą, bo źródło mówiło nie o podziale higieny, tylko terapii: na dietę,

farmację i chirurgię, a tę ostatnią dzieliło na flebotomię żył, nacinanie tętnic i na chirurgię części stałych²⁰. Przedmiotem niniejszej książki nie jest jednak treść *Kitāb al-Mālikī* ani nawet jej łacińskiego przekładu, tylko podział higieny Tomasza z Wrocławia, który włączył flebotomię do higieny.

Tomasz odrzuca zakres pojęcia diety ograniczany przez niektórych lekarzy do jadła i napoju²¹. W zasadzie ujmuje dietę w tradycji antycznej i w postaci najbliższej Konstantyna Afrykanina *Demelancholia*, zmieniając tylko kolejność składników²² i dodając za *Pantegni* jeden z nich (*consuetudo*) a pomijając inny (*balneum*)²³; tak iż ostatecznie dieta Tomaszowa ogarnia tak zwane sześć rzeczy nie naturalnych: powietrze (*aer*), pokarm i napój (*cibus et potus*), ruch i spoczynek (*motus et quies*), sen i czuwanie (*sompnus et vigilie*), głód i sytość (*inanitio et repletio*) oraz przypadłości duszy (*accidentia anime*)²⁴. Gdzieindziej ruch nazywany jest za *Pantegni* ćwiczeniem ciała (*exercitium*)²⁵. U Tomasza kąpiel nie wchodzi do diety, tylko do terapii, jak to widać z przykładów w *Practica medicinalis*²⁶.

Szczególną rolę w higienie przypisuje Tomasz za Arabami powietrzu. Cytuje Awicennę: powietrze powodujące i chroniące zdrowie ma właściwe proporcje i jest jasne bez substancji zdrowiu przeciwnych i aktywne w ich zwalczaniu. Kto więc dąży do utrzymania dobrego stanu zdrowia, takiego powietrza poszukuje, a innego unika. Tak więc ludzie zamożni przenoszą się z gorących pomieszczeń do chłodniejszych i każą otwierać drzwi i okna od północy, a gdy budują domy, to od południa mają górę lub osłonę z innych domów. W mieszkaniach odświeżają powietrze przy pomocy krzewów, ziół, kwiatów i chłodnej wody, ażeby utrzymać umiarkowaną temperaturę. Gdy natomiast powietrze jest zbyt zimne lub zbyt wilgotne, przeniknięte mgłą albo cuchnącym dymem, odświeżają w pomieszczeniach powietrze za pomocą ognia, ciepłych pachnących ziół, kadzideł i innych substancji zapachowych, zamykają okna, skąd wieje wiatr i w ten sposób zabezpieczają się przed szkodliwymi wpływami powietrza atmosferycznego. Ludzie należący do kategorii nijakich co do stanu ustroju powinni przebywać w takim powietrzu, które jest przeciwne ich stanowi tak, żeby zachować swą dotychczasową pozycję na takim naturalnym stopniu, na jakim znajduje się ich niepewne zdrowie²⁷.

Drugie miejsce wśród rzeczy nienaturalnych, wchodzących w skład diety wedle Tomasza, zajmuje pokarm. Zdrowy pokarm musi spełniać 5 warunków: jego substancja powinna być dobra, jego jakość właściwa (*qualitas temperata*), jego ilość w stosownej proporcji, a kolejność posiłków i liczba dań w należytej mierze. Substancja dobra pokarmu jest wtedy, gdy ma zdrową i umiarkowaną kompleksję. Na przykład chleb pszeniczny o takiej kompleksji ma lepszą substancję, niż chleb bobowy lub jęczmienny; mięso kurze ma substancję lepszą, niż gęsie lub czaple, a szczupak lub okoń mają lepszą substancję, niż słony sos rybny (*allecia*) i małże. Właściwa jakość pokarmu nie może być wodnista lub zbyt wilgotna, zbyt sucha, ale kompleksji pośredniej. Nie jest właściwej jakości pokarm ze szkodliwych grzybów, pokarm zepsuty lub cuchnący. Ilość pokarmu potrzebna do zachowania zdrowia musi być odpowiednia dla władzy trawienia i potrzeby odżywczej. Nie może być pokarmu ani za dużo ani za mało, bo wtedy granice należytego sterowania zdrowiem zostają przekroczone. A skutek nadmiaru pokarmu jest zgodny z opisem

Awicenny: obciążenie żołądka, napięcie brzucha i podżebrza, burczenie brzucha i flatulencja, nudności, wymioty wielokrotne i niesmak. Jeżeli, jak powiedział Awicenna, pokarm nie zszedł z żołądka, i przyjmuje się inny pokarm, zwłaszcza surowy, niedogotowany i nie oczyszczony, powoduje się niestrawność, bo niestosowna ilość złego pokarmu nie jest do przyjęcia dla władzy trawienia²⁸.

I tutaj Tomasz powołuje się na Pseudo-Arystotelesa *Secretum secretorum*: Wystrzegaj się jedzenia, jeśli nie jesteś całkiem pewny, iż żołądek został z poprzednio spożytego pokarmu opróżniony. To zaś poznaje się po głodzie (*desiderium comedendi*) i rzadkiej ślinie, napływającej do ust²⁹.

Z drugie strony zmniejszona ilość pokarmu lub niedostateczna przez dłuższy czas powodują głód i osłabienie ciała³⁰.

Tomasz powiada, że starożytni filozofowie i lekarze zalecali umiarkowane jedzenie, a ludzie nowych czasów (*moderni*) przyzwyczaili się do większej ilości dań. Jego ideałem są tamci, którzy rano spożywali jeden rodzaj mięsa, a wieczorem tylko chleb, a więc uznawali jedynie dwa posiłki dziennie. Dania ludzi zamożnych o różnych rodzajach i rozmaitej jakości z trudem trawi żołądek. Takie jego obciążenie jest zbędne dla natury, niepotrzebne i szkodliwe. Jednak przyzwyczajeni do tego ludzie dostrzegają ujemne skutki objadania się co najwyżej wtedy, gdy dochodzi do wielkiego błędu. Tomasz zachwala kolejność posiłków, które jego zdaniem jadal starożytni. Sądzi, że mięso jako bardziej strawne należy spożywać rano, bo wtedy władza trawienia jest słabsza, gdy człowiek pracuje i jego władze zmysłowe (*virtutes animales*) są tym zaabsorbowane. Dotyczy to posiłku rannego (*prandium*). Wieczorem zaś należy jeść rzeczy trudniej strawne jak chleb, aby lepiej odżywić części ciała, bo podczas snu wypoczywają władze zmysłowe i wzrasta wigor władzy trawienia. Ale to tylko nieosiągalny ideał. Bo złe przyzwyczajenie kompletnie zniweczyło ten porządek. Jednak kto chce i może, radzi Tomasz, robi dobrze, gdy zbliży się do tego ideału. W takim razie rano niech się zadowoli lekko strawnym kawałkiem mięsa, lekkim chlebem i – ewentualnie – jednym rodzajem trudniej strawnego mięsa, a wieczorem niechaj zje chleb razowy i jeden rodzaj mocniejszego mięsa. Lub gdy zechce zadowolić się jednym rodzajem chleba i jednym mięsem na śniadanie i na obiad wieczorny (*cena*), to niech rano zje mniej z tego, a wieczorem więcej³¹.

Tutaj Tomasz polemizuje z obiegowymi sentencjami wierszowanymi *Regimen salernitanum*, sprzeciwiającymi się obfitym wieczornemu obiadowi: *Si uis esse levis, sit tibi cena brevis* (gdy chcesz, by lekko ci było, skróć obiad) i *Si uis incolumem, si vis te vivere sanum, parce mero, cenare cave* (gdy chcesz być cały i zdrowy, odstaw wino, strzeż się wieczornego obiadu)³².

Tomasz wyjaśnia, że oba powiedzenia miały zaradzić skutkom obżarstwa podczas pierwszego posiłku (*prandium*)³³.

Uzupełnieniem drugiej rzeczy nie naturalnej jest napój. Tomasz powiada, że sensu stricto napój nie jest odżywczy, tylko zaspokaja pragnienie, ale w powszechnym rozumieniu jest pojmowany szerzej, iż jest nie tylko tym, co gasi pragnienie, ale zarazem odżywia. W tym znaczeniu nie tylko woda jest napojem, ale także wino, piwo, miód pitny i inne trunki używane w różnych krajach. Tomasz rozróżnia trzy

rodzaje picia: picie towarzyszące jedzeniu (*potus mixtivus*), picie deserowe (*potus dilativus*), pobierane wówczas, gdy dochodzi się do przekonania, iż pokarm został strawiony, oraz picie gaszące pragnienie (*potus sitim sedativus*), stosowane wtedy, gdy jeszcze pokarm nie został na skutek swej gęstości strawiony dostatecznie i nie może przejść swymi drogami do wątroby i poprzez żyły krezkowe (*per venas miseraicas*)³⁴.

Picie towarzyszące jedzeniu stosowane podczas posiłku wraz z jedzeniem pokarmu, wielokrotnie na przemian z nim, ma ułatwiać trawienie. Picie gaszące pragnienie, w sensie wymienionym, podaje się tym, którzy odczuwają pragnienie w żołądku i suchość w piersiach, a nie ludziom zdrowym i o dobrej kompleksji³⁵. Jeżeli ktoś czuje pragnienie na skutek źle wymieszanej kompleksji (*complexio distemperata*) – powiada Tomasz – to wypada mu popijać więcej przy jedzeniu niż innym, a kiedy to nie wystarcza, niech po picu deserowym pije picie gaszące pragnienie³⁶.

Nie dotyczy to pijaków, którzy nie poddają się roztropnym regułom (*irregulares sunt*), bo ich pragnienie jest zwodnicze: im więcej piją, żeby ugasić pragnienie, tym bardziej mijają się z celem. To oszukańcze pragnienie pochodzi z pobranego pokarmu lub nadmiaru napoju, które niestrawione zalegają w żołądku. Dlatego pijacy nie są w stanie kierować się rozumem (*ad rationis regulam non sunt apti*). Błądzą ci, którzy przy picu towarzyszącym i deserowym używają mocnego wina lub piwa albo innego mocnego trunku, bo to pogarsza jakość pokarmu, a nawet go psuje. Umiarkowane picie i jedzenie przystoi ludziom zdrowym, o dobrej kompleksji, a ludzie o złej kompleksji powinni używać napojów w ilości większej, ale należytej. Ludzie o żołądkach ochłodzonych, bez złej kompleksji lub naruszonej błędem kompleksji dobrej, powinni pić napój gorętszy, na przykład dobre i czyste wino. Ci, którzy mają organy trawienia (*nutritiva membra*) rozgrzane, mogą pić napoje chłodne. Napój służący do zachowania zdrowia u ludzi zdrowych, winien mieć jakość pośrednią (*debet esse temperatus*)³⁷.

Wielu lekarzy, powiada Tomasz, nazywa ruch służący do zachowania zdrowia jednym wyrazem – ćwiczenie (*exercitium*)³⁸. Niewątpliwie to określenie znalazł w *Praktyce Pantegni*³⁹, w *Isagoge Joannitiusa*⁴⁰ i w *Kanonie Awicenny*⁴¹, gdyż inni jak Konstantyn *De melancholia* oraz Al-Rāzi woleli w tym znaczeniu używać słowa ruch (*motus*)⁴². O ćwiczeniu rozprawiał także Awerroes w *Colliget*: ćwiczenie stosowane z umiarem służy do tego, by pomnożyć tchnienia wewnętrzne, przepędzić nadmiar pokarmów z członków ciała i pokarm rozpuścić, a także wzmocnić substancję cielesną. Pomnożone przez ruch ciepło i tchnienia są podobne do ciepła naturalnego. Korzyści te osiąga ciało ludzkie, o ile ćwiczenia odbywają się po strawieniu pokarmu⁴³.

W komentarzu do *Tegni Galena* (*Scriptum super Tegni*), zidentyfikowanym przez Pedro Gil-Sotres jako autorstwa Alego ibn Riduana⁴⁴, w części poświęconej przyczynom, komentator powiada: umiarkowane ćwiczenie jest korzystne dla w pełni zdrowego⁴⁵. Wynika z tego, że takie ćwiczenie jest niekorzystne dla chorych i nijakich zdrowotnie. Ci powinni stosować ćwiczenia uszczuplone (*exercitium a temperamento recedens*)⁴⁶.

Zdaniem mędrców, powiada Tomasz, ludzie w pełni zdrowi powinni po śnie i strawieniu pokarmu nacierać sobie ramiona, łopatki, pierś i boki, bo w ten sposób otwierają się pory w skórze, wyziewy nadmiaru pokarmu w ciele rozpuszczają się i uchodzą i tym samym ciało się wzmacnia. Potem następuje długie i delikatne czesanie głowy w celu dopełnienia pierwszego ćwiczenia – nacierania. Następnie, po umyciu rąk i dla usunięcia dalszych zbędności myje się dżiąsła, zęby i podniebienie słabym, pachnącym winem oraz oczyszcza się nozdrza i uszy ciepłą wodą⁴⁷. Wynika z tego, że Arabowie i lekarze łacińscy średniowiecza nie uprawiali gimnastyki porannej^{47a}.

Na koniec odbywa się spacer, przejażdżka konna lub inna przyjemna zabawa ruchowa, zawsze jednak stosowana z umiarem⁴⁸. Należy przy tym, wedle Awerroesa w *Colliget*, w części szóstej, podczas ćwiczenia dochodzić do momentu, gdy człowiek zaczyna się pocić, sapać (*anhelitus augetur*), skóra zaczyna czerwienić się i żyły nabrzmiwają z wysiłku. Wówczas należy odstąpić od ćwiczenia ruchowego, bo przekracza ono granice umiaru i wtedy ciało mniej się oczyszcza i słabnie⁴⁹. Konstantyn w księdze *De melancholia* powiada, że takie ćwiczenia ruchowe są bardzo korzystne dla melancholików i dla ludzi zdrowych, ponieważ ciepło naturalne zostaje przez nie pobudzone, szerzy się po całym ciele i z wnętrza na zewnątrz podąża, wzrok jaśnieje, wzmacnia się działanie duszy (*actio animata*), twardnieją mięśnie (*pulpa carnea*) i nadmierna wilgoć zostaje z ciała usunięta, brzuch jest pobudzony do usunięcia stolca, mocz i pot, i cała niepotrzebna wilgoć, są usuwane, władza trawienia otrzymuje tym samym pomoc i zdrowie utwierdza się⁵⁰.

Po ćwiczeniu ruchowym powinien nastąpić wypoczynek również w umiarze stosowany. Zbyt ni wypoczynek nadmiernie ciało nawilgaca, osłabia tchnienia wewnętrzne i oziębia ciało, działania powolnieją, narastają blokady i nadmiary w trawieniu zalegające. Zbyt krótki wypoczynek wycieńcza ciało, rozgrzewa i osłabia⁵¹. Ruch jest trzecim składnikiem diety. Natomiast kąpiele stosują, wedle Tomasza, ludzie, nie zażywający ćwiczeń ruchowych^{51a}.

Czwartym składnikiem diety jest sen. Dla dobrej ochrony zdrowia powinien on być u zdrowych umiarkowany i następować we właściwym czasie. Wedle Awicenny w 3 fen I *Kanonu* lepszy jest taki sen, który jest głęboki i odbywa się nocą, gdy pokarm zszedł już z górnej partii brzucha⁵².

Wedle IV księgi *ad Almansorem* al-Rāziego nie powinno się budzić człowieka przed końcem snu, bo wtedy dusza jest senna, rozproszona i nierozumna. Powinien on wtedy spać. Nie należy też narzucać snu, gdy dusza jest podniecona, bystra, gdy ruchy ciała są lekkie, a zmysły wyostrzone⁵³.

To dowodzi, rozumuje Tomasz, że „natura ludzka jest bardziej skłonna do ruchu i działania i w ogóle stanu czuwania, niż do snu. I choć Awicenna powiada, że lepszy jest sen nocny, to jednak doświadczenie wykazuje, że korzystny dla człowieka może być sen o świcie i nawet aż do godziny trzeciej”⁵⁴. Godzina trzecia to godzina dziewiąta wedle naszego podziału doby⁵⁵. „Ale ja twierdzę, dodaje Tomasz, że rzeczywiście zdrowemu służy tylko sen nocny, do którego uzależnionym dodatkiem jest sen o świcie lub sen ranny. Mniej zdrowym, chorym i tym,

którzy nie mogą przestrzegać reguły z powodu pewnych zajęć, przysługuje raczej sen od świtu do trzeciej, niż od szóstej i dalej, chyba że chodzi o zwyczaj sypiania latem, gdy już pokarm zszedł do niższych partii ciała. Wtedy po zdjęciu obuwia i pasa nie należy za długo sypiać, szczególnie tym, którzy są senni z natury”⁵⁶.

Dalej Tomasz cytuje opinię Awicenny z I fen I *Kanonu*: „naturalny i umiarkowany sen czyni władzę natury zdolną do wykonywania czynności, bo zatrzymuje ciepło naturalne, zapobiega zbyt mocnym wydalaniom, usuwa wszystkie rodzaje zmęczenia, uniemożliwia rozpad tchnień naturalnych i zmysłowych i sprawia trawienie pokarmu. Starcom i cholerykom szczególnie służy, bo nawilża ciało. Starcom, ludziom znużonym i wyczerpanym przez czuwanie nocne, ludziom wracającym do zdrowia, dzieciom, melancholikom i tym, którzy mają suchy mózg również szczególnie służy. Ludzie rzeczywiście zdrowi i o dobrej i umiarkowanej kompleksji, w których znajdują się liczne opary pokarmowe w mierze należytej, sypiają dobrze. Ludzie nie mający właściwej miary w swej naturalnej kompleksji, melancholicy i cholerycy, nie sypiają dobrze, bo ich substancja jest zbyt sucha i z tego powodu mają niedobory oparów pokarmowych, będących przyczyną snu naturalnego bądź dlatego, że na skutek swej kompleksji, melancholicy są bezustannie zamyśleni, niespokojni i zabląkani w pomysłach, co przeszkadza w zasypianiu oraz ponieważ cholerycy są ruchliwi, stale czynni, gniewliwi i niespokojni, a to tylko z pewnym trudem godzi się i daje ze snem skojarzyć. Również ci, którzy nie mają właściwej miary ciepła i suszy, maniacy, frenetycy oraz różni inni, u których mózg jest nadmiernie suchy i przypalone opary uniemożliwiają sen, nie są skłonni do zasypiania”⁵⁷.

Umiarkowane czuwanie służy ludziom w pełni zdrowym. Filozof, to jest Arystoteles, w księdze *De sompno et vigilia* (*O śnie i czuwaniu*) zakłada trzy przyczyny czuwania: „pierwszą jest całkowite strawienie pokarmu, drugą – nasilenie się ciepła naturalnego, stłumionego poprzednio przez opary pokarmowe, a trzecią – oddzielenie krwi od nieczystości”⁵⁸. Powiada on, że „zwierzęta śpią, gdy pokarm w nich się gotuje, a budzą się, kiedy podczas tego gotowania w końcu dochodzi do oddzielenia tego, co czyste od tego, co nieczyste”⁵⁹. Mówi też: „zwierzę się budzi, kiedy w gotowaniu zużywa się opar pokarmowy, który wznosił się do mózgu i powodował sen zwierzęcia”⁶⁰. Jest oczywiste, że pod pojęciem zwierzęcia (ζῷον) Arystoteles rozumiał także i człowieka⁶¹. Tu jednak Tomasz streścił nie tyle Arystotelesa, ile nieznanego komentatora Arystotelesowego.

„Z tych wywodów, wnioskuje Tomasz, wynika, że wszelkie czuwanie, które pochodzi z innych przyczyn, jest nienaturalne i szkodliwe dla zdrowego ciała”⁶².

Piątym składnikiem diety jest właściwe ujęcie pary przeciwieństw: głodu i sytości (*inanitio et repletio*). Pokarm i napój wypełniają i sycą. Ich umiarkowane spożywanie służy utrzymaniu zdrowia, ale kiedy wypełniają ustrój swoim nadmiarem, szkodzą zdrowiu. Nie należy też do ochrony zdrowia nadmierne powstrzymywanie się od jedzenia i picia, bo powoduje głód, szkodliwą pustkę pokarmową. Jednakże umiarkowany post służy do ochrony zdrowia u ludzi zdrowych. Wypróżnianie krwi i innych płynów nadmiernie zawilgacających ustrój, jest dobre dla

utrzymania zdrowia, jeżeli przy tym zachowuje się umiar. Nadmierne upusty krwi są szkodliwe⁶³.

Szóstym składnikiem diety są przypadłości duszy (*accidentia anime*). Wedle *Praktyki* Konstantyna (czyli *Kitāb al-Mālikī*, inaczej *Pantegni* Alego ibn Abbasa) „wszelkie objawy i przypadłości duszy, prócz radości, są szkodliwe, bo wysuszają ciepło naturalne i tak stają się zbędne w ochronie zdrowia. Służą jednak niekiedy naturze. Albowiem w myśleniu i dyskusji wzmacnia się umysł i otrzymuje podnieity, a gniew wzmacnia dzielność. „Tomasz ze swej strony twierdzi, że umiarkowane przypadłości duszy są potrzebne do utrzymywania zdrowia”.

Przyjemność bowiem poprawia samopoczucie (*animum confortat*) u zdrowych i u chorych. Podobnie przez rozmyślanie i ćwiczenia intelektu człowiek ma wiele przyjemności, jeżeli tylko robi to z umiarem. Ale gdy mu zabraknie umiaru, przy wyczerpanych badaniach (*studium*) i nadmiernej pracy wyobraźni intelektualnej (*imaginatio intelligibilium*), słabnie ciepło naturalne, wysycha ciało i takie zajęcia – ukradkiem, pod pozorami przyjemności, wyczerpują człowieka. Radość umiarkowana przynosi korzyść zdrowiu, ale bezmierna radość rozszerzając za bardzo serce może spowodować utratę ciepła sercowego i nie tylko nie podtrzymać zdrowia, ale zniszczyć życie i spowodować śmierć⁶⁴. Smutek nie służy zupełnie właściwej ochronie zdrowia⁶⁵.

Wyliczone wyżej sześć rzeczy nienaturalnych czyli składników diety nie wyczerpują w ujęciu Tomasza całej diety. Za Konstantynem Afrykaninem, (*Pantegni* Alego ibn Abbasa) Tomasz uzupełnia listę diety o przyzwyczajenia (*consuetudo*).

Dla tego stanowiska Tomasz znajduje poparcie autorytetu Galena: „przyzwyczajenie jest drugą naturą”⁶⁶. Dlatego też przy staraniach o utrzymanie zdrowia, przy sterowaniu powracającymi do zdrowia lub chorymi, przebadanie ich przyzwyczajęń ma wielkie znaczenie⁶⁷.

Analogicznie myśli Konstantyn: „należy wiele wysiłku włożyć w pilnowanie zdrowia i przyzwyczajęń, bo zadawnione przyzwyczajenie jest jakby drugą naturą”⁶⁸. Tomasz idąc za tymi dwoma autorytetami precyzuje następnie własne stanowisko w sprawie przyzwyczajęń: „doświadczenie poucza o sile przyzwyczajenia. Przyzwyczajony i nawykły lepiej znosi trudy i pokarmy gorsze, a gdy wbrew zwyczajowi wypije wino lub inne spożyje rzeczy lepsze same z siebie, doznaje urazu. Przyzwyczajenie jest dobre, złe lub mierne. Dobre wchodzi do reguł ochrony zdrowia, mierne trzeba tolerować, a złe stopniowo i z wolna zmieniać. Dobre przyzwyczajenie służy zdrowemu ciału o dobrej kompleksji. Złe jest przyzwyczajenie, gdy ktoś używa pokarmu, napoju i powietrza złej jakości lub gdy ktoś używa pokarmu, napoju w ilości nadmiernej, niewłaściwie i w niestosownym czasie. Mierne przyzwyczajenie jest takie, że jest bliskie złego”⁶⁹.

Hipokrates i Galen oraz inni mędrcy są w tym zgodni, że „pokarm i napój gorszy, ale do którego się nawykło, jest pożyteczniejszy od lepszego, do którego się nie przyzwyczajono, a praca zwykła – łatwiejsza od innej, niezwykłej”⁷⁰.

Konstantyn w *Praktyce* zaleca zmianę przyzwyczajenia do złych pokarmów na nawyk do pokarmów lepszych, żeby używających zabezpieczyć przed chorobami.

Albowiem z bardzo złych pokarmów rodzą się najgorsze choroby, gdy tylko ich używanie wejdzie w zwyczaj⁷¹.

O powolnym zmienianiu złego przyzwyczajenia pouczają *Aforyzmy* Jana z Damaszku, znanego także jako Mesue Starszy, Juhānna ibn Māsawaih, zmarłego w roku 857⁷². Jan mówi, że „nagła zmiana przyzwyczajenia jest szkodliwa i przykra, zwłaszcza gdy chodzi o zwyczaj zastarzały, więc z wolna należy zmieniać złe przyzwyczajenia i wprowadzać dobre, i to nie tylko w zakresie pokarmu i napoju, ale również tam, gdzie chodzi o inne składniki diety chroniące zdrowie”⁷³.

W *Practica medicinalis* Tomasz nie tylko wymienił gorącą kąpiel w łaźni publicznej (*in domo balneari*)⁷⁴, ale nawet podzielił ludzi na tych, którzy nawykli do ćwiczeń fizycznych i na tych, którzy ćwiczeń tych nie uprawiają, ale przyzwyczaili się do zażywania kąpeli⁷⁵. Tutaj dodam, że w XIII wieku źródła informują o dwu łaźniach we Wrocławiu: jedna należała do Hermana Młynarza, a potem klarysek wrocławskich, a druga do Henryka Szczytnika z Żytyc, przedsiębiorcy wrocławskiego i brata magistra Witelona⁷⁶. Natomiast w wieku XIV przy poszczególnych bramach Wrocławia były łaźnie: przy Oławskiej, Świdnickiej, Ruskiej i Odrzańskiej⁷⁷.

PRZYPISY

¹ RS, cap. II, p. 79, 26–27: Conservativa autem sanitatis scientia in tribus consistit, scilicet in dieta, flebotomia et medicina.

² GRS, p. 400.

³ GHL, vol. VI, p. 1–452.

⁴ GRS, p. 403.

⁵ EGM, p. 59. GTI, cap. 2, p. 310–312.

⁶ GHL, lib. I, cap. I, p. 1–7.

⁷ Ibid., lib. II, cap. 3–12, p. 59–163.

⁸ GRS, p. 407.

⁹ AP, *Practica*, lib. I, cap. VII, f. H 4^v col. 2: Multi enim solito more utuntur pessimis cibus pessimum sanguinem generantibus, secure tamen digerunt, nullam eis in primis lesionem inferentes. Sed in longo tempore in eorum corporibus malus chimus coadunatur, pessimorum morborum generativus, verbi gratia: qui assuescunt cholera rubeam generantibus sicut alliis, cepis, porris, sinapi, senationibus, pipere, croco, zinzibere et forti vino et similibus. Calescunt corpora eorum, et sanguis extenuatur et desiccatur et in cholera rubeam transducitur, quibus diu assuefacti, secundum cholera rubeam morbos patiuntur sicut febrem tertianam, caliditatem epatis, ycteritiam et similia, quibus non generantibus in longo tempore sanguis aduritur et in cholera nigram mutatur, et alia corporis membra desiccabuntur, et maxime si utentes his calide nature fuerint. Sunt et alii frigide nature cibus phlegmaticis utentes sicut fungis et piscibus recentibus, lacte, cucurbita, citru, et similibus, unde in longo tempore frigidi et humidi crudi coadunantur in eis humores qui non sentiuntur, sed sequuntur morbi ad dissoluendum duri sicut paralysis, epilepsia et similia. Sunt et nonnulli, melancholicis utentes cibus sicut carne uaccina, caprina, camelina, carne sicca et similibus, de quibus diu usitatis melancholicis generantur morbi, sicut elephantia, cancer, mania et similia.

¹⁰ *Ioannitii in Artem parvam Galeni Isagoge (La Isagoge de Ioannitius*. Introducción, edición y notas por Diego Gracia y José Luis Vidal), Asclepio, Archivo Iberoamericano de Historia de la Medicina y Antropología Médica, vol. XXVI–XXVII, 1974–1975, p. 267–382.

¹¹ RA, lib. III, cap. I–III, p. 56–58, lib. IV, cap. III, p. 91.

¹² GRS, p. 407–408.

¹³ SS, p. 1–175. Za kopię tej pracy serdecznie dziękuję prof. drowi Jerzemu Rebecie z Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego.

¹⁴ *Averrois Colliget* apud Iacobum de Giunti, Venetiis 1531.

¹⁵ JPP, p. 14–21. Za przysłanie mi kopii tej pracy serdecznie dziękuję p. Steffenowi Hoffmannowi z Universitätsbibliothek Leipzig.

¹⁶ GSMF, p. 5, nota 4 in fine. Vide *Bernardi Gordonii Opus Lilium medicinae*, Lugduni apud Gulielmum Rovillium 1574.

¹⁷ RAV, p. 45: *Arnaldi a Villa Nova, consilium ad Regem de salubri hortensium usu*, Antonii Mizaldi cura et diligentia, Lutetiae 1572, f. 5^a–31^a. Aneksem RAV jest tłumaczenie hiszpańskie Jerónimo de Mondragón, Barcelona 1617. Za nadesłanie mi egzemplarza serdecznie dziękuję prof. P. Gil-Sotresowi.

¹⁸ RSR, vol. I.

¹⁹ RS, ibidem: Et hoc sapit in sua *Practica* Constantinus: Conservativa autem sanitatis scientia in tribus consistit, scilicet in dieta, flebotomia et medicina. SIHS, vol. I, p. 677.

²⁰ AP, *Practica*, lib. II, f. J^v col. 1: Dicamus ergo, quod curatio egritudinum tripliciter fit: aut cum dieta, aut cum pharmacia aut chirurgia, sed incipiendum est a dieta et medicina.

²¹ RS, cap. II, p. 79, 28–29: Dieta uero non stricto modo accepta, ut illi qui in solo cibo et potu dietam ponunt, ...

²² CA, p. 280: *ordinatio sex necessariorum collecta cum aequali mensura, id est motus et quietis, somni et vigiliarum, inanitionis et continentiae, cibi et potus, aeris et accidentium animae.*

²³ AP, *Practica*, lib. I, cap. I, f. H col. 2: *Incipiamus ergo ab uniuersali custodia et communi sanis et infirmis, scilicet a re non naturali, id est aere, exercitio, balneo, cibo et potu, et somno et vigiliis, corporis mundificatione, accidentiis animae et consuetudine.*

²⁴ RS cap. II, p. 79, 29–34: *sed nomine magis inest competens et determinatus usus sex rerum non naturalium, id est non de natura corporis humani, sed necessariorum ad naturam conseruandam, quia sine usu earum ordinato non vivit corpus sanum et incolume, et sunt aer, cibus et potus, motus et quies, sompnus et vigilie, inanitio et repletio et accidentia animae.*

²⁵ RS, cap. V, p. 83, 1–2: *Et cum diuersi sint modi motus quo utendum est pro sanitate conseruanda, solet a pluribus uno nomine nominari et vocatur exercitium.*

²⁶ PM, p. 145, 159, 182, 216, 240, 250, 266, 288, 315, 317, 344, 373. Jednak PM p. 374 wspomina przypadki zachorowania na gorączkę jednodniową (*efimera*) tych osób, „które nie zażywają ćwiczeń ruchowych i przywykły do kąpeli, a długo nie mogły z niej korzystać.” Zapewne były to kobiety zamożne, bo mężczyźni uprawiali jazdę konną.

²⁷ RS, cap. II, p. 79, 34–55.

²⁸ RS, cap. II, p. 80, 1–p. 81, 33.

²⁹ RS, cap. III, p. 81, 33–36. SS, pars II *de regimine sanitatis*, cap 9, p. 75: *Et cave ne iterum comedas, donec certissime cognoveris stomachum esse vacuum, id est purgatum a primo cibo. Et hoc cognoscas per desiderium, id est, cum voluntatem comedendi habere caperis, et per subtilitatem salive ad os decurrentis. Wersja tekstu bliższa cytatawi Tomasza znajduje się w rękopisie Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu I. F. 293 (XIV¹⁻² wiek) f. 285^r: *Et caue, ne iterum comedas, donec certissime agnoueris stomachum esse uacuum et purgatum a priori cibo. Et hoc cognoscetur per desiderium, id est cum voluntatem comedendi habere ceperis per subtilitatem salive ad os decurrentis.**

³⁰ RS, cap. III, p. 81, 37–38.

³¹ RS, cap. III, p. 81, 38–p. 92, 67.

³² RS, cap. III, p. 82, 69–71. RSR, p. 445:

Si vis incolumem, si vis te vivere sanum:

Curas tolle graves, irasci crede profanum,

Parce mero, coenato parum ...

³³ RS, cap. III, p. 82, 71–75.

³⁴ RS, cap. IV, p. 82, 1–14.

³⁵ RS, cap. IV, p. 82, 14–p. 83, 18.

³⁶ RS, cap. IV, p. 83, 18–21.

³⁷ RS, cap. IV, p. 83, 21–41.

³⁸ RS, cap. V, p. 83, 1–2.

³⁹ Vide notam 23.

⁴⁰ *Ioannitii in Galeni Practicam parvam Isagoge...*, p. 331.

⁴¹ AC lib. I, doctrina II, fen III, cap. II.

⁴² Vide notam 22. RA, lib. IV, cap. I, p. 90: *Sanitas conseruatur bonitate mensurationis motus et quietis, cibi et potus, somni et vigiliae nec non expulsionis superfluitatum ac domorum et caeterorum locorum in quibus homines manere debent, mediocri temperamento, malorumque accidentium antequam augmentum recipiant, succursu atque animalium cognitionum siue conuenientium, et consuetudinum custodiam.*

⁴³ RS, cap. V, p. 83, 3–p. 84, 9. ACG, tractatus VI, cap. II, f. 133^v col. 2.

⁴⁴ List Pedra Gil Sortesa z dnia 8 lutego 1994.

⁴⁵ RS, cap. V, p. 84, 9–10.

⁴⁶ RS, cap. V, p. 83, 9–13.

⁴⁷ RS, cap. V, p. 83, 13–24. PM, p. 60, 4–17.

^{47a} AC, lib. I, fen II, doctrina II, cap. 1–5, f. 63^r–64^v. ZZ in: BGL, p. 856–65.

⁴⁸ RS, cap. V, p. 84, 24–26.

⁴⁹ RS, cap. V, p. 84, 26–31. ACG, ibid.

⁵⁰ RS, cap. V, p. 84, 31–p. 85, 39. PM, p. 143, 11–22 zawiera polemikę Tomasza z tezą Awicenny (AC lib. I, Doctrina II, f. 58^r), że krótkie ćwiczenia ciała po posiłku (*prandium*) pełnią rolę pomocniczą przy schodzeniu pokarmu na dno żołądka. Tę pozytywną rolę przyznaje Tomasz tylko ćwiczeniom osób, których ciepło naturalne w żołądku jest osłabione. CA, p. 293–294 (paginacja 393–394, błędna).

⁵¹ RS, cap. V, p. 85, 40–44.

^{51a} PM, p. 374: ut solet fieri in his, qui non utuntur exercitio et consueuerunt balnari ...

⁵² RS, cap. VI, p. 85, 1–7. AC, lib. I, fen III, Doctrina II, cap. IX: melior quoque somnus est ille qui est profundus. Et melior similiter somnus est ille, qui prouenit postquam cibus a superiori ventre descendit ... Ex somni autem nocturni bonitatibus est, quod est continuus et profundus.

⁵³ RS, cap. VI, p. 85, 8–13. RA, lib. IV, cap. III, p. 91: Oportet itaque, ut anima vigilare non cogatur, cum dissoluta et stupida fuerit, neque ad dormiendum incitetur, cum excitata atque subtilis et acuta fuerit, motusque leues ac sensus fortes.

⁵⁴ RS, cap. VI, p. 85, 15–18.

⁵⁵ CP, p. 97.

⁵⁶ RS, cap. VI, p. 85, 15–p. 86, 26.

⁵⁷ RS, cap. VI, p. 86, 27–47. AC, ibid.

⁵⁸ RS, cap. VI, p. 86, 48–52. *Aristotelis De somno et vigilia*, cap. III, 458 a.

⁵⁹ Conf. AOV, *Parua naturalia, De somno et vigilia*, J 8^v col. 2: Expergiscunt autem, quando digestio facta fuerit et obtinuerit que impacta fuerit caliditas in augusto multe ab eo quod circumstabat et discreti fuerint, corpulentior sanguis atque purissimus.

⁶⁰ Conf. AOV, *Parua naturalis, De somno et vigilia*, ibidem: Indiscretus somnus fit quousque secernatur sanguis, hoc quidem purissimum sursum, illud vero turbidissimum deorsum. Quum vero hoc fuerit, expergiscuntur, absoluta ex nutrimenti gravitate.

⁶¹ Aristoteles, *Categ. I*, a 8–9; *Anal. priora, II*, 1, 54 b 6–7; *Top.*, I, 5, 102 a 38; IV, 6, 128 a 25. Arystoteles, *O ruchu zwierząt, O poruszaniu się przestrzennym zwierząt*. Przełożył, wstępem, komentarzem i skorowidzem opatrzył Paweł Siwek, Warszawa 1975, p. XXXVIII.

⁶² RS, cap. VI, p. 86, 57–p. 87, 59.

⁶³ RS, cap. VII, p. 87, 1–12.

⁶⁴ RS, cap. VIII, p. 87, 1–p. 88, 14. RA *Practica*, lib. IV, cap. IX *De cogitationibus animae*. Quaecumque ex illis animam gaudere atque laetari facit, robur viribus tribuit et naturam excitat, et in suis adiuuat actionibus omnibusque sanis confert, nisi his qui carnis minoratione, eo quod superflua sit, indigent. Qui tamen sani non existunt, e contrario.

⁶⁵ RS, cap. VIII, p. 88, 14–15. RA, ibid.: Quae uero tristari facit, omnibus sanis nocumentum infert, exceptis his qui carnis indigent minoratione.

⁶⁶ RS, cap. IX, p. 88, 1–2. Galenus, *De complexionibus* (codex ms. Bibliothecae Universitatis Wratislaviensis IV. F. 25, f. 6^r col. 1: Et eorum qui sunt etiam in natura sua equalia. Et eorum regimen est regimen otii et tante qualitatis, oportet, ut sint multe carnis. Et hoc ideo, quoniam antiqui optime dixerunt, quia consuetudo est altera natura acquisita.

⁶⁷ RS, cap. IX, p. 88, 2–3.

⁶⁸ RS, cap. IX, p. 88, 3–7. AP, *Practica*, lib. I, cap. VII, f. H 4^{r-v}: Oportet autem magnum ingenium poni ad sanitatem custodiendam cum consuetudine. Magna est enim pars quae medicinae custodia sanitatis et curatio infirmitatis cum consuetudine, quia consuetudo inveterata est quasi res naturalis. Unde Hippocrates: consuetudo, inquit, secunda est natura.

⁶⁹ RS, cap. IX, p. 88, 7–18.

⁷⁰ RS, cap. IX, p. 88, 19–21. Conf. Galenus, *De complexionibus*, Wratislavia, Bibliotheca Universitatis, codex ms. IV. F. 25 f. 6^r col. 2 in principio: quoniam antiqui optime dixerunt, quia consuetudo est altera natura acquisita.

⁷¹ RS, cap. IX, p. 88, 23–27. AP, Practica in nota 9, huius libri.

⁷² SIHS, p. 343.

⁷³ RS, cap. IX, p. 88, 27–p. 89, 32. Ioannes Damascenus, *Aphorismi*, in: *Articella Claudii Galeni*, Venetiis 1507, f. h² verso: Mutare consuetudinem nocivum et pessimum est et maxime veterem.

⁷⁴ PM, p. 372: Eodem modo curatur ... de effimera ex balneo multum calido in domo balneari...

⁷⁵ Op. cit., p. 374: ut solet fieri in his, qui non utuntur exercitio et consueverunt balneari et diu balneo caruerunt.

⁷⁶ SU, Bd. 4, nr 182 z dnia 30 VII. 1272, nr 326 z 13 II. 1278, wymieniają: Henricus Clieptor dictus de Ziz (vide WUB p. 21) Nr 63 z dnia 12 V. 1268 stwierdza, że łaźnia Hermana Molendinari jest w posiadaniu cenobium dominarum ordinis sancte Clare.

⁷⁷ HP, r. 1312 et nota 1.

III.

FLEBOTOMIA PROFILAKTYCZNA

III.1.

POGLĄDY GALENA

Galen wyróżnia zasadniczo dwa chorobliwe stany ustroju (διάρθεσις). Pierwszy z nich określa jako *plethora* (πληθώρα) lub *plethos* (πλήθος), a drugi *kakochymia* (κακοχυμία). *Plethora* to taki stan nadmiaru, w którym wszystkie płyny ustrojowe narosły równomiernie, a *kakochymia* jest stanem, gdy jeden z płynów powiększył niepomrotnie swoją ilość naruszając tym samym właściwą proporcję płynów, zwaną *eukrazją* (ευκρασία). *Plethorę* Galen leczył nie tylko flebotomią czyli upustami krwi żyłnej, ale także kąpielami, ćwiczeniami gimnastycznymi, masażami, lekami wyprowadzającymi i postami, a *kakochymię* – środkami farmaceutycznymi usuwającymi nadmiar danego płynu¹.

Było dla niego oczywiste, że krew jest potrzebna i służy naturze ustroju, ale równie oczywiste było, że staje się w pewnej części zbędna dwojako: po pierwsze, kiedy straciła wartość odżywczą, a po drugie, gdy właśnie przeszła w stan *plethory*.

Flebotomia u Galena jest zatem środkiem farmaceutycznym, służącym wraz z innymi środkami do usuwania *plethory*. Ta bowiem obciąża władzę natury oraz napina, marszczy i blokuje tętnice i żyły. W tym stanie flebotomia jest pożyteczna i ma działanie antyspazmatyczne, rewulsyjne czyli odciągające i paracheutyczne, derywacyjne czyli odwracające. Upustem krwi, powiada Galen, odciągamy gwałtowny ruch oparów w miejsce naprzeciwnie albo kierujemy go na ubocze. W tym celu puszcza się krew raz, dwa, trzy razy lub wielokrotnie².

Ponadto przy pomocy flebotomii zwalczał Galen zapalenie (φλεγμώνη), występujące bez *plethory*³. Natychmiast puszczał krew w ciągłych gorączkach groźących posocznicą (σηπεδών)⁴. Z początkiem wiosny radził puszczać krew epileptykom, apoplektykom, chorym na zapalenie płuc i na anginy, melancholikom, skotomatykom, podagrykom i artretykom⁵. Zasadniczo zabraniał flebotomii u starców, dzieci oraz między wschodami *Psa* i *Arktura*⁶.

Wypróżnienia krwi (κένωσις) uwalniały, zdaniem Galena, ustrój człowieka od szkodliwych oparów i tym samym od znacznej części chorób⁷.

III.2.

POGLĄDY GALENISTÓW ŚREDNIOWIECZNYCH

Najznakomitszy dzisiaj znawca flebotomii, uprawianej przez galenistów średniowiecza, Pedro Gil-Sotres, podzielił jej dzieje na trzy okresy. Okres pierwszy zaczął się od krótkich utworów o znaczeniu wyłącznie praktycznym, listów o flebotomii (*epistulae de phlebotomia*) i skończył się recepcją *Pantegni* Alego ibn Abbasa, umożliwioną przez tłumaczenie łacińskie Konstantyna Afrykanina w XI wieku. Okres ten traktował flebotomię jako zwykły zabieg chirurgiczny. Okres drugi, rozpoczęty przekładem w drugiej połowie XII wieku *Kanonu* Awicenny na łacinę przez Gerarda z Cremony trwał do pierwszej ćwierci XIV wieku. Ten okres podniósł flebotomię do rangi innych środków terapeutycznych medycyny pozwalających naturze na oczyszczenie ustroju z płynów szkodliwych w nadmiarze. Okres trzeci, zapoczątkowany przekładem (περί φλεβοτομίας θεραπευτικών) (*De curandi ratione per venae sectionem*) Galena przez Mikołaja z Reggio w pierwszej ćwierci XIV wieku skończył się dokładnie w roku 1525, kiedy Brissot, w pośmiertnie wydanej *Apologetica disceptatio*, zakwestionował sens flebotomii rewulsyjnej w *pleuritis* czyli zapaleniu opłucnej⁸. W okresie trzecim Guy de Chauliac w swej *Chirurgia magna*, napisanej z początkiem lat sześćdziesiątych XIV wieku, pierwszy, jak się zdaje, zużytkował główne dzieło flebotomiczne Galena w nowym przekładzie⁹.

Główne dzieło pierwszego okresu, *Pantegni* Alego ibn Abbasa, w części praktycznej (*Practica*), daje taką definicję flebotomii: „Chirurgia odbywa się w żyłach albo w mięsie albo w kości. Flebotomią nazywa się w żyłach nie pulsujących. W żyłach pulsujących zwie się cięciem lub nacięciem”¹⁰. W ten sposób poglądy Alego mieszczą się w pełni w chirurgicznym okresie dziejów flebotomii średniowiecznej, zapoczątkowanym przez kursujący pod imieniem Hipokratesa króciutki traktat (περί φλεβοτομίας)¹¹. Pierwsza definicja flebotomii z tego okresu znajduje się dopiero w rozszerzonej wersji łacińskiej tego utworu o charakterze ściśle praktycznym, datowanej przez Friedricha Marxa na X lub na IX stulecie¹²: „Czym jest flebotomia? – Prawidłowym nacięciem żyły (*venae recte incisio*)”¹³. Dalszą, chirurgiczną definicję flebotomii, nieco rozszerzoną, mamy w wydany w Lipsku przez Romualda Czarneckiego traktacie Pseudo-Rogera z Salerno z przełomu XI/XII wieku *De modis mittendi sanguinem et de eiusque utilitate*: „Flebotomia jest prawidłowym nacięciem żyły i umiarkowanym wylewem krwi (*Phlebotomia est venae recta incisio et sanguinis moderata effusio*)”¹⁴.

Radykalna zmiana pojmowania flebotomii zaszła z pojawieniem się *Kanonu* Awicenny jako dzieła o mocy autorytetu na wydziałach lekarskich uniwersytetów łacińskich w drugiej połowie XIII wieku. Awicenna ujął mianowicie flebotomię jako środek terapeutyczny medycyny, a nie tylko jako prosty zabieg chirurgiczny: „Flebotomia jest ogólnym wypróżnieniem, które usuwa nadmiar (*Phlebotomia est euacuatio universalis, quae multitudinem euacuat*)”¹⁵. Definicja ta zdaje się wprawdzie sugerować, że autor *Kanonu* myślał głównie o opróżnieniu naczyń

krwionośnych z plethory ale wiadomo z innej księgi, że również kakochymię leczył flebotomicznie¹⁶.

Dowody intelektualnej recepcji myśli Awicenny mamy w dziełach dwóch znakomitych lekarzy uniwersytetu w Montpellier: Arnau de Vilanova, w traktacie *De considerationibus operis medicinae*, napisanym około r. 1295 łączy w swej definicji nacięcie żyły chirurgów z terapeutycznym pojęciem wypróżnienia orientального lekarza: „Flebotomia jest nacięciem żyły, wypróżniającym krew i płyny, przebiegające w żyłach wraz z krwią. Albo jest wypróżnieniem krwi i płynów, przebiegających z krwią w żyłach, spowodowanym przeza nacięcie żył, co jest tym samym”. (*flebotomia est incisio vene evacuans sanguinem et humores cum sanguine decurrentes in venis vel est evacuatio sanguinis et humorum cum sanguine decurrentium in venis, facta per incisionem venarum, quod idem est.*)¹⁷

Bernard de Gordon, określając flebotomię, najpierw powtarza definicję z *Kanonu* Awicenny¹⁸, a zaraz potem podaje własną, chirurgiczną definicję: „Przez flebotomię rozumiemy otwarcie żyły, dokonane flebotomem lub lancetem przez rękę naprawcy (*Per phlebotomiam intelligimus apertionem venae factam cum phlebotomo siue cum lanceola, quae fit per manum restauratoris*)”¹⁹. *De phlebotomia* Bernarda została napisana w Montpellier około roku 1300²⁰. To właśnie pod jej teoretycznym wpływem Tomasz z Wrocławia pisał początkową część swego traktatu *De phlebotomia et de iudiciis cruoris*.

III.3.

POGLĄDY TOMASZA Z WROCŁAWIA

a) Definicje, przyczyny i warunki flebotomii

Tomasz jest galenistą średniowiecznym, który w swym traktacie flebotomicznym ogniskuje wielorakie wpływy poprzedników, ze stanowczą przewagą Jana de Saint-Amand, Bernarda de Gordon i Awicenny. Zamierza nauczyć środowisko wrocławskie, a przede wszystkim wyspecjalizowanych w terapii konfratrów zakonnych, olbińskich premonstrantów, właściwego pojmowania i prawidłowych metod flebotomii, stosowanych na uniwersytetach Europy łacińskiej. Tylko marginalnie odnosi się krytycznie do niektórych zaleceń rzemieślników, rutynowo zajmujących się puszczaniem krwi wedle almanachów, które wyznaczały dnie właściwe dla wykonywania zabiegów. Ordynowanie wyteżonej roboty i biegów dla rozgrzewki i rozcieńczenia krwi przed nacinaniem żył przez *vulgares* (cyrulików – balwierzy) nie jest potrzebne, bo wystarczy pacjentowi, mającemu we krwi gęste płyny (*humores*) podać syrop octowy do ich rozrzedzenia²¹. Tomasz powiada, że śląscy *vulgares* żyłę odłokciową, w języku lekarzy zwaną *basilica*, określali jako *pulmatica*²². To określenie wystąpiło potem, w sto lat po napisaniu przezeń olbińskich traktatów lekarskich, w almanachu krakowskim z r. 1474, co zdaje się wskazywać, że wraz z almanachami przybyło do Krakowa ze Śląska²³.

Wzorem Bernarda de Gordon Tomasz zaraz na początku swej flebotomicznej pracy przytacza chirurgiczną definicję flebotomii, a w ślad za nią i równoważnie z nią terapeutyczno-lekarską definicję Awicenny. Odwraca jednak kolejność, w jakiej obie występowały w źródłach. Jednakże incipitowa definicja u Tomasza nie pochodzi od Bernarda, ale pominąwszy inwersję dwóch wyrazów jest podana już wyżej definicją Pseudo-Rogera z Salerno²⁴. Natomiast definicję Awicenny Tomasz powtarza i zarazem w tym samym zdaniu objaśnia: „flebotomia jest również wypróżnieniem ogólnym czyli równoczesnym, bo wszelkie wypróżnienie płynu ustrojowego (*humoris*) odbywa się dzięki niej lub też dlatego, że wypróżnia wszystkie części ciała”²⁵.

Klasyfikację przyczyn, dla jakich dokonywano upustów krwi, Tomasz zapożyczył z wyżej wymienionego traktatu flebotomicznego Bernarda de Gordon. Na jego też podstawie napisał zaginioną, pierwszą wersję swego traktatu²⁶.

Przyczyny te, znane z traktatu Bernarda, Tomasz przytacza z własną egzemplifikacją. Są nimi: rozproszczenie (*distractio*), ściągnięcie (*attractio*), przemiana (*alteratio*), zapobieżenie (*preservatio*) i ulżenie (*alleuiatio*). Rozproszczenie stosuje się przy początku gromadzenia się ropnia (*apostema*), przy upadku i stłuczeniu; ściągnięcie, gdy przez nacięcie żyły odpiszczelowej (*saphena*) wywołuje się oddanie stolca lub krwawienie hemoroidów; przemianę, kiedy krew jest bardzo gorąca, ścieśniona w żyłach i zawiera wiele gorących oparów, wówczas puszcza się krew i wypróżnia, skutkiem czego krew lepiej się przewietrza, opary uchodzą porami, krew się oziębia i ulega przemianie przez rozładowanie stłoczenia dzięki wypróżnieniu jej części; zapobieżenie, gdy ktoś jest bliski plethory (*morbus repletionalis*) i gdy inne okoliczności na to pozwalają, wtedy dokonuje się upustu krwi, aby wypróżnić materię gotową do szkodenia i choroby nie ma i nastąpiło zapobieżenie; ulżenie, kiedy następuje flebotomia w puchlinie (*yposarca*) i gorączkach gnilnych (*febres putridae*); także takie ulżenie, które chociaż bezpośrednio nie potrzebne, to jednak powoduje, że natura bierze górę nad zbędnymi zaległościami (*residuum*) poprzez upust krwi, który daje jej ulgę²⁷. Owe pięć przyczyn to przyczyny pośrednie (*indirecte*)²⁸.

Przyczyna bezpośrednia jest wedle Tomasza jedna: „gdy chodzi o wykonanie wypróżnienia krwi lub wszystkich płynów ustrojowych wraz z krwią dla zachowania zdrowia”²⁹.

Rozróżnienie przyczyn pośrednich od przyczyny bezpośredniej jest wkładem Tomasza do nauki o flebotomii, gdyż Bernard z Gordon wymienia sześć przyczyn znanych wrocławianinowi bez tego podziału³⁰.

Tomasz głosi również pochwałę flebotomii w pewnej mierze zgodną z pochwałą Pseudo-Rogera z Salerno³¹, a częściowo różną od niej.

Tomasz i Pseudo-Roger zgodnie chwali flebotomię za to, że uzdrowia umysł, użyczą pamięci, uszczupla zbędny sen, udziela mózgowi właściwej ciepłoty (*cerebrum temperat*), ociepla rdzeń, wyostrza wzrok (*sensum acuit*), poprawia słuch, powstrzymuje łzawienie, oczyszcza żołądek, polepsza trawienie, powściąga rozwolnienie (*ventrem stringit*), odżywia zdrową krew, usuwa chorobę oraz służy zdrowiem długiego życia. Tomasz odrzuca przez opuszczenie tezę Pseudo-Rogera

jakoby flebotomia usuwała upojenie alkoholowe (Pseudo-Roger: „*ebrietatem tollit*”), dodaje od siebie, że oczyszcza ona wątrobę i pęcherz, usuwa brak apetytu i czyni pacjenta lżejszym. Pseudo-Roger uważa, że upust krwi usuwa smutek, a Tomasz woli mówić o tym, że uśmierza niepokój³².

Jeżeli krwi nie usuwać z zasady, powiada Tomasz, zdrowia nie da się zachować, lecz ono podupada i następuje choroba. Toteż nadmiar krwi podlega usunięciu dla ochrony zdrowia, i to u tych, którzy mają ciała zdrowe i przestrzegają właściwego trybu życia (*bono regimine utentes*), ponieważ nie mnożą się u nich złe płyny ustrojowe. Flebotomia umiarkowana, wykonana we właściwy sposób i we właściwym czasie jest najlepszą normą właściwego trybu życia, ale gdy jest nadmierna, źle wykonana i w nieodosownym czasie jest szkodliwa³³.

Z zaniedbania koniecznej flebotomii wynikają choroby: apopleksja, trąd, guzy (*apostemata*), ospa, odra, ostre gorączki ciągłe (*synochus et synocha*) i nieostre, zapalenie opłucnej, zapalenie płuc, płucie krwią, paraliż, hemoroidy, rozerwanie żył, i tym podobne szkody ciała³⁴.

Flebotomii należy unikać, gdy pokarm w żołądku nie został jeszcze strawiony³⁵, gdy właśnie minęła biegunka, krwawienie hemoroidalne albo oddanie stolca³⁶, gdy pacjent ma wiele złej, a mało dobrej krwi³⁷, przy złej dyspozycji żołądka³⁸, gdy władza natury jest słaba³⁹. Nie wolno puszczać krwi dzieciom przed ukończeniem 14 roku życia⁴⁰ i zgrzybiałym starcom⁴¹. Nie wskazana jest flebotomia u ludzi, którzy z powodu rzadkich porów ciała mają bardzo częste wypróżnienia⁴² ani u tych, którzy mają wiele ciągłego ruchu jak mechanicy czyli rzemieślnicy i ludzie ciężko pracujący⁴³. Nie mogą korzystać z flebotomii ludzie o zimnej kompleksji⁴⁴ ani ci, którzy mają zimne i lepkie płyny ustrojowe⁴⁵. Unika się puszczenia krwi przy nieodpowiednim powietrzu, zbyt gorącym jak w czasie skwarów letnich, przed wschodem i aż po zachodzie Słońca oraz gdy powietrze jest zbyt chłodne, zmacone, pochmurne, cuchnące lub zepsute, gdyż ono wchodząc w miejsce krwi psuje i szkodzi⁴⁶. Nie dokonuje się flebotomii przy zbyt wielkim bólu guza (*apostema*) i mocnym rozpaleniu gorączki spowodowanym ostrym jej przebiegiem⁴⁷. Nie powinien flebotomować ten, kto z powodu zbytnej suchości lub zimna ciała ma słaby wzrok⁴⁸. Nie wolno flebotomować nikogo przy chorobie nieznannej⁴⁹. Nie puszcza się krwi melancholikom jako zimnym i suchym z temperamentu oraz ubogim w krew, ciepło i tchnienia⁵⁰. Nie flebotomuje się smutnych i zrozpaczonych⁵¹ ani mających zaparcie⁵². Również pijani powinni unikać puszczenia krwi, bo mają zaburzone płyny, wypełnienie i niestrawność w żołądku⁵³. Nie wolno też flebotomować od koniunkcji księżyca aż do piątego dnia po niej⁵⁴, ani w 15, ani w 17, ani w 27 dniu lunacji⁵⁵. Powszechnie zabrania się puszczenia krwi podczas nowiu⁵⁶. Także w trzeciej i czwartej fazie księżycowej⁵⁷. Zakazuje się flebotomii w czasie pełni księżyca, bo chociaż pełny wpływ księżycowy uprzączynawia liczne i pomnożone płyny ustrojowe, to jednak są one zbyt wzburzone, wymieszane i kipiące⁵⁸.

Tomasz odrzuca jako pozbawione racji zakazy flebotomii w 10, 20 dniu lunacji, w dniach plag egipskich Starego Testamentu, w dniu 1 sierpnia i w dniu ostatnim grudnia, nie dba o znaki zodiaku mające wpływać na poszczególne związane z nimi

części ciała i na zależne od tych znaków nakazy i zakazy flebotomii. Uznaniu spierających się co do zakazu praktykowania flebotomii pozostawia zdarzenia, że księżyc jest w złym znaku zodiakalnym lub w koniunkcji ze złą planetą albo że złe wróży⁵⁹.

Wystarczy, że powietrze nie jest złej jakości, pogoda zła lub zbyt słaba siła natury⁶⁰. Albowiem przyczyny zakazu zależne są od czasu, miejsca i przypadku⁶¹. Przy dogodnym czasie i narzucającej się konieczności zakazy flebotomii tracą znaczenie⁶², gdyż w apopleksji i błonicy (*squinantia*)⁶³ i w innych przypadkach chorób nie bierze się pod uwagę pogody, godziny i kwestii strawienia pokarmu i innych warunków⁶⁴. Tak samo, wedle Pseudo-Rogera, wykonuje się flebotomię w dniach kanikuly oraz w gorączce trzeciaczce prostej i zdwojonej⁶⁵.

Nie należyta i niezgodna z regułami flebotomia nie tylko przynosi szkody przeciwne wszelkim z niej czerpanym korzyściom, ale staje się przyczyną wielu niebezpiecznych chorób⁶⁶. Przede wszystkim osłabia mózg, zakorzenienie nerwów, i same nerwy, a usunięcie dobrej krwi potrzebnej do sterowania ciałem i pokarmem sprawia, że przy trawieniu i wydalaniu tego, co zbędne, zjawia się niedobór ciepła naturalnego⁶⁷. Skutkiem tego powstaje wiele zimnych płynów oraz niepotrzebnego śluzu, co powoduje choroby z zimna, apopleksję, padaczkę, paraliż i tym podobne, szczególnie w starości zgrzybiałej oraz u tych, którzy w młodości zbyt często i w nadmiernej ilości puszcza sobie krew⁶⁸. Dalej, zbyt ni upust krwi przyspiesza starość, bo zachodzą straty ciepła naturalnego i podstawowego płynu, gdy krew, gorąca i wilgotna, stanowiąca pokarm ciała, zostaje usunięta⁶⁹. Flebotomia powoduje więc, w swym nadmiarze, osłabienie ciała, puchlinę wodną (*ydropsis*), osłabienie serca, wątroby i żołądka, przebarwienie skóry i trąd, drżenie serca i tym podobne⁷⁰.

b) Sposoby i czas odpowiedni do wykonywania flebotomii

Flebotomia zwykła jest dwojaka: przez *metacentesis* i przez *antispasis*⁷¹. Upust krwi przez *metacentesis* odbywa się po linii prostej ciała, gdy więc choroba zlokalizowana jest po prawej stronie ciała, puszcza się krew właśnie po tej stronie, a nie gdzieindziej⁷². Upust krwi przez *antispasis* odbywa się po stronie naprzeciwległej ciała, i to dwojako: wzdłuż ciała i wszczep⁷³.

Na przykład przy zapaleniu opłucnej (*pleuresis*) po stronie żeber prawej, *metacentesis* praktykuje się jako upust krwi z prawego ramienia⁷⁴. Jeśli ropień jest po prawej stronie ciała, *antispasis* jest upustem krwi po stronie lewej, a gdy ból występuje na potylicy, flebotomia odbywa się na żyłę czołowej⁷⁵. Tomasz podał więc przykład tylko dla *antispasis*, praktykowanej wszczep, z uwzględnieniem prawej i lewej strony ciała.

Tomasz mówi też o trzecim sposobie (*doctrina*) flebotomii. Jest nim *apophoresis* czyli nagłe pobranie krwi. Gdy otwiera się żyłę i krew zaczyna już płynąć, zamyka się ranę palcem, a następnie nagłe się palec odsuwa i wtedy krew wychodzi z większym impetem, a z nią większa ilość oparów⁷⁶. Tym sposobem dochodzi do zwiększonego wypróżnienia i wywietrzenia⁷⁷. Sposób ten praktykowany jest także,

gdy pacjent jest słaby, gdy krwi jest mniej, po to, by jej też mało wypuścić. Palcem zamyka się ranę i odsunąwszy palec, pozwala się krwi krótko płynąć, żeby za jednym razem nie wyszło z naczynia zbyt wiele tchnień i żeby pacjenta nie osłabiać⁷⁸.

Także w gorączce ciągłej (*synocha*), gdy wedle przyjętego od Galena wskazania puszcza się krew aż do omdlenia i rośnie obawa, że władza natury tego nie wytrzyma, flebotomuje się więcej razy po to, by ta władza nie podupała oddawszy tyle tchnień. Gdy u słabych pacjentów podczas *apophoresis* po usunięciu palca z rany krew nie płynie, ranę należy zamknąć, bo na ogół żadne zło z tego nie wynika. Gdy jednak istnieje potrzeba upustu krwi, wykonuje się nacięcie żyły bokiem flebotomu. Nie powinno się nacinać naciskiem palca, skręceniem żyły lub paznokciem, bo tak czynią głupcy⁷⁹.

Wszystkie te trzy sposoby flebotomiczne, *metacentesis*, *antispasis* i *apophoresis* znane były i stosowane przez Henryka z Winchester, kanclerza Uniwersytetu w Montpellier w latach 1239–1240, który pierwszy na tym uniwersytecie napisał rozprawę o puszczaniu krwi – *Tractatus de egritudinibus flebotomandis*⁸⁰. Różnica między nim a Tomaszem polega głównie na tym, że Henryk zajmuje się zastosowaniem flebotomii w terapii, a Tomasz flebotomią profilaktyczną. Stąd też przykłady u obu są różne, u Tomasza z ropni (*apostemata*), a u Henryka z plethory⁸¹. Ale Henryk nie był dla Tomasza autorytetem.

Autorytetem za to był, także przy zastosowaniach sposobów flebotomii, Liliator czyli Bernard de Gordon⁸². Obmyślił on regułę praktyczną: *antispasis* należy stosować w chorobach zlokalizowanych ponad przeponą przy stanie nadmiaru krwi (*plenitudo multa*), a *metacentesis*, gdy niewiele jest tego nadmiaru. Natomiast w chorobach zlokalizowanych pod przeponą właściwym sposobem jest *metacentesis*, bo dla *antispasis* droga biegnąca stamtąd jest zbyt długa⁸³. Tomasz uważał, że Liliator ma rację i stanął na jego stanowisku⁸⁴.

Przeciwnie stanowisko reprezentował Al-Rāzī. W przypadku guza pachwinowego (*bubo*, *apostema in inguine*) autor *Liber ad Almansorem* sądził, że należy stosować *antispasis* z żyły odłokciowej, a gdy guz powierzchowny zlokalizował się pod pachą – *antispasis* z żyły odpiszczelowej lub odłokciowej drugiej ręki albo z obojga rąk⁸⁵.

W miejscu cytowanym przez Tomasza Awicenna odrzuca flebotomię ściągającą krew z daleka i proponuje ograniczyć się do jednego wymiaru czyli do *metacentesis*⁸⁶. Tomasz tak referuje jego stanowisko: „nie musisz ściągać krwi z odległej części ciała, ale powinienes wziąć pod uwagę miarę najbliższą. Jeżeli materia jest u góry strony prawej, należy ją ściągnąć nie na dół lewej strony, ale właśnie na dół prawej”⁸⁷.

c) Opis żył flebotomicznych

W opisie żył służących do wykonywania upustów krwi Tomasz oparł się przede wszystkim na *Kanonie* Awicenny⁸⁸. Sięgał także przy tym do innych autorów jak Al-Rāziego *Liber ad Almansorem*⁸⁹, Alego ibn Abbāsa, cytowanego jako *Pantegni*

Konstantyna⁹⁰ oraz do *De phlebotomia* Bernarda de Gordon⁹¹ i *Expositio* Jana de Saint-Amand^{91a}, a nawet do *Aforyzmów* Hipokratesa⁹².

Pięć żył ramienia wysuwa Tomasz na czoło opisu, ponieważ otwierane są one powszechnie i wielokrotnie. Znane są z *Kanonu* Awicenny i z Al-Rāziego *Liber ad Almansorem*. Pierwsza z nich to żyła odpromieniowa (*vena cephalica*), która dotyczy głowy. Druga to żyła odłokciowa (*vena basilica*), zwana wątrobową, którą Ślężacy (*vulgares in Slesia*) nazywają dłoniową (*pulmaticam*). Trzecia to żyła pośrodkowa, bo znajduje się po środku obu wymienionych żył, zwana także sercową bądź czarną, a przez Al-Rāziego macierzą (*matrix*), która wedle niego składa się ze splecionych ramion odpromieniowej i odłokciowej i dlatego nie da się jej odnaleźć przy pomocy tylko jednej z nich, ale zamiast nich można ją otwierać. Czwarta żyła to żyła pachowa (*vena ascellaris*), a piąta nazywa się powrozem ramienia (*funis brachii*)⁹³.

Żyła odpromieniowa bierze początek od barku (*ab humero*) i dąży do lewej strony ramienia czyli zewnętrznej i opróżnia krew z szyji i z tych części ciała, które są ponad szyją. Dlatego też nacinana jest w cierpieniach głowy jak migrena, mania i w innych cierpieniach głowy, spowodowanych gorącą materią oraz przy krwotoku z nosa. Jej zasięg opróżniający nie przekracza zasięgu wątroby – wedle Awicenny. Należy ją nacinać przy bólu uszu, oczu, twarzy i gardła. Siódma księga Al-Rāziego *Liber ad Almansorem* podaje, że ta żyła należy do bezpieczniejszych żył ramienia przy otwieraniu, bo nie znajduje się blisko nerwu, a pod nią ani obok niej nie ma tętnicy⁹⁴.

Żyła odłokciowa czyli wątrobowa zaczyna się od pachy, to jest od dołu więzby barkowej, i dąży do wewnętrznej strony ramienia i w dół ku jego zgięciu. Opróżnia ona krew z części ciała, znajdujących się pod szyją, a mianowicie z piersi, żołądka, wątroby, płuc i żeber. Dlatego nacinana jest w zapaleniu opłucnej (*pleuresis*) i innych cierpieniach okolicy. Ta żyła budzi jednak przy otwieraniu lęk, bo pod nią jest tętnica, a obok niej nerw i mięsień. Powściąga ona krwotok z nosa oraz ze śledziony⁹⁵.

Żyła pośrodkowa jest trojako pośrodku między odpromieniową i odłokciową: ze względu na położenie, splecenie z nimi i na zasięg opróżniający, bo ma udział z nimi, gdyż opróżnia krew z części tak górnych jak dolnych ciała. Toteż ma znaczenie ogólne czyli wspólne dla całego ciała. Opróżnia krew jak odpromieniowa i odłokciowa razem wzięte, ale szczególnie jest pomocna przy cierpieniach serca, wywoływanych nadmiarem krwi, przy cierpieniach zlokalizowanych między głową i piersiami i przy chorobach dławiących gardło (*squinanticis*). Także ta żyła budzi lęk przy otwieraniu, – chociaż mniej jest niebezpieczna niż żyła odłokciowa (*epatica*) – , bo pod nią znajduje się nerw, a niekiedy nad nią jest cienki drugi nerw⁹⁶.

Żyła pachowa znajduje się pod odłokciową i jest gałęzią żyły odłokciowej. Pojawia się ona po podwiązaniu ramienia. Wedle Awicenny o tej żyły można orzekać to samo co o żyłę odłokciowej. Konstantyn nazywa ją łaskotliwą (*titilaris*). Jej nacięcie leczy bóle piersi, płuc, przepony, dróg oddechowych i tęzec wyprostny. Zdaniem niektórych żyła ta nazywa się pachową, bo jest pomocna przy bólach odczuwanych w pasze i poniżej niej, leczonych flebotomią⁹⁷.

Powrozem ramienia jest ta żyła, która znajduje się nad żyłą odpromieniową, na powierzchni górnej ramienia, od strony zewnętrznej. Orzekać o niej można tak samo jak o żyłę odpromieniową⁹⁸.

Na ręce, poniżej ramienia, dokonuje się zwykle flebotomii. Na każdym grzbiecie ręki otwiera się dwie żyły. Jedna z nich, zdaniem Awicenny tętnica, bo krew z niej tryska jak z tętnicy, znajduje się między kciukiem i palcem wskazującym. Ta jest pomocna przy tężcu wyprostnym, w cierpieniach wątroby i przepony spowodowanych przez materię gorącą, i to zastarzałych. Wedle Awicenny Galen podczas snu odkrył jej wartość. O niej z doświadczenia i przez rozumowanie wiadomo, że jej otwarcie pomaga przy cierpieniach i czerwieni oczu. Lecz przy nacinaniu wystrzegać się trzeba przecięcia mięśni i nerwów. Dlatego jest nacinana dla uniknięcia niebezpieczeństwa i pomyłki, na początku łokcia, za złączem ręki i łokcia⁹⁹.

Drugą żyłą ręki flebotomowaną jest żyła ratownicza (*salvatella*). Znajduje się ona na grzbiecie ręki, między palcem usznym i serdecznym, ale bliżej palca serdecznego. Otwiera się ją na prawej ręce dla uniknięcia zablokowania wątroby, a na lewej dla usunięcia zablokowania śledziony. Obie żyły ratownicze, na ręce prawej i na ręce lewej, czerpią z krynicy życia (*puteus vite*), czyli żyły, znajdującej się pośrodku piersi, za sercem, ale żyła ratownicza prawej ręki ma powiązanie z żyłami włosowatymi, wychodzącymi z prawej strony wątroby, a żyła ratownicza lewej ręki ma powiązanie z żyłami włosowatymi, wychodzącymi z lewej strony śledziony. Z wielkich żył na równi opróżniają obie strony, prawa i lewa, jednak z żył włosowatych nie jednakowo¹⁰⁰.

Na nodze zwykle otwiera się pięć żył. Pierwszą z nich jest safena wewnętrzna (*saphena interior*), która znajduje się pod kostką stopy przyśrodkową (*sub cavilla pedis interiori*), po stronie wewnętrznej i jest dość wyraźna. Opróżnia ona krew począwszy od wątroby w dół i przyciąga krew z części górnych do części dolnych ciała, a także wyprowadza krew z prącia, jąder i macicy oraz otwiera żyły ujścia macicy i stąd powoduje wydalanie stolca. Otwiera też ujścia żył odbytu oraz hemoroidy. Niektórzy twierdzą, że flebotomia tej żyły jest niezbędna przy melancholii¹⁰¹. Awicenna mówi, że należy ją flebotomować poprzecznie, wszecz. Przy tym noga powinna rozgrzać się w ciepłej wodzie, sięgającej do połowy piszczeli, a potem nogę należy przewiązać wyżej o dwa palce nad kostką przyśrodkową. Po przewiązaniu otwiera się żyłę i nogę ponownie wkłada do ciepłej wody¹⁰².

Najpierw więc kładzie się nogę przed flebotomią do ciepłej wody, aby nabrzmiała i stała się wyraźniejsza i żeby po flebotomii rana zbyt szybko się nie zasklepiła z powodu lepkości i gęstości krwi i by krew gęsta i lepka rozrzedziła się i lepiej spływała. Tak samo wypada rozumieć też sposób puszczenia krwi z żył na grzbiecie ręki¹⁰³.

Drugą żyłą nogi jest safena zewnętrzna (*saphena exterior*), znajdująca się pod kostką zewnętrzną stopy. Żyłę tę niektórzy nazywają kulszową (*sciatica*). Opróżnia ona i przyciąga krew z powiązań strony zewnętrznej, a mianowicie z biodra i uda (*anca sive scia*) oraz z nerek i członków ciała zlokalizowanych od zewnątrz¹⁰⁴.

Obie safeny są gałęzmi jednej żyły¹⁰⁵.

Trzecią żyłą nogi jest żyła ratownicza stopy (*salvatella pedis*) znajdująca się między palcem małym i palcem jemu najbliższym. Żyła ta jest pomocna bardzo przy zapaleniu stawów (*artetica*) tak jak żyła kulszowa i niektórzy twierdzą, że szczególnie pomaga przy podagrze¹⁰⁶.

Czwarta żyła nogi znajduje się między wielkim palcem i palcem jemu najbliższym i choć autorzy o niej nie pamiętają, to z doświadczenia wiadomo, że po nacięciu pomaga bardzo przeciwko swędzeniu i świerzbieniu ciała. Niektórzy powiadają, że skutkuje przy osłabieniu wzroku, ale to jest raczej prawdą odnośnie żyły na ręce koło kciuka. „O tym napisałem, powiada Tomasz, w moim traktacie *De phlebotomia*, na małych, pergaminowych kwateronionach. Natomiast w traktacie magistra Bernarda z Gordon znajdujemy, że pomaga przy cierpieniach wątroby i śledziony”¹⁰⁷.

Zdaniem niektórych dwie żyły pod piętą są pomocne przy podagrze, chorobie nerek (*nephresis*), rwie kulszowej (*sciatica*), bezpłodności i wydalaniu stolca¹⁰⁸.

Piąta żyła jest z tyłu pięty, czyli u dołu stopy i skutkuje przeciw zapaleniu narządów rodných, ale autorzy o niej milczą. Pomaga bardziej przeciw nabrzmieniu jąder i niestrawności w nich. Poza tym na stopie znajduje się sporo żył nie pulsujących, otwieranych w praktyce powszechnej¹⁰⁹.

Pozostałe żyły są także otwierane dla uniknięcia lub leczenia chorób, choć nie tak powszechnie jak już wymienione. Omawia się je wedle porządku, w jakim następują w poszczególnych częściach ciała¹¹⁰.

Pośrodku czoła, między dwiema nie nazwanymi, jest żyła, którą należy otwierać przy zastarzałych cierpieniach twarzy, a mianowicie przy twardzinie (*morphea*), liszajcu (*impetigo*), świerzbie i bólu oczu. Krew puszcza się na stronie, gdzie lokalizuje się cierpienie. Tomasz komentując tu jakieś źródło domyśla się, że chodzi tutaj o to, by nie odciągać materii z miejsca choroby, ale żeby ją li tylko wypróżnić. Komentowanemu autorowi przeciwstawia zaraz opinię Hipokratesa z *Aforyzmów*, że przy bólu potylicy pomaga otwarcie żyły na czole. Tomasz broni tu w oparciu o autorytet Hipokratesa *antispasis* jako sposobu leczenia bólu potylicy. Żyłę czołową radzi nacinać po przewiązaniu szyji, aby nabrzmiawszy stała się wyraźniejsza. Otwiera się ją przy ruchach nerwów (*motus nervorum*) i przy nadmiarze krwi w tej części ciała. Twierdzą, że jej nacięcie skutkuje przeciwko szałowi (*frenesis*)¹¹¹.

U góry nosa znajdują się żyły, które skutkują przy bólu głowy i przy szale. A ponieważ niezbyt dobrze są wyczuwalne dotykiem, niektórzy przykładają tam pijawkę. Bardzo w tych sprawach pomaga. O tych żyłach orzeka się to samo, co o żyłę czołową i tak samo jak tam przy flebotomii powinno się przewiązać szyję¹¹².

Inne dwie żyły są między nozdrzami, które po otwarciu pomagają przeciw szałowi. Ale należy je przecinać szczecią świńską, a nie żelazem¹¹³.

Obok nosa, w kątach łzowych oczu są dwie żyły, które otwiera się przy chorobach oczu, puściwszy najpierw krew z żyły odpromieniowej ze względu na błonę spojówki oczu. Nacięcie przy tym nie powinno być głębokie z obawy przed przetoką. Nawet każda mała krosta tam powstała powoduje przetokę, jeśli nie użyć środków osuszających, i to zaraz, gdyż miejsce jest bardzo wilgotne¹¹⁴.

Na skroniach znajdują się dwie żyły o krętym przebiegu i skutkują przeciwko migrenie, przeciw wielkiemu bólowi głowy i przeciw przewlekłej chorobie głowy. Zdaniem niektórych są pomocne w manii, w melancholii oraz przy nadmiarze krwi w komorach mózgowych lub przy nadmiarze ciepła (*repletio calida*). Niektórzy te żyły identyfikują z żyłami, które Hipokrates i Awicenna nazywają młodzieńczymi (*iuvéniles*), których odcięcie powoduje u mężczyzny impotencję¹¹⁵.

Inne żyły są w zagłębieniach uszu i pomagają bardzo przeciwko dzwonieniu w uszach i świeżej głuchocie. Żyły zaś znajdujące się za uszami z tyłu wedle Awicenny niewielkie i w liczbie trzech, są flebotomowane przy cierpieniach uszu i gdy opary żołądkowe wznoszą się do głowy. Skutkuje to przy wrzodach (*ulcera*) uszu, szyji i potylicy. Najwyraźniejsza z tych trzech żył nacięta pomaga przy początkach wody czyli przy świeżej katarakcie ocznej. Twierdzi też Awicenna, powołując się na Galena, że nie mają racji ci, co głoszą, że ich flebotomia swą siłą uniemożliwia spłodzenie potomstwa¹¹⁶.

Na szyji ku gardłu, a inni powiadają – na gardle ku szyji, znajdują się dwie żyły zwane, z arabska *guidem*. Żyły te Awicenna radzi otwierać na początku trądu, przy chorobie duszającej w gardle (*squinantia*), przy ściśnieniu oddechu, przy astmie zastarzałej, zapaleniu płuc (*periplemonia*), trudnościach w oddychaniu (*disma*), które pochodzą z nadmiaru gorącej krwi, a także w chorobach śledziony, boku ciała i w chrypcie, ale nie na jej początku¹¹⁷.

Zdaniem Konstantyna z tyłu głowy jest żyła, która po otwarciu uśmierza ból, odrętwienie (*stupor*) i zastarzały ból głowy (*cephalica*). Awicenna zaś powiada, że jest żyła na głowie, stosowna do otwarcia przy migrenie i przy owrzodzeniu głowy (*ulcera capitis*)¹¹⁸.

Żyła na gardle u szyji (*fontanella colli*) jest pomocna przy pamięci. Jeśli jednak przyczyna jest zimna, otwarcie jej szkodzi. Przy właściwym ustaleniu przyczyny i nacięciu jest pomocna trędowatym dla oczyszczenia twarzy i skutkuje przy wszelkich plamach na twarzy. Ale najpierw miejsce należy naciąć, a potem przyłożyć bańkę.

Ale zanim puści się krew z tych żył, powinno się otworzyć żyłę odpromieniową¹¹⁹.

Miedzy podbródkiem (*mentum*) i dolną wargą jest żyła, którą otwiera się, żeby usunąć przykrą woń z ust. Nadto pod podbródkiem są dwie żyły, które znakomicie pomagają po nacięciu w oczyszczeniu twarzy. Z tego względu niektórzy przykładają do nich bańki i to skutkuje. Dlatego Konstantyn w *Pantegni* twierdzi, że „flebotomia pod podbródkiem usuwa swędzenie i krosty na nozdrzach, liszajec na twarzy i zapalenie szczęk¹²⁰.

Pod językiem są czarne żyły, otwierane przy chorobie duszającej w gardle (*squinantia*), gdy już przedtem puszczono krew z żyły odpromieniowej. Gdy nadto ciało jest w stanie plethory (*plectoricum*), przeczyszcza się ciało przed flebotomią¹²¹.

Żyły żuchwy (*mandibula*) skutkują przeciwko nieżyłowi w tej okolicy. Przez flebotomię materia podlega znakomicie ściągnięciu do żuchwy¹²². Żył podniebienia jest cztery. Kiedy je otworzyć, skutkują przeciwko spływowi nieżyłu do zębów, wywołującemu tam ból. „Ktoś – a wiemy skądinąd, że był to lekarz paryski – Jan

de Saint-Amand^{122a} – lecząc ból zębów spowodowany spływem nieżyty zastosował środki odwracające (*repercussiva*), ściągające (*restrictiva*), uśmierzające (*mitigativa*) i sprawiające dojrzewanie (*maturativa*) w należyтым porządku i nic nie wskórał, a potem kazał pacjentowi puścić krew z czterech żył podniebienia, dokonawszy uprzednio otwarcia żyły odpromieniowej, i ból wyleczył”. Stało się tak, wyjaśnia Tomasz, ponieważ materia była płynna i przetrawiona, bo gdy materia spływająca skutkiem flebotomii jest nieprzetrawiona, to pozostanie surowizną i zaszkodzi. A te cztery żyły są wyraźne¹²³.

Na wargach są cztery żyły, w każdej wardze dwie i skutkują przy owrzdzeniu twarzy i przy małych krostach na niej, zwanych po arabsku *al-kola*., przy bólach, ropniach, rozpułchnieniu, wrzodach, przetokach i szczelinach w dziąsłach¹²⁴.

Żyła gęby żołądka (*vena oris stomachi*) jest ponad nim i otwiera się ją w sprawach żołądkowych, a Awicenna nazywa ją widelkami (*furcule*). Powiada on, że na brzuchu są dwie żyły, z których jedna jest nad wątrobą i jest otwierana przy wodnej puchlinie (*ydropsis*), a druga jest nad śledzioną i nacinana jest przy chorobach śledziony¹²⁵.

Na udzie, obok kolana, są trzy żyły: jedna od wewnątrz, druga na zewnątrz, a trzecia po środku. Pierwszą otwiera się przy wycieku nasienia (*gonorrhea*). Żyła zewnętrzna skutkuje przy rwie kulszowej (*sciatica passio*), a żyła będąca po środku pomaga przeciwko nadmiarowi spływu nieżyty (*repletio reumatis*) i jego nadmiarowi wewnątrz rdzenia (*spine*). Przy otwieraniu tych żył należy się wystrzegać nacięcia żył zwanych *salporis*, położonych tuż obok, o których milczy się po to, żeby je ignorować, ponieważ gdy je naciąć flebotomowani ze śmiechem umierają. Żyła pod kolanem – jak powiada Konstantyn w *De venis* (*O żyłach*) – nacięta pomaga przy ropniach nerek, bólach pęcherza, uda, biodra, jęczyzka podniebiennego (*uvula*), rwy kulszowej oraz przy zaparciu stolca. Awicenna w stale cytowanym przez Tomasza rozdziale *Kanonu* o flebotomii rzeczy, że jest żyła lecznicza poniżej kolana, która skutkuje bardziej, niż safena lub kulszowa przy sprowokowaniu stolca, bo jest bliżej macicy i dlatego lepiej może przyciągać i działa silniej przy wypróżnieniu, bólach odbytu i hemoroidach¹²⁶.

Co do żył pulsujących, zwanych tętnicami, wypowiedział się Hipokrates: flebotomia tętnic jest należyta tam, gdzie krew jest szczególnie rzadka i czerwona, ale można je naciąć jedynie z wielką rozważą i z konieczności¹²⁷.

Awicenna zaś powiada, że „za uszami są dwie tętnice, które flebotomuje się przy rodzajach zapalenia oka (*species obtalmie*), przy początkach wody w oku, przy łuszczce (*pannus*), ślepcie zmierzchowej (*nictelope*) i przeciwko zasterzałemu bólowi głowy, ale upust z nich krwi łączy się z lękiem, a zasklepienie rany trwa długo z powodu bezustannego ruchu tętnic”¹²⁸.

Tomasz zdaje relację z postępowania doświadczonego lekarza przy nacięciu tętnicy. Naciął on tętnicę nad okiem ze względu na spływ płynów do oczu i na ich lżawienie. Ale nie otworzył tętnicy, tylko ją naciął, przyżegł jej końce, przyłożył lek regenerujący mięsień i tak wyleczył¹²⁹.

d) Przygotowanie do flebotomii

Awicenna w *Kanonie*, rozdziale o flebotomii, poucza, że „flebotomia zna dwie pory: porę podlegającą wyborowi (*hora electiva*) i porę konieczną (*hora necessaria*). Pora podlegająca wyborowi jawi się w świetle dnia po strawieniu pokarmu i wydaleniu tego, co zbędne. Pora konieczna narzuca się, gdy powinno się dokonać upustu krwi, i to bezzwłocznie, kiedy nie zważa się na przeszkody”¹³⁰.

Tę wypowiedź Awicenny Tomasz komentuje tak: „w porze koniecznej nie baczysz na wyżej opisane przyczyny zabraniające flebotomii poza słabością władzy natury (*debilitas virtutis*), bo gdy ta niedomaga, przyczyny koniecznej narzucającej flebotomię nie ma”¹³¹.

O porze wyboru flebotomii w szczególności wypada wiedzieć, że można wybrać porę roku albo miesiąc, w których nie grozi wielka konieczność flebotomowania, ale upusty krwi odbywają się dla ochrony zdrowia u ludzi zdrowych przed nadmiarem materii, mogącej spowodować choroby¹³².

Najstosowniejszą porą flebotomii do wyboru, wśród pór roku, jest wiosna, a następnie jesień. Albowiem wiosna jest porą bardziej od innych umiarkowaną, bo jest w środku między końcem zimy i początkiem lata. Konsekwencją tego jest brak w niej tych niedogodności, jakie zachodzą na jesieni, dziedziczącej zagęszczenie i spoielenie płynów ustrojowych, wywołane rozpuszczeniem i zużyciem wilgoci przez suszę lata. Tak samo wiosną krew bardzo się pomnaża, a płyny zimą powstałe i skupione rozpuszczają się. Wybiera się więc wiosnę dla dokonywania flebotomii, aby zachować ludzi w zdrowiu tak, żeby krew i płyny pomnożone nie mogły z nadchodzącym latem spowodować choroby¹³³.

Awicenna powiada, że „wiosna jest obierana szczególnie jako pora flebotomii, bo jest ciepła i wilgotna”¹³⁴.

„Po wiosnie jesień jest porą najstosowniejszą do dokonywania flebotomii, bo choć jest porą chłodną i suchą, jako pośrednia między latem i zimą, jest od nich bardziej umiarkowana”¹³⁵. Widocznie Tomasz brał za jesień wyłącznie jej słoneczny początek, przed nadejściem słoty późnojesiennej.

Co do pory dnia, wybrać trzeba w porze roku umiarkowanej czas od godziny pierwszej dnia do godziny trzeciej włącznie, na wykonanie flebotomii. Latem należy to robić rano, przed nadejściem słonecznego skwaru, chyba że na przeszkodzie stanie niestrawienie pokarmu lub coś innego. Zimą można puszczać krew nie tylko o trzeciej, ale nawet około szóstej, gdy na skutek działania słońca zelżeje mróz.”^{135a} Za czasów Tomasza z Wrocławia dzień dzielił się na 12 nierównych, bo związanych z długością dnia godzin: godzina pierwsza była o wschodzie słońca, godzina trzecia w połowie przedpołudnia, a godzina szósta w południe¹³⁶.

Dla upustu krwi należy obrać czas lunacji po nowiu (*post incensionem*) do sześciu dni aż do dwóch lub trzech dni przed pełnią, a po pełni do trzech dni aż do dwudziestego piątego dnia danej lunacji. Nie mają racji ci, którzy radzą unikać flebotomii w 10, 17 i 20 dniu lunacji. Nie widać podstawy i uzasadnienia u tych, którzy zakładają, że niektóre znaki zodiaku są dobre, inne złe, a jeszcze inne obojętne dla obrania pory właściwej, zwłaszcza gdy wskazują na znaki gorące

i suche jako szczególnie dobre w porach roku¹³⁷. A nadto nazywają Wodnika znakiem zodiaku obojętnym, znak gorący i wilgotny, a Ryby znakiem dobrym, znak zimny i wilgotny, co – jak mówi Tomasz – sprzeczne jest z rozsądkiem. Toteż Tomasz formułuje w tej sprawie tak swoje stanowisko: „przy znakach zodiakalnych z uwagi na ich obecność ani nie unikam ani nie dokonuję flebotomii”¹³⁸. I mówi dalej: „Lekarze nowych czasów (*moderni*) nie przestrzegają reguły wielu dawnych lekarzy, że krew należy puszczać w godzinach krwi, śluzu lub melancholii zgodnie z tym, że w danym czasie krew jest taka a taka”¹³⁹.

Następnie Tomasz przedstawia jedenaście szczegółowych warunków (*particularia*) do rozważenia, czy można i powinno się dokonać upustu krwi. Są nimi: stan władzy natury (*virtus*), wiek, kompleksja, pora, zwyczaje, kraj, choroba, chora część ciała i jej stan zmieniony (*membrum infirmum ac membri variatio*), z której pobiera się krew, brak apetytu (*fastidium*), nocne czuwanie (*vigilie*) i powietrze¹⁴⁰.

Gdy władza natury jest słaba, flebotomii należy dokonywać z wielką rozwagą, bo z każdym opróżnieniem krwi w nadmiarze, naturalnym albo nie naturalnym, władza ta podupada. Kiedy jednak jest mocna i ilość krwi wielka, flebotomia jest bezpieczniejsza i obfitsza¹⁴¹.

Przed flebotomią bacz się na wiek. Albowiem nie powinno się flebotomować młodocianych (*parvi*) i sędziwych (*decrepiti*), chyba że chodzi o przymus ostrej choroby krwi, tj. o chorobę ścieśniającą gardło (*squinantia*), zapalenie opłucnej (*pleuresis*) i tym podobne. Jednakże należy wystrzegać się flebotomii przed 14 i po 60 roku życia, chyba że istnieją okoliczności zniewalające (*necessitas cogat*) lub wygląd, figura i kompleksja dają rękojmię. Taka rękojmia jest powszechna w kraju zimnym, gdzie nawet po siedemdziesiątce bez szkody otwiera się żyłę. W wieku młodzieńczym (*in adolescentia*), a szczególnie w sile wieku (*in iuventute*) zaleca się flebotomię, bo wtedy władza natury jest silna, żyły pełne i przesycenie płynami ustrojowymi (*repletio humorum*) jest duże. W wieku starszym (*in senectute*) czyli od 45 do 55 roku życia również puszczenie krwi jest stosowne. W starości zaś (*in senio*), wieku sędziwym, nie jest stosowne w żaden sposób. Są jednak wyjątki: są starcy umięśnieni i mocni, kompleksji sangwinicznej, obfitujący w ciepło i płyny ustrojowe. Ci są wielokrotnie flebotomowani i to im wcale nie szkodzi¹⁴².

Ze względu na kompleksję bardziej stosowni do flebotomii są sangwinicy, po nich flegmatycy, dalej cholerycy, a na koniec i mniej od innych melancholicy¹⁴³. O czasie i porze flebotomowania była pora wyżej¹⁴⁴.

Przed flebotomią należy zwrócić szczególną uwagę na zwyczaje. Bo z nich czerpiemy doświadczenie, kiedy i ile krwi należy odciągnąć. Przyzwyczajeni do oddawania krwi, którzy na długo od niego odstąpili, ponoszą szkodę, gdy jednak są flebotomowani nienależycie i nieporządnie szkoda u nich jest mniejsza, niż u nie przyzwyczajonych. Długo stosowany zwyczaj przechodzi w naturalny nawyk i w ten sposób kompleksja zdrowa zostaje stłumiona (*sanitatis temperamentum confutatur*). Toteż nie powinno się puszczać krwi tym, którzy nigdy jej nie oddawali, a zwłaszcza nigdy nie można tego robić w wielkiej ilości i często, ale jeśli zachodzi wielka potrzeba, powinni przyzwyczajać się powoli do zabiegu. Ci zaś,

którzy ze zwyczaju nadmiernie oddają krew, niech zwolna przywykają do niewielkich upustów koniecznych tak jak ich stan żąda i wymaga¹⁴⁵.

W kraju (*regio*) umiarkowanym, ciepłym i wilgotnym przede wszystkim powinno się dokonywać flebotomii. W kraju zbyt gorącym robić tego się nie powinno, bo tam płyny ustrojowe zawierają mało krwi i szybko się rozpuszczają i tym samym władza natury szybko słabnie i ginie. Twierdzi się, że w kraju bardzo zimnym nie powinno się puszczać krwi, bo tam zbyt wielki chłód zagęszcza i wiąże płyny ustrojowe i tym samym wraz z flebotomią krew rzadka uchodzi, a gęsta zostaje. „Jednak dzięki memu doświadczeniu i praktyce, mówi Tomasz, spostrzegłem, że właśnie w bardzo zimnych krajach dokonuje się wielu i z pożytkiem dokonywanych upustów krwi. Można to uzasadnić tym, że ludzie w takim kraju mają silną władzę trawienia i apetyt i w konsekwencji przybywa im dużo krwi, co objawia się tym, że są wystarczająco zuchwali. Wymieniona zawada w stosowaniu flebotomii nie ma podstaw, bo tam ludzie mają z nawyku odzież i domy zdatne do zabezpieczenia ciała przed szkodami, pochodzącymi od zimna”¹⁴⁶.

Zależnie od kompleksji i substancji, różnorodnych co do formy, szlachetności oraz mocy lub słabości flebotomia podlega zróżnicowaniu. Z niektórych części ciała powinno dokonywać się flebotomii obfitej, jak z ramienia, bo opróżnia całe ciało, a z innych nieznacznej, jak z nogi, bo u niektórych ludzi otwarcie żyły tam właśnie bardzo osłabia głowę¹⁴⁷.

Niekiedy brak apetytu jest spowodowany przez płyny żółciowe lub słone i wtedy flebotomia jest niewskazana, bo skutkiem odciągnięcia krwi, jako wędzidla dla żółci poprzez działanie nawilgacające, płyny te nabierają większej ostrości i wywołują większe szkody, a brak apetytu się zwiększa. Niekiedy brak apetytu ma przyczynę w gęstych i lepkich płynach ustrojowych i wówczas nie należy także dokonywać flebotomii, bo przez odciągnięcie krwi, która swym ciepłem i wilgocią sprawia trawienie, płyny te jeszcze bardziej surowieją, a brak apetytu rośnie. Czasem brak apetytu wynika ze złej kompleksji żołądka, zmiękczej i rozpuszczającej, i dlatego nie można stosować flebotomii, bo odciągnięcie krwi nie naprawia, a właśnie pogarsza złą kompleksję żołądka. Kiedy żołądek jest zdrowy i trzeba flebotomować, to nawet przy umiarkowanym braku apetytu należy to robić. Jednakże krew powinno się odciągnąć w niedużej ilości¹⁴⁸.

Przy długim nocnym czuwaniu (*vigilie*) nie powinno się flebotomować, bo takie czwanie z początku niepomiarnie rozgrzewa ciało tak wewnątrz jak i zewnątrz, co jest spowodowane przez usunięcie wilgoci skutkiem gwałtownego działania gorąca, a przy końcu czwanie to wyziębia i wysusza ciało skutkiem nadmiernego zużycia wilgoci i spopielenia płynów ustrojowych. Toteż po wszystkim, co rozpuszcza i wysusza, rozcieńcza i rozgrzewa ciało, nie wolno dokonywać flebotomii¹⁴⁹.

Krew należy puszczać kiedy powietrze jest jasne, czyste w należytych składzie (*temperatus*), bo gdy jest ono cuchnące, zmacone i ma nienależyty skład (*distemperatus*), to jeśli otworzyć żyłę, wchodzi do niej powietrze złej jakości, zatrzuwa (*inficit*), powoduje chorobę lub inną jakąś szkodę. Ocena powietrza przed decyzją o flebotomii należy do doniosłych. Trzeba się zastanowić, czy jest ono dobre z natury bądź sztucznie odświeżone, czy też złe z natury, i to albo przez układ ciała nieba

albo przez domieszkę czegoś zepsutego lub psującego się tutaj, w świecie dolnym, na przykład z wód stagnujących, jaskiń, grobów, trupów i tym podobnych¹⁵⁰.

Do znaków rozpoznawczych (*signa*), wskazujących na potrzebę dokonania flebotomii¹⁵¹, należą określone stany moczu, pulsu, wygląd twarzy i żył oraz pewne przypadłości ciała.

Potrzebę tę rozpoznaje się najpierw z oglądu moczu. Mocz rozpalony, gęsty, czerwony lub czerwonawy, o substancji tłustej dzielącej się na jednorodne części, a także ciemny, jest oznaką nasycenia (*repletio*) i dowodem obfitości krwi w zdrowym ciele oraz tego, że choroba już zagraża i konsekwentnie, że trzeba dokonać flebotomii¹⁵².

Puls szybki, częsty, pełny i miękki znaczy to samo¹⁵³.

Wygląd ciała stosownego do flebotomowania tak się rozpoznaje: jeżeli twarz jest czerwona, czerwonawa i pełna, biała, oczy są czerwone, a żyły na ręce, ramieniu i gdzieindziej pełne, nabrzmiałe krwią i wystające, co oznacza że krew jest obfita. Taki wygląd świadczy, że należy dokonać flebotomii, szczególnie, gdy stan jest krytyczny lub bliski stanu krytycznego (*si est in summo vel declinat ad summum*). Powinno się puścić krew, gdy krew doszła do pełni, bo ciało nie może powstrzymać się od jedzenia i picia i ilość krwi i płynów ustrojowych ustawicznie rośnie. Dochodzi więc do rozerwania żył, które nie mogą znieść takiego nadmiaru (*plentitudo*) albo do gorączek ciągłych (*synochus vel synocha*). Natura nie może już sterować taką obfitością, zatem gdy nie usunie się nadmiaru krwi, grożą przyduszenie ciepła naturalnego, choroby zaciskające gardło, apopleksja i wiele innych chorób¹⁵⁴.

Również z przypadłości ciała można poznać, że ktoś potrzebuje flebotomii, a mianowicie, kiedy ma ostry (*influxivus*) ból głowy, i to z przodu lub po prawej stronie ciała; kiedy do ust napływa mu słodka ślina, kiedy w snach widzi czerwone ciała, kiedy całe ciało jest gorętsze, niż jest ono z natury, a już szczególnie w godzinie krwi czyli od dziewiątej godziny nocy do trzeciej godziny dnia; dalej, gdy wśród pokarmów jada takie, które płodzą krew i sycą nadmiarem; kiedy będąc nawykłym do flebotomii długo ją odkładał, jeżeli odczuwa ociężałość i ból całego ciała ze znakami nadmiaru krwi. Na podstawie tych przypadłości należy orzec, że taki, do którego to wszystko się odnosi, powinien być flebotomowany i jeśli się temu zabiegowi nie podda, spotka go śmierć lub choroba¹⁵⁵.

Kto ma być flebotomowany, a ma w sobie gęste płyny ustrojowe, powinien przed zabiegiem spożyć syrop octowy (*syropus acetosus*) dla rozcieńczenia płynów¹⁵⁶.

Niektórzy biorą kąpiel w przeddzień zabiegu w celu rozcieńczenia płynów. Nie czynią tego w dniu flebotomii, bo po kąpeli skóra staje się gęsta i miękka, a co za tym idzie – cofa się niebezpiecznie pod naciskiem flebotomu¹⁵⁷.

Spożycie syropu octowego i kąpiel dzień przed zabiegiem są lepsze od biegów i wysiłków dla rozgrzewki, praktykowanych przez ludzi prostych (*vulgares*) dla rozrzedzenia płynów ustrojowych, żeby z krwią łatwiej dały się usunąć¹⁵⁸.

Przed flebotomią nie należy dopuścić do sytości, żeby natura po zabiegu nie natrafiła na przeszkodę w strawieniu dużej ilości pokarmu. Lżej strawne jedzenie

powinno się podać tym, którzy z gorąca mają słaby żołądek i dlatego mdleją, gdy są flebotomowani. Nawykłym do lęku przed flebotomią i z tego względu omdlewającym oraz tym, którzy jak gorączkujący o słabej władzy natury mdleją przed zabiegiem, powinno się podać jedzenie strawne, wzmacniające, a mianowicie kęs chleba, zanurzony w jakimś kwaśnym soku – z niedojrzałych winogron lub kwaśnych jabłek (*poma maciana*). Kwaśny sok bowiem wzmacnia żołądek swoją ostrością (*ponticitas*) blokując napływ gorących płynów ustrojowych, a nadto swym chłodem tłumi jad żółci (*acumen colere*), o ile jej trochę spływa.

Wymieniwszy te sposoby zapobiegania omdleniom, Tomasz dodaje od siebie: „te rzeczy przed flebotomią dają inni, ja zaś pod koniec mego pobytu w kurii rzymskiej podawałem przed otwarciem żyły i potem, gdy już krew spływała – ćwiartki granatu bez chleba, usunąwszy z owocu nasiona; sokiem granatów wzmacniał się pacjent i chronił przed wszelkim niebezpieczeństwem, a było to podczas mocnej i niebezpiecznej gorączki ciągłej, przy słabej mocy natury i przy wielkiej potrzebie flebotomii”¹⁵⁹.

Gdy żołądek jest słaby na skutek zimnej kompleksji, podaje się chleb umaczany w soku mięty lub syropie, w mięcie muszkatołowej (*menta muscata*), w cienkim winie (*claretum*) lub w mirrze muszkatołowej (*mirra muscata*), a potem puszcza krew. Gdy ktoś przed flebotomią nie ma apetytu, ale ma nudności, powinno się zabieg odłożyć, dopóki te dolegliwości nie przejdą same przez się lub nie zostaną uśmierzane lekiem. Kiedy żółć czerwona znajdzie się w żołądku lub gdy on jest skłonny ją przyjąć, wówczas przeciwko słabości wywołanej otwarciem żołądka, powinno się przed flebotomią zjeść kęs chleba umaczany w kwaśnym soku zupełnie tak jak przy słabości żołądka wywołanej przyczyną gorącą. Przeciwnie nasyceniu żołądka żółcią i spowodowanej tym jego słabości powinno się podać kwaśny syrop z dużą ilością ciepłej lub gorącej wody, wywołać wymioty i tak żołądek oczyścić. Potem podaje się kęs chleba umaczany w kwaśnym soku, daje się przed upustem krwi nieco wypocząć, a następnie dokonuje się zabiegu. Kiedy jest zaparcie stolca, przed zabiegiem, najpierw trzeba czopkami lub lewatywą wydaląć nieczystości¹⁶⁰.

e) Wykonywanie flebotomii

Przy wykonywaniu zabiegu flebotomii wybiera się jasną pogodę¹⁶¹. Flebotomowany powinien być przygotowany do upustu krwi, a nadto wykonawca zabiegu (*minutor*) winien mieć dobry wzrok i subtelny dotyk¹⁶². Flebotom powinien być ostry, jasny, czysty od wszelkiego brudu i suchy, grubszy zimą, cieńszy latem, ponieważ rana w porze zimnej powinna być większa, to jest szersza, ale nie głęboka. Szersza po to, by krew zimą chłodna i gęsta lepiej spływała, a ponieważ jest jej wtedy wiele, by nadmiar szybciej został wypróżniony. Przeciwnie w porze ciepłej flebotom powinien być cienki, ażeby rana też była mniejsza, ponieważ w tym czasie krew jest rzadka, gorąca i za szybko by wypłynęła, a pacjent by osłabł. Nie powinno się flebotomu zagłębiać, by nie zadrasnąć tętnicy albo nerwu¹⁶³.

Ramię powinno być przewiązane na przestrzeni czterech palców wiazadłem niezbyt grubym, ale mocno, gdy ciało jest tłuste lub mięsiste. Kiedy jest ono chude,

przewiązuje się nie za mocno (*mediocriter*), bo niekiedy przewiązanie zbyt mocne nie pozwala krwi wypływać. Miejsce żył należy masować ręką, ażeby żyły lepiej się ukazały albo daje się większy ciężarek do trzymania pacjentowi. Ramię trzeba nacierać, żeby płyny ustrojowe w żyłach bliskich ramieniu się rozrzedziły i żeby mocne nacieranie olejem oliwnym sprawiło, by żyła ukazała się w całej rozciągłości. Nacierać ramię należy przed nacięciem, bo olej uniemożliwia zasklepienie się rany. Gdy żyła jest ukryta, kładzie się palec w miejscu, gdzie przypuszczalnie jest żyła i tak odciąga się krew. Kiedy po przewiązaniu żyła się nie ukazuje, trzeba wiązadło rozwiązać i je mocniej związać. Flebotomowany ma przy tym trzymać ciężarek odpowiedniej wagi, wtedy żyła się ukaże i można ją naciąć. Zawsze przy tym powinno się baczyć, żeby nie otworzyć żyły na mięśniu albo na głowie mięśnia, bo są tam liczne nerwy pogmatwane i jest obawa, żeby ich nie uszkodzić. Otwarcie powinno nastąpić w miejscu miększym, najbliżej mięsa. Flebotomujący nie powinien naciskać flebotomu, lecz uderzyć żyłę delikatnym pchnięciem, łagodnie i zniechęca, czyli niespodziewanie. Powinien trzymać żelazo pośrodku. W ten sposób trzyma się flebotom pewniej. Gdy otwiera lancetem, powinien go trzymać blisko końca. Ma dotykać żyły otwieranej palcem środkowym (*digito medio*), a nie wskazującym, ale flebotom albo lancet trzymać kciukiem i palcem środkowym (*digito medio*), a nie palcami – wskazującym i kciukiem¹⁶⁴.

Krew odciąga się zależnie od ciężaru i od miejsc ciała, cierpiących na ociężałość albo ból pulsujący spowodowany nadmiarem krwi. Gdy ma lekki ciężar i znosi lekki ból bądź czkawkę lub wymiotował, powinno się odciągnąć dwa i pół lub trzy funty krwi (*libre due cum dimidia vel tres*)¹⁶⁵.

Powyższa opinia należy jednak do jakiegoś tekstu autorskiego o flebotomii, który Tomasz komentuje bez wyjawienia nazwiska autora. Sam wyraża przy tym własną opinię o tej sprawie: „to nie ma racjonalnego uzasadnienia (*hoc non video valere per rationem*) ani też użytku pochodzącego z doświadczenia (*nec in usu per experientiam*), ale jeżeli jest wielki ciężar w jakiejś części ciała skutkiem nadmiaru krwi, wtedy należy odciągnąć dużo krwi, a jeśli jest on mały, to mało”¹⁶⁶.

Ciężar krwi odciąganej zależy od wieku, bo malcom i ludziom starym zabiera się mało, czyli mniej, niż funt lub pół funta. Więcej krwi od starców i malców odciąga się ludziom młodym (*iuvenibus*), a mianowicie wystarczy spuścić jeden funt. Nie powinien się flebotomować człowiek słaby, wysuszony biegunką aktualną lub minioną albo taki, który długo chorował lub jakoś inaczej został osłabiony. Albo jeżeli zachodzi potrzeba puszczenia krwi, usuwa się cztery funty lub najwyżej pięć¹⁶⁷.

Przyjmuje się też, że ciężar krwi odciąganej zależy od pory roku: zimą i wiosną wypuszcza się więcej krwi, niż latem i jesienią¹⁶⁸.

Przy chorobach spowodowanych nadmiarem krwi nie przestrzega się wyznaczonego ciężaru, ale usuwa się krew aż do podciśnienia, to jest jeszcze przed załabnięciem (*ante defectum*). Tak jest przy ciągłej gorączce artretycznej (*synoca arthetica*) i podagrze wywołanych nadmiarem. Starożytni brali przy tym krew za jednym razem. Ludzie czasów nowych (*moderni*) odciągają krew więcej razy, dopóki nie ustanie choroba z nadmiaru krwi (*passio, que ex plenitudine est*)¹⁶⁹.

Wyznacza się też ciężar puszczonej krwi zależnie od zwyczaju flebotomowanych. Stąd mówi Awicenna: „są tacy, którzy nawet gorączkując mogą znieść odciągnięcie pięciu lub sześciu funtów krwi, natomiast inni nawet zdrowi nie mogą wytrzymać odciągnięcia jednego funta”¹⁷⁰.

Przytoczywszy stanowisko Awicenny, Tomasz komentuje je w ten sposób: „trzeba to zrozumieć tak, że pierwsi z nich nastavili się zwyczajowo, że mają wiele krwi do odciągnięcia, a drudzy, że tyle nie mają, ale mało. Powinno się unikać tego, co niektórzy twierdzą i co przytacza Awicenna, że odciąga się z człowieka 25 funtów krwi. Tej miary nie wolno traktować jako reguły przy odciąganiu wielu funtów krwi”¹⁷¹.

Nieznany autor, którego Tomasz komentuje, przytacza inne, rozsądne zdanie Awicenny: „przy flebotomii należy baczyć na barwę krwi, na kolor twarzy i puls flebotomowanego”¹⁷².

Gdy barwa krwi zmienia się z czarnej na czerwoną, powinno się przerwać zabieg i odstąpić od flebotomii. Kiedy twarz flebotomowanego blednie, puls słabnie, pojawia się ziajanie (*alites*) lub charczenie (*singultus*), należy odstąpić od zabiegu i zaraz zasklepić ranę (*stringendum est statim*). Trzeba stale przy puszczeniu krwi baczyć na siłę lub słabość pulsu i zależnie od tego pozwalać krwi uchodzić lub jej bieg zatamować¹⁷³.

Wielu ludzi mdleje z powodu flebotomii, stąd warto wiedzieć, że ludzie mający ciała o konsystencji rozrzedzonej (*corpora rara*), chude, o kompleksji gorącej, są bardziej skłonni do omdleń. Ale ponieważ niektórzy z nich nie mdleją, a inni, o wyglądzie przeciwnym, pulchni lub umięśnieni, właśnie tracą przytomność, dlatego dobrze jest wypytać przed zabiegiem o te nawyki: czy zwykle z powodu flebotomii zapadają w omdlenia, czy też nie. Konsekwentnie zostaną oni przygotowani przed zabiegiem przez właściwe działania i wszystko co trzeba będzie pod ręką¹⁷⁴.

f) Stan flebotomowanego po zabiegu

Tu Tomasz idzie krytycznie za nieznanym źródłem, komentującym flebotomiczny rozdział *Kanonu* Awicenny^{174a}. Mówi: „Gdy kto poddał się upustowi krwi dla zachowania swego zdrowia (*per custodiam sanitatis*), powinien przebywać w domu, gdzie powietrze jest umiarkowanie ciepłe i wilgotne (*in domo temperati aeris*), a więc nie za gorące, zimne, suche lub przesycone wilgocią. A kiedy takie nie jest, powinno się je sztucznie odświeżyć, bo jak powiada Konstantyn w księdze piątej *Theorica*”: poszczególne własności ciała idą w ślad za własnościami powietrza”¹⁷⁵.

Nadto flebotomowany nie powinien wykonywać żadnych ćwiczeń ruchowych, roboty ani się kąpać, bo to wszystko może spowodować ruch płynów ustrojowych, rozgrzać mu jego ciało, osłabić moc natury. Przypadkiem także krew może znów zacząć wypływać i nastąpi dalsze osłabienie. Z tej samej przyczyny odradza się flebotomowanemu zbliżeń seksualnych.

Tomasz uzupełnia powyższą regułę tekstu komentowanego: „nie powinno się też powodować wymiotów ani brać leków oraz tego wszystkiego, co mogłoby wzburzyć płyny i osłabić władzę natury”¹⁷⁶. Lekarz wrocławski przeciwstawia się

też pogładowi Awicenny i Jana de Saint-Amand, że po flebotomii powinno się leżeć na wznak i radzi, by flebotomowany siedział i oparł się na przeciwległym boku, bo jest nie wygodnie i nieprzyjemnie leżeć na wznak przez znaczną część czasu, ale siedząc może czynić to, co lubi (*consequi solacia consueta*)¹⁷⁷.

Flebotomowany nie powinien zaraz po puszczeniu krwi zasypiać, bo z tego może wyniknąć – zdaniem Awicenny – załamanie w członkach ciała i zgromadzenie ropnia (*apostematio*), wrzenie krwi (*sanguinis ebullitio*) i żyła może się otworzyć, bo w śnie ciepło, tchnienie i płyny powracają do wnętrza, stają się zdolne do rozbiegnięcia się w wyniku skupienia się i wtedy ruszają do miejsc słabych. W tej sytuacji grozi powstanie ropnia (*apostema*) albo przeciążenia jakiejś słabej części ciała, szczególnie wtedy, gdy części zewnętrzne ciała są odbierane zmysłowo jako załamane zwłaszcza u tych, których nerwy są słabe. Jednakże gdy ktoś poddany zabiegowi ma zwyczaj spać w dzień, powinien dla wypoczynku (*nature recreatio*) przespać się po zabiegu dwie lub trzy godziny, ale zadbać też o to, by nie kłaść się na boku flebotomowanym, żeby w tym miejscu nie zgromadził się ropień. I tutaj przeciwstawia Tomasz autorytetowi Awicenny autorytet Galena, który po dwugodzinnym puszczeniu krwi dał pacjentowi nieco do zjedzenia i polecił, żeby odpoczął i zasnął¹⁷⁸.

Tomasz w sprawie mechanizmu załamania części ciała po flebotomii odwołuje się do traktatu *O flebotomii*, rozdziału 14, którego egzemplarz znajdował się w klasztorze premonstrantów na Olbinie wrocławskim i nie wyjaśnia tego zagadnienia. W tym rozdziale odnotowano spostrzeżenie, że „niekiedy skutkiem snu po upuście krwi następowała nieodwracalna ślepota”. Za jej przypuszczalną przyczynę uznawano, że „krew i płyny wprawione w ruch flebotomią zostały skierowane do nerwu wzrokowego i przegrodziły drogę tchnieniu wzrokowemu swoją blokadą. Kiedy to tchnienie nie może dotrzeć do oka, zmysł wzroku nie działa”¹⁷⁹.

„Flebotomowany w pierwszym i drugim dniu po zabiegu powinien niewiele jeść i pić, bo flebotomia nieco osłabia żołądek i konsekwentnie słabnie władza trawienia i czynność jedzenia (*comestio*). Pokarm powinien być szczupły, dobry i godny pochwały, płodzący dobrą krew oraz strawny, żeby nie obciążać władzy trawienia i by w miejsce wypuszczonej krwi odrodziła się dobra krew. I jeżeli twierdzi się w *Diecie* Izaaka, że powinno się flebotomowanemu uszczuplić pokarm i podać więcej napoju, to nie trzeba tego rozumieć tak, że powinien on pić więcej, niż zwykle, ale że powinien spożywać mniej pokarmu w porównaniu z napojem i więcej napoju w porównaniu z pokarmem. Pokarmem godnym pochwały są: jaja pitne i kurczaki, kuropatwy, bażanty, pospolite ptaszki polne, mięso sarny, koziołka ssącego i tym podobne. Warte pochwały są napoje jak: dobre wino stołowe z nad południowego Renu, wino od świętego Idziego (z Prowansji), wino z Burgundii i tym podobne, ale tylko tak, że flebotomowany będzie z nich korzystał w sposób pełen umiaru, a tam, gdzie wino jest mocne jak w winie Idzińskim i jemu podobnych, należy dolać wody. Należy zabronić spożywania sera i mleka i wszystkiego, co płodzi śluz w żołądku”¹⁸⁰.

Tak mówił nieznany mi tekst komentowany przez Tomasza, a on sam od siebie dorzuca: „należy oddalić każdy pokarm tuczący, niestrawny, wywołujący gęste

wiatry i zamęt mózgu, wymioty i nudności albo płodzący złą krew. Tych powinien unikać flebotomowany, a sera dlatego, że jest trudno strawny i obciąża żołądek”¹⁸¹.

Flebotomowany powinien się również wystrzegać złych przypadłości duszy¹⁸².

Chociaż inni powiadają, że powinien się ich wystrzegać w drugim dniu po zabiegu, Tomasz twierdzi, że przede wszystkim w pierwszym dniu, a wtórnie w drugim i wymienia te przypadłości: melancholię, smutek, zawstydzenie, lęk, niepokój, zawziętość, podejrzliwość, zawiść i jakąkolwiek troskę, bo przez nie najczęściej ludzie, szczególnie flebotomowani lub jakoś inaczej osłabieni popadają w najgorsze i poważne choroby i kończą szybkim zgonem. Dlatego flebotomowany powinien żyć w radości i weselu, wśród przyjemnych i uspokajających żartów, bo taka przyjemność rozszerza serce i pomnaża oraz rozświeśla tchnienie życiowe¹⁸³.

Inni zakładają po flebotomii porządek trzech dni. Pierwszy ma być pełen umiaru w jedzeniu i piciu, drugi wypełniony radością, a trzeci wypoczynkiem. Dnie te zostały ujęte w wierszach: „Żyłny, skromny pierwszy dzień, Drugi wśród radosnych tchnień, Trzeci wypoczynku”. Wiersze te wiąże się z trzema władzami, naturalną, życiową i psychiczną i wnioskuje, że w pierwszym dniu powinno się pokrzepić władzę natury, w drugim władzę życiową, a w trzecim psychiczną. Tutaj jednak Tomasz jest innego zdania: „wszystkie wymienione władze powinno się wzmacniać we wszystkich trzech dniach po upuście krwi, a przede wszystkim w pierwszym dniu, bo wtedy natura wymaga większego pokrzepienia na skutek wykonania zabiegu”¹⁸⁴.

Niekiedy po flebotomii pojawia się suchość języka, i to z powodu nadmiaru czerwonej żółci, której opary skutkiem zabiegu wrzące i wzburzone unoszą się ku językowi. Wtedy pomaga picie napoju z jęczmienia (*tysana*), żeby uśmierzyć gorycz i gorąco żółci i spożycie kęsa bułki pszennej, umaczonej w chłodnej wodzie. Pomaga też tym, którzy mają obawy o przegrzanie wątroby, ale im bardziej pomocne są, gdy są dostępne, woda z endywią, syrop bratkowy oraz kwaśny cukier (*oxyzacara*)¹⁸⁵.

Omdlenie niekiedy też towarzyszy flebotomii i jest niebezpieczne dla chorego i wywołuje popłoch otoczenia. Wynika ono z tego, że krew się z serca wyciąga, a z nią tchnienie życiowe, wprawiające w ruch serce, więc gdy tchnienie słabnie, to z nim słabnie też dusza i ustaje ruch w innych częściach ciała. Gdy więc zachodzi omdlenie, dokonuje się silnego masażu i mocno wiąże się łokcie i pachy, wywołuje się hałas i podnosi wrzask, a pod nozdrza przykładają się zemdlonemu aromaty, jak mięte, polej i inne podobne, ażeby dobrym zapachem umocnić siłę życiową i tchnienie życiowe¹⁸⁶.

Tomasz podaje też własne sposoby cucenia zemdlatego: „nagle wylanie zimnej wody na twarz, a zimą za innymi zaleca, by do twarzy przyłożyć okład z ciepłą wodą, ale to jest dobre, gdy przytomność wróciła oraz gdy tchnienie, twarz i inne części ciała ożywiają się. Niektórzy rozgrzewają przy tym kończyny i namaszczają ciepłymi aromatami, jak olejem piżmowym, lmem”¹⁸⁷.

Są tacy, którzy mają zwyczaj omdlewać, gdy są flebotomowani i tacy, którzy nie mogą patrzeć na własną krew i unikają upustu krwi z powodu naturalnej słabości serca. Gdy więc trzeba im krew puścić, zdaniem Galena, wymagają pokrzepienia

jakimiś wzmacniającymi powidelkami (*electuario confortativo*). Tym wszystkim tak przed jak po zabiegu daje się kęs chleba umaczany w soku jabłkowym oraz powidelka wzmacniające ciepłe lub zimne zależnie od kompleksji pacjenta. Chodzi o wonne, dojrzałe lub zimne i cierpkie jabłko. Ludzie starsi powinni być flebotomowani po śniadaniu (*prandium*), ale powinni zjeść niewiele strawnego pokarmu i zdrzemnąć się po jedzeniu. Są bowiem słabi, więc po spożyciu pokarmu i strawieniu go we śnie stają się silniejsi, by znieść zabieg¹⁸⁸.

Niekiedy po flebotomii nabrzmiewa ramię, gdy wykonawca zabiegu (*minutor*) uderzył zbyt mocno lub flebotomowany pogwałcił je podtrzymując za wielki ciężar lub wykonując robotę albo też inaczej. Powszechnie używanym środkiem na to jest kęs chleba zanurzony w soku seleru i przyłożony jako plaster (*emplastrum*). Inni na miejsce nabrzmienia dają olej lub ciepłą wodę. Gdy nabrzmieje żyła odpromieniowa, daje się okład z wina i ciepłego oleju i plaster z *diaquilon*, gdy środkowa, dajemy okład z odwaru prawoślazu i kęs chleba zmoczony w soku selerowym albo wykonujemy plaster z nostrzyka, gorczycy, kalafonii i oleju mirtowego. Albo też nakładamy pakułami białko jaja. Pomaga też ćwikła smażona w oleju lub maśle bez soli i przyłożona. Albo nawóz psi bądź ludzki. Tak samo parietaria, kmin i śláz (*malva*) razem potłuczone i przyłożone¹⁸⁹.

Gdy na skutek zabiegu flebotomicznego powstał guz (*apostema*) należy wykonać ciepły plaster z mąki jęczmiennej, bobowej i wyki siewnej (*orobi*) zagotowany w wodzie ogórkowej lub zwykłej, w których rozpuszczono *serapinum*, o ile jest on zimny¹⁹⁰.

Niekiedy rana zasklepia się za wolno. Tak jest, gdy coś dostało się pomiędzy wargi rany, jak olej z flebotomu nim posmarowanego, a czasem rdza z flebotomu i powstaje posoka. Powinno się zatem najpierw oczyścić ranę z posoki lub z innego obcego ciała, które dostały się między wargi rany, a potem przyłożyć do niej cienką gazę z płata lnianego (*rasuram panni linei*), starego, czystego i cienkiego jako plaster, przesyconą olejem ściągającym, choćby różanym lub mirtowym z dodatkiem kadzidla (*thus*), przypalonego kokornaku (*aristologia adusta*) razem dobrze wymieszanych z niewielką ilością galbanu¹⁹¹.

Gdy nerw zostaje nakłuty skutkiem flebotomii, pojawia się ogromny ból i wtedy powinno się bardzo unikać leków zimnych i ściągających, a posługiwać się otwierającymi i odblokowującymi. Pomagają przy tym wszystkie środki potencjalnie służące do nacierania (*unctuosa*), przykładane w stanie aktualnie rozgrzanym, jak olej oliwy, ciepłe gumy roślinne, wzmacniające nerwy, jak terpentyna, bidellium, armoniak i inne, z których robi się plaster i ciepły przykład. Poza tym służy do tego celu doskonały plaster, opisany w *Praktyce Użytecznej* (*Practica usualis*), określony przez Galena jako „córkę cesarza” (*Filia principis*), zawierający воск, żywicę, smołę po dwie uncje, wilczomlecz 3 dragmy, oleju oliwy cztery dragmy. Z tych składników przyrządza się plaster i ciepły przykład do nerwu. Tomasz dodaje od siebie uwagę: nie dawałbym aż tyle wilczomlecz¹⁹².

Gdy z powodu flebotomii jest wielki upływ krwi, gdy flebotomowany się zgrzewa, gdy cierpiał i runął lub dyszy ciężko, natychmiast trzeba ranę ściągnąć.

W tym celu bierze się duży bóób, przecina się go na dwie połówki, jedną z nich kładzie się na otwór i przywiązuje. To ma zaraz pomóc¹⁹³.

Gdy taki krwotok jest u pijanego, to gdy nie jest on pod dobrą opieką grozi mu niebezpieczeństwo śmierci. Wtedy wkłada się jego jądra do zimnego octu, wiąże się gołenie i piszczele, aby odciągnąć krew z ramienia. Stosuje się sierść zajęczą i przykładą lek uszczelniający (*medicamen consolidativum*) ze sproszkowanych kadzidła i aloesu¹⁹⁴.

g) *Badania krwi* (iudicia cruoris)

Załączona do *De phlebotomia* rozprawka Tomasza o badaniu krwi zależna jest nie tylko od *Expositio* Jana de Saint-Amand, ale również od nieznanego bliżej komentarza do rozdziału Awicenny w *Kanonie* dotyczącego flebotomii. Nieznane źródło mówiło, że „po odciągnięciu krwi należy ją obejrzeć i zbadać jej substancję, jej właściwości i treść zawartą w substancji, czy jest ona gęsta czyli zbita z powodu gęstości wszystkich płynów ustrojowych, które zawiera, i to z powodu nadmiernego gorąca, wysuszającego i pochłaniającego wilgoć albo z powodu zagęszczenia (*coagulatio*) czarnej żółci, bądź z powodu nadmiernej suchości, bądź też ze względu na wielki chłód powodujący kondensację jej części”¹⁹⁵.

„Rozpoznaje się gęstą krew, gdy rana jest szeroka. Wtedy krew uchodzi dość powoli i szybko się ścina, gdy już wyszła. Z przyczyn gęstości wywodzą się różne znaki ją określające, bo gdy krew jest barwy podpalonej (*rubicundus*) i gęsta znaczy to, że w żyłach jest żar wysuszający jej wilgoć. Jeżeli zaś jest gęsta i zmaczona, oznacza to gorąco i suszę w wątrobie. Gdy natomiast jest mocno czarna lub czarniawa oznacza to, że zbyt wiele ścięło się w niej czarnej żółci. Niektórzy twierdzą, że gdy krew jest żółtawa (*flavei coloris*) oznacza to, że wielki chłód ją doprowadził do gęstości”¹⁹⁶.

Tak mówiło nieznane mi źródło. Ale Tomasz odrzuca chłód jako przyczynę gęstości w żyłach. Takiego chłodu nie ma tam za życia. Gdy zaś w krwi znajduje się obfity śluz, najgęstszy i lepki na powierzchni miski (*scutella*), to z owym śluzem uchodzi krew o swym właściwym składzie (*sue proprie condicionis*)¹⁹⁷.

„Krew jest rzadka, gdy łatwo uchodzi, nawet kiedy rana jest wąska, i ścina się wolno, a niekiedy jest tak wodnista, że położona na palcu ledwo się ścina. Krew nie dlatego nazywa się wodnistą, ponieważ na jej powierzchni po ścięciu się jest wiele wodnistości, a także gęsta krew ma jej wiele, ale zwie się wodnistą, bo ma skład taki jak woda rzadka i ciekła. A to oznacza niestrawność, obfitość surowych płynów ustrojowych i nadmierne zimno wątroby”¹⁹⁸.

„Właściwościami krwi są barwa, smak, zapach, suchość, wilgoć, ciepło, zimno oraz inne”¹⁹⁹.

„Najlepszą, naturalną barwą krwi jest czerwona o pewnym ciemniejszym odcieniu, jak purpurowa. Barwa mocnej i jasnej czerwieni oznacza, że w krwi jest nadmiar żółci. Barwa czerwona o odcieniu białawym jest nienaturalna i oznacza, że w krwi jest nadmiar śluzu (*fleuma*)”²⁰⁰.

Tomasz powtórzywszy tekst komentowany przeczy ostatniej frazie i twierdzi, że czerwień krwi o odcieniu białawym oznacza niestrawność i surowość śluzu, który nie w pełni pozyskał postać krwi i jeszcze w nią nie przeszedł²⁰¹.

„Kolor krwi niebieskawy (*lividus*) oznacza nadmiar czarnej żółci i śmierć tchnień. Barwa zielona oznacza początek przypalania się, a czarna całkowite przypalenie krwi. Krótko mówiąc barwa mleczna albo biała podobna do łoju baraniego, niebieskawa, czarna lub zielona oznacza zepsucie płynów albo tchnień, bo władza trawienia w wątrobie albo w żyłach nie ma naturalnej barwy”²⁰².

”Gdy w krwi jest wiele barw tak jak na szyi gołębia lub nawet jaskrawiej jak w kamieniu jaspisowym o wielu kolorach, oznacza to zepsucie i przypalenie wielu różnych płynów ustrojowych. Niekiedy zaś przemieszanie płynów zepsutych i nie zepsutych. Te barwy wedle powszechnej praktyki należy oglądać i oceniać na powierzchni krwi”²⁰³.

„Krew można oceniać też innym sposobem na misce (*scutella*) wedle rozmaitych barw w różnych jej warstwach (*in diuersis partibus siue sitibus*). Tak więc w naturalnej i dobrej krwi jej warstwa powierzchniowa jest barwy czerwonej, bo ta jej część, która dąży do powierzchni jest lżejsza, warstwa środkowa ma kolor ciemnoczerwony, a dolna czarna, ponieważ krew czarnożółciowa (*sanguis melancolicus*) ciąży ku dnu z powodu swego ciężaru”²⁰⁴.

„Kiedy warstwa górna ma znaczną grubość czyli głębokość, oznacza to, że w ciele jest wiele lekkiej i dobrej krwi. Gdy jej głębokość jest znikoma jak w pajęczynie lub cienkim pęcherzu, krwi lekkiej w ciele jest mało”.

Tomasz dodaje od siebie: „Gdy na dnie miseczki jest czarna krew w grubszej warstwie i dużej ilości, znaczy to, że w ciele jest nadmiar krwi czarnożółciowej, a gdy owej czarnej krwi jest mało, to i czarnej żółci jest w niej mało. W czarnożółciowej krwi Alfonsa spostrzegłem przy dnie krew bardziej czarną niż pośrodku”²⁰⁵.

Dalej idzie Tomasz za komentarzem Jana de Saint-Amand: „Smak naturalnej krwi powinien być bardzo słodki, posiada mało jadu (*acumen*), mniej jeszcze goryczy i jeszcze mniej cierpkości bądź kwasu (*ponticitas vel acredo*) i cokolwiek bezsmakowego (*aliquid de insipiditate*). Słodczy i jad ma krew ze swej natury, gorycz z żółci, bezsmakowość ze śluzu naturalnego, a cierpkość z czarnej żółci. Jeżeli w krwi jest wiele smaku słonego, znaczy to, że jest tam obfity słony śluz. Tak samo powinno się wnioskować o smaku gorzkim, bezsmakowym (*insipido*) lub cierpkim, że one obfitują w krwi i w ciele. Te smaki są w krwi nienaturalne”²⁰⁶.

Dalszy wykład Tomasza jest jego własny lub oparty o nieznanego komentarz: „Zapach krwi jest przyjemny i przypomina woń szafranu lub inny miły zapach. Tym samym oznacza, że w krwi dokonało się pełne strawienie i że jej stan jest pełen umiaru. Gdy jednak zapach jest wstrętny i cuchnący, oznacza to pogłębione popsucie części ciała takie jak w trądzie. Kiedy natomiast zapach krwi jest duszny (*gravis*), oznacza to zgniliznę płynów ustrojowych taką jak u tych, którzy cierpią na gorączkę gnilną”²⁰⁷.

”Jeżeli uchodzącą krew wyczuwa się dotykiem jako gorącą albo w krwi gromadzącej się w naczyniu czuje się gorąco, znaczy to, że w ciele władają płyny gorące i przypalające. W ten sam sposób odbiera się chłód krwi, a znaczy to, że

w ciele władają chłodne płyny i nadmiar chłodu. Wysuszenie w krwi oznacza obfitość żółci albo czarnej żółci, nadmierną suszę wątroby i przypalenie płynów ustrojowych”²⁰⁸.

„Wilgotna krew oznacza, że władza w niej śluz naturalny, nie mający własnego miejsca, ale wymieszany z innymi płynami. Gdy jednak krew jest bardzo wodnista, oznacza to niestrawność i wtedy po ścięciu się krwi prędko pojawia się pływająca nad nią wodnistość”²⁰⁹.

„Prócz wymienionych właściwości we krwi występują lepkość i mazistość, które dają się sprowadzić nie tyle do właściwości, ile do substancji krwi, bo materia lepka i mazista krwi jest jej istotą, chociaż do składników krwi nie powinno się zaliczać tego, co spośród nich jest nienaturalne, zakażone”²¹⁰.

„Do składników krwi trzeba zaliczyć pływającą nad krwią wodnistość (*aquositas*), która chociaż nie jest częścią krwi, to jednak została przez naturę wyznaczona, aby z krwią przechodziła przez żyły i uzdalniała krew, samą w sobie gęstą, do przepływania. Ta wilgoć czyli wodnistość nazywa się ichor (*ycor*). Gdy więc ona pływa po powierzchni krwi albo ściślej nad jej powierzchnią i jest bardzo płytka albo wcale jej nie ma, to oznacza to nadmierną suszę w krwi i w ciele, a niekiedy i przypalenie. Gdy jednak jest jej za dużo, oznacza nadmiar wilgoci w ciele”²¹¹.

„Wedle niektórych ta wodnistość spełniwszy swoje zadanie doprowadzenia krwi do wszystkich żył ciała wraca do wątroby i przeszedłszy przez nerki uchodzi przez pęcherz. Twierdzą oni też, że owa – znajdująca się w miseczce ponad poziomem krwi – wodnistość ma ten sam kolor i charakter co mocz flebotomowanego i jest zbytecznością po trzecim trawieniu, ponieważ wywodzi się z krwi”²¹².

„Inni natomiast sądzą, że jest ona pochodną drugiego trawienia, bo w wątrobie podczas oddzielania się krwi od płynów dla niej niepotrzebnych, oddziela się część tej wodnistości i zaraz przeszedłszy przez nerki uchodzi do pęcherza, a część wraz z krwią rozchodzi się po wszystkich partiach ciała. Krew zatrzymawszy sobie część tego płynu dla swego ruchu pozwala na to, że drugą część w pobliżu dróg moczowych, z pominięciem wątroby, trawi władza wydalania, gdy wodnistość potrzebna krwi w naczyniach oddalonych od dróg moczu przechodzi z tych naczyń do wątroby”²¹³.

„Niekiedy wodnistość ta jest w tak dużej ilości i tak ciągle się mnoży, że wszedłszy do wątroby przeciąża ją, blokuje i oziębła do tego stopnia, iż wątroba nie może nią pokierować i wydała ją swym potem. Ale jednocześnie inne części ciała nie przyjmują tego płynu, więc wchodzi ona między powłoki skórne brzucha, zwane (po arabsku) mirak i siphak, i powoduje wodną puchlinę (*ydropisis*)”²¹⁴.

Tomasz polemizuje z poglądami innych lekarzy dotyczącymi lepkości krwi. Niektórzy z nich bowiem sądzą, że lepkość ta wywodzi się z zepsucia się żółci, ale przecież śluz ze swej natury jest lepki, więc gdy zapanuje gorąco, to trawi ono część płynną, a pozostałą część zagęszcza i czyni bardzo lepłą. Inni znowu twierdzą, że lepkość krwi oznacza przypalenie się śluzu, a przecież oznacza ona dwie rzeczy: że jest nadmiar zimnego płynu ustrojowego oraz że nadmiar gorąca osusza część bardziej płynną²¹⁵.

Ciąg dalszy wywodów Tomasza może być jego własny lub z nieznanego źródła: „Mazistość krwi powstaje z wielkiego żaru obracającego krew w maź i przypalającego krew. To zaś oznacza aktualny już lub przyszły trąd. A gdy podczas płukania mocno wycisnąć z płata samą wodnistość i pojawia się maziste ciało, które można rozetrzeć w palcach, to też oznacza to trąd”²¹⁶.

„Gdy z powodu zepsucia i przypalenia krwi na powierzchni krwi pojawia się piana, nie spowodowana szybkim ruchem, oznacza to wrzenie krwi i wiatry (*sanguinis ebullitio et ventositas*). Tomasz łączy z tym swe spostrzeżenie: gdy piana składa się z drobnych części, oznacza to wrzenie krwi, gdy jest ona koloru szafranu (*crocea*), zaburzenie w wątrobie i nadmiar żółci, a gdy piana jest gęsta i biała – wiatry, zaburzenie w piersiach i zawilgocenie śluzem”²¹⁷.

„Powierzchnia krwi w miseczce powinna być płaska, równa i jasna, nieco jednak przyciemniona, gdy krew jest naturalna, o dobrym charakterze. Gdy jest nierówna, i to nie skutkiem ruchu miseczki, jest źle i oznacza to gęstość płynów ustrojowych. Rozmaitość kolorów na powierzchni oznacza zepsucie różnych płynów, a najczęściej przemieszanie zepsutych i nie zepsutych”²¹⁸.

Na koniec Tomasz informuje o swych doświadczeniach z krwią, zapisanych w jego zaginionych *Starych doświadczeniach* (*Antiqua experimenta mea*): „A więc czarne punkty pojawiające się w krwi, podobne do startych cząstek węgla, oznaczają odpadki. Ani przedtem ani potem nie spostrzegł, żeby były znakiem lub skutkiem”²¹⁹.

„Gdy zamierza się stwierdzić, czy krew jest lepka, czy nie, bierze się małe drewnienko, którego koniec nie jest cienki, drobny lub ostry, ale przeciwnie okrągły i tępy. Gdy krew pod naciskiem tego drewnienka łatwo ustępuje, gdy jest zbyt wyschnięta i sucha, oznacza to przypalenie i spopielenie. Taka jest zwykle u trędowatych i u tych, gdzie w nadmiarze jest wiele czarnej żółci, i to przypalonej. Kiedy krew jest pełna płynu (*humidus*), oznacza to surowiznę i niestrawność w krwi. Gdy stawia mocny opór przez drewnienko dotykowi, tak iż z trudem dzieli się na części, krew taka jest lepka. Kiedy jednak tylko w miarę ustępuje i opiera się dotykowi, krew jest warta pochwały (*laudabilis*). Należy więc chwalić krew za umiar w jej substancji i właściwościach”²²⁰.

Ostatnią sprawę poruszył Jan de Saint-Amand w *Expositio*: Krew można poznać na podstawie jej postaci: weź kijek, okrągły na końcu, gdy więc krew nie stawia oporu, lecz natychmiast się rozsuwa, to jest znak suszy, kiedy natrafia się na jej opór, jest ona lepka, a gdy zachowuje się pośrednio, charakteryzuje się umiarem (*est mediocris*)²²¹.

Wystarczy porównać oba teksty, Tomasza i Jana, aby dojść do przekonania, że lekarz wrocławski opierał się przede wszystkim na własnej wiedzy i własnych doświadczeniach. Jest jednak też pewne, że czytał tego paryskiego profesora, jak i nieznanego nam obszerny komentarz.

PRZYPISY

- ¹ GTM, lib. XIII, cap. VI, p. 891.
- ² Ibidem, lib. IX, cap. XI, p. 640.
- ³ GPT, cap. VIII, p. 273.
- ⁴ GTM, lib. XI, cap. XIV, p. 777.
- ⁵ GPT, cap. VII, p. 271–272.
- ⁶ Ibidem, cap. VI, p. 267. GGI, lib. II, cap. XV, p. 44.
- ⁷ GPT, cap. IV, p. 261.
- ⁸ GSMF, p. 4–8.
- ⁹ GDR, p. 125.
- ¹⁰ APP, lib. IX, cap. I, OI, vol. I, f. 119^r: Chirurgia igitur aut fit in venis aut in carne aut in osse. In venis quidem non pulsantibus appellatur phlebotomia. In venis pulsantibus sectio aut incisio nuncupatur. GSMF, p. 7.
- ¹¹ RCH, in RC, p. 31–32.
- ¹² RC, p. 24. Friedrich Marx, *Corpus medicorum Latinorum*, vol. I, Lipsiae 1915, p. XXV: scriptus est saeculo IX vel X secundum quod Enrico Rostagno, vir doctissimus, stilo recte adnotavit in exemplari catalogi Bandiniani bibliothecae Laurentianae. RC, p. 24.
- ¹³ RC, p. 25.
- ¹⁴ RCR, p. 9.
- ¹⁵ AC, lib. I, fen IV, cap. 20, f. 81^{r-v}. GSMF, p. 8, nota 13: *Liber Canonis*, Venetiis 1507 (reprint: Hildesheim, Georg Olms, 1964, f. 73^v).
- ¹⁶ GSMF, p. 9–10. AC, ibidem, p. 81^v: Unusquisque autem eorum aut phlebotomatur propter sanguinis multitudinem aut propter ipsius malitiam aut propter utrumque.
- ¹⁷ GSMF, p. 12, nota 20.
- ¹⁸ BGP, in BGL, p. 669: Phlebotomia est euacuatio universalis multitudinem humorum evacuens. Haec est descriptio Auicennae fen quarta libri I.
- ¹⁹ BGP, in BGL, p. 669. GSMF, p. 12–13, nota 21.
- ²⁰ GSMF, p. 12.
- ²¹ PIC, p. 127, 7–14. Conf. supra PIC, p. 127, 7–8. PM, p. 49: de percussione oculi gravis curet eum cyrologus. HP, anno 1387, p. 139: Item 9 scotos cirologo pro carbonibus, pro cera, pro croco. Tomasz z Wrocławia odróżnia cyrulików (*cyrologi*) od chirurgów (*cyrurgiei*), vide PM, p. 128 (*De passionibus mamillarum*): Item si contingeret fistulam in mamilla fieri profundam, si habetur sapiens et fidelis cyrurgicus, curam eius accipat, adhibita purgatione humoris peccantis et dieta debita ... Sed nobiles et divites possunt habere cyrurgicos qui curant, si fistula est curabilis.
- ²² PIC, p. 109, 5–6: Secunda est basilica, quae est epatica, quam vulgares in Slesia vocant pulmaticam.
- ²³ *Almanach Cracoviense* ad a. 1474. Inc. 1998, tablica XXVIII, col. 1, Ianuarius ... die dominica in crastino Vincentii bona pro iuvenili flegmate preter cephalicam et virili colericis preter pulmaticam. Serdecznie dziękuję pani mgr Ewie Zwinogrodzkiej, kierownik Oddziału Starodruków Biblioteki Jagiellońskiej, za kopię tego almanachu.
- ²⁴ PIC, p. 103, 1.
- ²⁵ PIC, p. 103, 1–4.
- ²⁶ PIC, p. 104, 15–18.
- ²⁷ PIC, p. 103, 27–p. 104, 7.
- ²⁸ PIC, p. 103, 6.
- ²⁹ PIC, p. 103, 4–6.
- ³⁰ BGP, in BGL, cap. III, p. 672–676.

³¹ RCR, p. 12: Phlebotomia mentem syncerat, memoriam praebet, uesicam purgat, cerebrum temperat, medullam calefacit, auditum aperit, lachrymas stringit, stomachum purgat, digestionem mutat, leuiorem vocem producit, sensum acuit, uentrem coerctet, somnum minuit, ebrietatem tollit, tristitiam auferat, oblivionem coerctet, sanguinem parum nutrit, alienum eiicit, longioris vitae sanitatem ministrat.

³² PIC, p. 104, 20–26.

³³ RS, cap. X, p. 89, 1–13.

³⁴ PIC, p. 104, 29–33.

³⁵ PIC, p. 105, 1–2.

³⁶ PIC, p. 105, 6–7.

³⁷ PIC, p. 105, 9–10.

³⁸ PIC, p. 105, 11–12.

³⁹ PIC, p. 105, 22.

⁴⁰ PIC, p. 105, 27–28.

⁴¹ PIC, p. 105, 32–33.

⁴² PIC, p. 106, 2–4.

⁴³ PIC, p. 106, 5–8.

⁴⁴ PIC, p. 106, 8–9.

⁴⁵ PIC, p. 106, 13–14.

⁴⁶ PIC, p. 106, 21–27.

⁴⁷ PIC, p. 106, 27–28.

⁴⁸ PIC, p. 107, 1–3.

⁴⁹ PIC, p. 107, 3.

⁵⁰ PIC, p. 107, 5–6.

⁵¹ PIC, p. 107, 7.

⁵² PIC, p. 107, 7–8.

⁵³ PIC, p. 107, 7–10.

⁵⁴ PIC, p. 107, 10–13.

⁵⁵ PIC, p. 107, 13–14.

⁵⁶ PIC, p. 107, 16.

⁵⁷ PIC, p. 107, 27–28.

⁵⁸ PIC, p. 107, 28–31.

⁵⁹ PIC, p. 107, 32–p. 108, 5.

⁶⁰ PIC, p. 108, 5–7.

⁶¹ PIC, p. 108, 8–9.

⁶² PIC, p. 108, 9–11.

⁶³ PM, p. 80: Secundum Guillerinum, omnes egritudines que in gula nascuntur, in quibus angustia sentitur cum difficultate trahiciendi seu gluciendi cibum et difficultate anhelandi, vocantur nomine communi squinantia ... Guillelmus de Saliceto (Guillerinus), *Summa conservationis et curationis*, lib. I, cap. 85.

⁶⁴ PIC, p. 108, 11–12.

⁶⁵ PIC, p. 108, 12–14. PM, p. 412. Rogerius, *Practica*, tract. III, cap. 4.

⁶⁶ PIC, p. 108, 15–17.

⁶⁷ PIC, p. 108, 20–23.

⁶⁸ PIC, p. 108, 23–27.

⁶⁹ PIC, p. 108, 27–29.

⁷⁰ PIC, p. 108, 29–31.

⁷¹ PIC, p. 117, 28–29. HW, p. 36: Notandum igitur quod minutionum alia per antispasim fit, alia per metacentesim. List D. Pedra Gil-Sotresa z dnia 13 IV. 1994 r.

⁷² PIC, p. 117, 29–32. HW, loco citato: Per metacentesim dicitur fieri, quando ex eadem parte, in qua est egritudo, extrahitur, sanguis, verbi gratia, si pleuresis sit in parte sinistra, fiat minutio in sinistro brachio. Metecentesis sonat tantum quantum linearis detractio.

⁷³ PIC, p. 118, 3–6. HW, loco citato: Per antispasim, quando e contraria parte fit minutio; et dicitur antispasis quasi contraria decontractio.

⁷⁴ PIC, p. 118, 1–2.

⁷⁵ PIC, p. 118, 7–8.

⁷⁶ PIC, p. 118, 17–21. HW, loco citato: Item notandum quod quandoque fit minutio per apoforesim, id est per successivam minutionem et per repentinam detractioem, propter multitudinem humorum vel propter debilitatem patientis. Tekst ten wydawcy niesłusznie usunęli do aparatu krytycznego, w wierszu 25.

⁷⁷ PIC, p. 118, 22–23.

⁷⁸ PIC, p. 118, 24–27.

⁷⁹ PIC, p. 118, 29–p. 119, 4.

⁸⁰ GDR, p. 115.

⁸¹ Ibidem, p. 125–126.

⁸² BGL, cap. X, p. 184: Situs etiam loci facit ad hoc, quoniam in omnibus aegritudinibus, quae fiunt a diaphragmate superius, corpore multum pleno, debet fieri de parte opposita. Si autem fuerit non multa plenitudo, ex eadem parte. In omnibus autem aegritudinibus, quae fiunt a diaphragmate inferius, ubi competit phlebotomia, siue fiat de brachio siue de saphenis, plenitudine multa existente siue pauca, semper fit ex eadem parte propter longitudinem viarum, et numquam ex opposita. Et elicitur ista sententia ex dictis Galeni in prima parte Prognosticorum, supra illam partem: solumque huic aegritudini, etc. Et ex dictis Galeni in Regimento supra illam partem: Quando dolor ad spatulas. Et ex dictis Galeni 13 De ingenio, cap. 6. Et ex dictis Galeni II De ingenio, cap. 7.

⁸³ PIC, p. 145, 29–p. 136, 5.

⁸⁴ PIC, p. 136, 13.

⁸⁵ PIC, p. 136, 8–12.

⁸⁶ AC, lib. I, fen IV, cap. 3, p. 77^r: Et non oportet quidem, ut in duas diametros prolongationem facias ...

⁸⁷ PIC, p. 136, 17–19.

⁸⁸ AC, lib. I, fen IV, cap. 20.

⁸⁹ RA, lib. VII, cap. 21.

⁹⁰ APP, in OI, lib. IX, cap. 3.

⁹¹ BGP, cap. XV.

^{91a} JAE, f. 217^v col. 1–f. 218^r col. 2.

⁹² HA, lib. V, cap. LXVIII.

⁹³ PIC, p. 109, 1–12.

⁹⁴ PIC, p. 109, 13–21.

⁹⁵ PIC, p. 109, 22–29.

⁹⁶ PIC, p. 109, 30–p. 120, 5.

⁹⁷ PIC, p. 110, 6–12.

⁹⁸ PIC, 110, 13–15.

⁹⁹ PIC, p. 110, 16–27.

¹⁰⁰ PIC, p. 110, 30–p. 111, 7.

¹⁰¹ PIC, p. 111, 11–18.

¹⁰² PIC, p. 111, 18–21.

¹⁰³ PIC, p. 111, 22–26.

¹⁰⁴ PIC, p. 111, 26–30.

¹⁰⁵ PIC, p. 111, 30–31.

- 106 PIC, p. 112, 3–6.
- 107 PIC, p. 112, 7–13.
- 108 PIC, p. 112, 14–15.
- 109 PIC, p. 112, 16–19.
- 110 PIC, p. 112, 22–24.
- 111 PIC, p. 112, 25–p. 113, 9.
- 112 PIC, p. 113, 10–14.
- 113 PIC, p. 113, 15–16.
- 114 PIC, p. 113, 17–22.
- 115 PIC, p. 113, 23–28.
- 116 PIC, p. 113, 29–p. 114, 4.
- 117 PIC, p. 114, 5–10.
- 118 PIC, p. 114, 10–14.
- 119 PIC, p. 114, 14–18.
- 120 PIC, p. 114, 19–24.
- 121 PIC, p. 114, 25–27.
- 122 PIC, p. 114, 28–29.
- 122a JAE, f. 218^r col. 2.
- 123 PIC, p. 114, 30–p. 115, 4.
- 124 PIC, p. 115, 5–8.
- 125 PIC, p. 115, 9–14.
- 126 PIC, p. 115, 14–26. AC, lib. I, fen IV, cap. 20, f. 84^r.
- 127 PIC, p. 115, 27–30.
- 128 PIC, p. 115, 31–p. 126, 2.
- 129 PIC, p. 116, 3–6.
- 130 PIC, p. 116, 7–11. AC, lib. I, fen IV, cap. 20, f. 84^v.
- 131 PIC, p. 116, 12–14.
- 132 PIC, p. 116, 15–18.
- 133 PIC, p. 116, 18–29.
- 134 PIC, p. 117, 12–13. Locus AC non invenitur. Conf. BGP, p. 677.
- 135 PIC, p. 116, 30–32.
- 135a PIC, p. 117, 17–21.
- 136 PIC, p. 117, 17–21. CP, p. 96–97.
- 137 PIC, p. 117, 1–11.
- 138 PIC, p. 117, 13–16.
- 139 PIC, p. 117, 22–24.
- 140 PIC, p. 123, 27–30.
- 141 PIC, p. 123, 31–124, 2.
- 142 PIC, p. 124, 3–15.
- 143 PIC, p. 124, 16–17.
- 144 PIC, p. 124, 18.
- 145 PIC, p. 124, 19–29.
- 146 PIC, p. 124, 30–p. 125, 9.
- 147 PIC, p. 125, 10–14.
- 148 PIC, p. 125, 15–27.
- 149 PIC, p. 125, 27–33.
- 150 PIC, p. 126, 1–9.
- 151 PIC, p. 126, 11.
- 152 PIC, p. 126, 11–15.

- 153 PIC, p. 126, 16–17.
- 154 PIC, p. 126, 18–28.
- 155 PIC, p. 126, 29–p. 127, 6.
- 156 PIC, p. 127, 7–8.
- 157 PIC, p. 127, 9–11.
- 158 PIC, p. 127, 7–14.
- 159 PIC, p. 127, 15–33.
- 160 PIC, p. 128, 1–14.
- 161 PIC, p. 128, 15–16.
- 162 PIC, p. 128, 17–18.
- 163 PIC, p. 128, 19–27.
- 164 PIC, p. 128, 28–p. 129, 15.
- 165 PIC, p. 129, 16–20.
- 166 PIC, p. 129, 20–23.
- 167 PIC, p. 129, 24–31.
- 168 PIC, p. 129, 32–33.
- 169 PIC, p. 130, 1–5.
- 170 PIC, p. 130, 6–10. AC, ibidem, f. 83^v.
- 171 PIC, p. 130, 10–14.
- 172 PIC, p. 130, 23–25. AC, loco citato.
- 173 PIC, p. 130, 26–31.
- 174 PIC, p. 130, 32–p. 131, 7.
- 174a PIC, p. 131, 8–18 i PIC, p. 132, 3–10 pochodzą z komentarza anonimowego, zawierającego co najmniej 14 capitula.
- 175 PIC, p. 131, 8–12. APT, lib. V, cap. 2, f. XVIII^v col. 1.
- 176 PIC, p. 131, 13–18.
- 177 PIC, p. 131, 19–22. Conf. AC, ibidem, f. 82^v. JAE, f. 216^v col. 1.
- 178 PIC, p. 131, 23–p. 142, 2. AC, ibidem. GTM, lib. IX, cap. 4, p. 612.
- 179 PIC, p. 132, 3–10. Conf. JAE, f. 216^v col. 1–2.
- 180 PIC, p. 132, 11–27. Conf. JAE, f. 216^v col. 2.
- 181 PIC, p. 132, 27–33.
- 182 PIC, p. 133, 1.
- 183 PIC, p. 133, 1–9.
- 184 PIC, p. 133, 10–19.
- 185 PIC, p. 133, 20–26. Conf. JAE, f. 216^v col. 2.
- 186 PIC, p. 133, 27–p. 134, 1.
- 187 PIC, p. 134, 1–6.
- 188 PIC, p. 134, 7–18.
- 189 PIC, p. 134, 19–31.
- 190 PIC, p. 135, 1–3.
- 191 PIC, p. 135, 4–11.
- 192 PIC, p. 135, 12–20.
- 193 PIC, p. 135, 21–24.
- 194 PIC, p. 135, 25–28.
- 195 PIC, p. 138, 23–29. JAE, f. 218^r col. 2: Consequenter videamus de sanguinis inspectione post eius extractionem. Primo eius substantiam consideremus, utrum sit crassus vel subtilis. Si sit crassus aut spissus ipse significat abundantiam crassae materiae aut siccitatem propter caliditatem consumen-tem humiditatem.
- 196 PIC, p. 138, 30–p. 139, 5.

¹⁹⁷ PIC, p. 139, 6–10.

¹⁹⁸ PIC, p. 139, 11–17. JAE, ibidem: Si sit subtilis, ipse significat indigestionem et abundantiam humorum crudorum indigestorum.

¹⁹⁹ PIC, p. 139, 18–19.

²⁰⁰ PIC, p. 139, 20–23. JAE, ibidem: Color bonus in eo est rubeus, tendens ad quandam obscuritatem, quia purpureus color intensae rubedinis et clarus significat choleram.

²⁰¹ PIC, p. 139, 24–26.

²⁰² PIC, p. 139, 29–33. JAE, ibidem: Item aliquando est viridis et significat completam adustionem, aliquando lividus, et tunc significat melancholiae abundantiam aut spirituum mortificationem.

²⁰³ PIC, p. 139, 33–p. 140, 5.

²⁰⁴ PIC, p. 140, 6–10. JAE, f. 218^r col. 2–f. 218^v col. 1: Item bonus sanguis debet esse diuersi coloris in suis partibus. In superiori parte rubei coloris et versus extrema, quia ille est levis, ideo ad locum superiorem movetur. In medio rubeus, non clarus, in fundo niger, propter melancholiam, quia sanguis crassus melancholicus in fundo residet.

²⁰⁵ PIC, p. 140, 11–17. PM, p. 32.

²⁰⁶ PIC, p. 140, 18–26. JAE, f. 218^r col. 2: Item per saporem. Si sit dulcis, signum est, quod bonus est, quia signum est completae digestionis. Si amarus, abundantiam cholerae, si acris significat abundantiam melancholiae, si insipidus, abundantiam phlegmatis.

²⁰⁷ PIC, p. 140, 27–31.

²⁰⁸ PIC, p. 140, 31–p. 151, 4.

²⁰⁹ PIC, p. 141, 5–9.

²¹⁰ PIC, p. 141, 10–14.

²¹¹ PIC, p. 141, 15–22.

²¹² PIC, p. 141, 23–28.

²¹³ PIC, p. 141, 29–p. 142, 5.

²¹⁴ PIC, p. 142, 6–9. PM, p. 214.

²¹⁵ PIC, p. 142, 10–16.

²¹⁶ PIC, p. 142, 17–20.

²¹⁷ PIC, p. 142, 21–26.

²¹⁸ PIC, p. 142, 26–32.

²¹⁹ PIC, p. 143, 1–4.

²²⁰ PIC, p. 143, 5–15.

²²¹ JAE, f. 218^v col. 1: Item per figuram potest cognosci. Unde accipias baculum in extremo rotundum. Si non resistit, sed statim scindatur, signum est siccitatis. Si resistet multum, est viscosus, si mediocriter mediocris.

IV.

LEK PROFILAKTYCZNY

Tomasz mówi: Najbezpieczniejszy jest lek, zbliżony do właściwej proporcji płynów ustrojowych, pachnący, spożywany niby pokarm, dla chętnych do jego stosowania pożyteczny i miły¹. Im większy zakres działania ma taki miły lek, tym częściej należy go stosować². Lek nie tylko powinien być przeciwny dyskrazji – dyskrazja to niewłaściwa proporcja płynów ustrojowych w ciele powodująca chorobę lub stan bliski chorobie³ – ale lek ten mając charakter przeciwieństwa nie może być odrażający⁴. Albowiem natura nie działa po przyjacielsku na to, co chce z odrazą od siebie odepchnąć⁵.

Wobec tego Tomasz radzi, żeby mocnego leku unikać albo stosować go rozważnie, szczególnie wówczas, gdy podaje się go słabemu pacjentowi, i to tym bardziej, gdy substancja ma niebezpieczne cechy i sama jej postać rozbudza lęk⁶. Tomasz odrzuca nazwę leku dla substancji o jakościach umiarkowanych, które walory smakowe spotęgowano⁷. Niewątpliwie czyni tak dlatego, ponieważ lek jako przeciwieństwo dyskrazji musi być jakością aktywną⁸.

Najlepiej jest stosować lek wtedy tylko, gdy zaistnieje potrzeba⁹. Szczególnie dotyczy to lekarstw wprowadzających do ustroju duże zmiany¹⁰. Rozum i doświadczenie pouczają bowiem, że przede wszystkim powinno się stosować leki łagodniejsze i bezpieczniejsze od innych¹¹. Nie wolno zamiast leków stosować substancji nieznanych¹². Skądinąd wiadomo jednak, że szkodnik lub oszust chętnie takie chorem podaje, kiedy zamierza zaszkodzić lub oszukać¹³. Kto zamiast właściwego leku podaje choremu inny i nie zna skutków działania ich obu, to jeżeli nawet nie zaszkodzi, mniej osiąga, niż sobie życzył¹⁴.

Trzecim i ostatnim składnikiem wiedzy o zachowaniu zdrowia jest lek profilaktyczny¹⁵. W ochronie zdrowia ma on dwa zastosowania: albo służy zachowaniu zdrowia u osób zdrowych i o właściwej proporcji płynów ustrojowych¹⁶ albo strzeże zdrowia u osób niezupełnie zdrowych¹⁷. Ciała osób w pełni zdrowych potrzebują leków podobnych do właściwej proporcji płynów ustrojowych i leki odchyłone od niej oraz leki o działaniu przeciwnym są wtedy zbędne¹⁸. Ludzie o ciałach niezupełnie zdrowych dzielą się na dwie kategorie: na kategorię tych, którzy mają w sobie przyczynę choroby i zwani są chorowitymi w zakresie nijakości (*neutri aegrotativi*), chociaż w szerokim znaczeniu pojęcia zdrowia

nazywają się zdrowymi, bo nie są jeszcze aktualnie chorzy i mogą być przed chorobą uratowani oraz na drugą kategorię tych, którzy zwolna zdrowieją, mają osłabioną władzę naturalną i dlatego nazywani są uleczalnymi w zakresie szerszym nijakości (*neutri sanandi*), bo choć są zdrowi, to przecież jednak nie do końca¹⁹.

U chorowitych ratuje się zdrowie usuwając przyczynę zagrożenia chorobą przy pomocy leków z niepodobnymi do ich dyskrazji albo przeciwnymi jej jakościami – takimi, które wprowadzają do ustroju zmiany, a mianowicie środkami wydalającymi, wypróżniającymi lub jednymi i drugimi²⁰. Środki wydalające działają wybiórczo, a środki wypróżniające czyli upusty krwi usuwają wszystkie zbędne płyny ustrojowe²¹. U niektórych chorowitych jest nadmiar płynów błędzących. U nich chroni się zdrowie usuwając je lekami trawiącymi i wypróżniającymi²².

U zdrowiejących i słabych, ale nie mających dysproporcji płynów ustrojowych chronić należy zdrowie i wzmacniać władzę natury lekami umiarkowanymi i łagodnymi. W *Practica artis* jako takie właśnie środki zaleca się *diamargariton* i *dianthos*²³. Tomasz nie wymienia autora cytowanej *Practica artis*, ale wedle Pedra Gil-Sotresa należy ją zidentyfikować z tak zwaną *Practicella* Jana z Parmy²⁴.

Diamargariton, opisane w *Antidotarium Nicolai* z XII wieku²⁵, było powidełkami nasercowymi, w skład których wchodziły sproszkowane perły (*margaritae*) oraz wiele innych komponentów²⁶. W tymże *Antidotarium Nicolai* mamy opis *dianthos*, wzmacniającego antidotum aromatycznego, nazwanego od głównego komponentu – kwiatów rozmarynu, który zwano po prostu terminem greckim – *anthos*²⁷. Ἀνθος znaczy w języku greckim – kwiat, a zatem rozmaryn, roślina o kwiatach silnie pachnących, była dla ludzi XII wieku – kwiatem *par excellence*.

Wedle Tomasza doświadczeni lekarze uznają te leki profilaktyczne za pożyteczne przy ochronie właściwej proporcji płynów ustrojowych²⁸.

Antidotarium Nicolai w edycji z roku 1471 podaje skład tych leków profilaktycznych. *Diamargariton* zawierało aż 27 komponentów: po półtora skrupułu goździków, cynamonu, kłosu nardu, galangi, drewna aloesowego, lukrecji, diarodonu, diavum (tego składnika brak w *Antidotarium*), po jednej dragmie orzecha muszkatołowego, macis (z kwiatu muszkatołowego), alipyty, cytwaru, rabarbaru, styraksu, kalaminy, po pół dragmy pereł dziurawych i nie dziurawych, imbiru, kości z serca jeleniego, kości słoniowej, blakty-bizancji, skrupułu bez dwóch ziaren (tj. 18 ziaren) piżma, ambry, kardamonu, lubczyka i nasienia bazylii, 16 ziaren kamfory i dostatecznej ilości miodu różanego. Wedle Mikołaja, autora *Antidotarium*, *diamargariton* miało działanie korzystne dla osób przepełnionych smutkiem, ludzi chorych na serce i suchotników. Latem podawano je z rodostygmatem, zwanym przez Mikołaja rodostomatem, lub chłodną wodą, a zimą z winem, rano i w południe²⁹.

Oczywiście skład *diamargariton* rośnie wielokrotnie, jeżeli się weźmie pod uwagę fakt, iż wiele komponentów było, jak choćby diarodon, alipty i blakta-bizancja, już lekami złożonymi³⁰.

Wedle tegoż *Antidotarium Nicolai* *dianthos* było antidotum o 17 komponentach. Podawano je pogrążonym w smutku, wychudłym, chorym na serce, bo ich rozweselało i bardzo wzmacniało rekonwalescentów. Podawane było rano

i w południe gorączkującym z chłodną wodą, a nie gorączkującym z winem. Komponentami dianthos były: cała uncja kwiatów rozmarynu, po sześć dragm róży, bratków i lukrecji, po cztery skrupuły goździków, kłosa nardowego, orzecha muskatołowego, galangi, cynamonu, imbiru, cytwaru, macis (z kwiatu muskatołowego), drewna aloesu, kardamonu, anyżu, kopru zwyczajnego i tyle miodu, by wystarczało³¹. Miód ten stanowił dla antidotum – konserwant.

Wydaje się, że działanie tych leków rzeczywiście mogło wzmacniać chorowitych i zdrowiejących, jeśli podający je lekarz potrafił natchnąć ich wiarą w skuteczność. Nie bez znaczenia były minerały i witaminy, a także walory smakowe i zapachowe.

Niekiedy, powiada Tomasz, leki o jakościach przeciwnych są niezbędne do ochrony zdrowia u osób niezbyt zdrowych³². Jeśli jednak takie leki stosuje się do poprawy ich stanu, to nie tak jak u osób cieszących się pełnią zdrowia, o pełnej umiaru i dobrej kompleksji, ale jak u tych, których określa się jako nijakich (*neutri*) albo tych, którzy podupadli na zdrowiu, chociaż nie do tego stopnia, żeby ich uważać za chorych. Na przykład u ludzi o zimnej kompleksji naturalnej stosuje się ciepłe środki moczopędne, gdyż oni już ze swej natury mają ścieśnione żyły wątroby, co grozi im blokadą nawet po spożyciu dobrego chleba i dobrego mięsa, a co dopiero po zjedzeniu chleba zakalcowatego lub złego z innych powodów³³.

A ludziom ze swej natury chudym, ciepłym i suchym, zagrożonym suchotami (*tisis*) należy pomagać środkami nawilżającymi, ażeby nie rozchorowali się na skutek nadmiaru suszy ustrójowej oraz chronić ich środkami zimnymi przed nadmiarem gorąca³⁴.

PRZYPISY

- ¹ RS, cap. I, p. 77, 86–87.
- ² RS, cap. I, p. 77, 87–89.
- ³ EGM, p. 59.
- ⁴ RS, cap. I, p. 77, 89–90.
- ⁵ RS, cap. I, p. 77, 91.
- ⁶ RS, cap. I, p. 77, 91–93.
- ⁷ RS, cap. I, p. 77, 94–95.
- ⁸ O jakościach aktywnych (δραστικὰ ποιότητες), zwalczających chroby, mówił Hippokrates, *Stoicheia (Elementa)*. Vide Galenus, *De phlebotomia sive De curandi ratione per venae sectionem*, edidit Carolus G. Kühn, vol. XI, Lipsiae 1821, lib. II, cap. 3, p. 257.
- ⁹ RS, cap. I, p. 77, 95–96.
- ¹⁰ RS, cap. I, p. 77, 96.
- ¹¹ RS, cap. I, p. 77, 96–p. 78, 98.
- ¹² RS, cap. I, p. 78, 98.
- ¹³ RS, cap. I, p. 78, 99.
- ¹⁴ RS, cap. I, p. 78, 100–101.
- ¹⁵ RS, cap. II, p. 79, 26–27: Et hoc sapit in sua Practica Constantinus: Conservativa autem sanitatis scientia in tribus consistit, scilicet in dieta, flebotomia et medicina. RS cap. XI, p. 89, 1–3.
- ¹⁶ RS, cap. XI, p. 89, 3–4.
- ¹⁷ RS, cap. XI, p. 89, 6–7.
- ¹⁸ RS, cap. XI, p. 89, 5–6.
- ¹⁹ RS, cap. XI, p. 89, 6–11.
- ²⁰ RS, cap. XI, p. 89, 11–p. 90, 14.
- ²¹ GSMF, p. 10.
- ²² RS, cap. XI, p. 90, 22–25.
- ²³ RS, cap. XI, p. 90, 15–19.
- ²⁴ List D. Pedra Gil-Sotresa profesora Universidad de Navarra, Pamplona z dnia 3 XI. 1993 r. w posiadaniu autora niniejszej pracy. PJP, p. 19: Medicinæ ergo calefacientes caput... compositæ sunt hæ: aurea alexandrina, pliris arteticon, dyacastoreum, dyarodon, d y a n t h o s cum musco; p. 20: Medicinæ vero calefacientes stomachum sunt istæ: ... Compositæ vero sunt istæ: dyatron peperon, dyagalanga, dyaciminum, d y a m a r g a r i t o n, rosata novella, mel rosatum colatum uel non colatum.
- ²⁵ GMP, p. 66–67: In den folgenden Kapiteln wird das Problem der Entstehungszeit noch mehrmals berührt werden. Nach Abwägung aller zu Gebote stehender Belege – vor allen aus dem sachlich-pharmazeutischen Bereich – lässt sich die Zeit auf zwischen 1160 und 1200, eventuell sogar auf ein noch früheres Datum festlegen.
- ²⁶ GA, p. 12 nie numerowana: Diamargariton dicitur a duobus margaritarum generibus perforatarum et non perforatarum, quæ ibi intrant. Ualet cardiacis tristibus ad omnem cordis debilitatem et stomachi. X pars confecta est libra una. Recipe gariofilorum, cinnamomi, spicæ, galangæ, ligni aloes, liquiritiæ, trociscorum diarodon, diavi ana ʒl et semis, nucis muscatæ, macis, aliptæ, zedoariæ, reubarbari, storacis, calaminthæ ana ʒl, margaritarum perforatarum et non perforatarum, zinziberis, ossis de corde cervi, eboris, blactæ byzantiniæ ana ʒ semis, musci, ambræ, cardamomi, levistici, basiliconis seminis ana ʒl minus grana duo, camphoræ grana VI, mel rosatum quod sufficit. Datur in aestate cum rodostomate uel frigida, in hyeme cum vino mane et meridie. Ualet, ut superius diximus, maxime ptisicis etiam consumptis.

27 GA, p. 13 nie paginowana: Dianthos dicitur, quia fit de floribus dendrolibani, violarum et rosarum. Ante omnia ualet tristibus, macilentis cardiacis, multum laetificat et conualescentes ex aegritudinibus miro modo confortat. Videlicet confecta est libris II et semis. Recipe florum rorismarini

ꝑ I, rosarum, violarum, liquiritiae ana ꝑ VI, gariofilorum, spicae, nucis muscatae, galangae, cinnamo- mi, zinziberis, zedoariae, macis, ligni aloes, cardamomi, anisi, aneti ana ꝑ IV, mel quod sufficit. Datur mane et meridie febricitantibus cum frigida, non febricitantibus cum vino.

28 RS, cap. XI, p. 90, 19–22.

29 Vide notam 26.

30 *Antidotarium Nicolai*, in: *Ioannis Mesue, Opera*, Venetiis 1581, f. 163^r, 167^v, 170^v, 172^r i 185^r, gdzie mowa jest o antidotach: blacta byzantia, diarrhodon abbatis, alipta, diairis oraz triasandali.

31 Vide notam 27.

32 RS, cap. II, p. 78, 23–25.

33 RS, cap. II, p. 78, 11–20.

34 RS, cap. II, p. 78, 21–33.

HYGIENE ACCORDING TO THOMAS OF WROCLAW

(Summary)

Thomas, a physician of Wrocław (Wratislavia), titular bishop of Sarepta since 1352, wrote, after reaching the age of 63, a series of medical treatises covering the whole range of medical knowledge existing at the time.

The Introduction to the present book is concerned with the Latin terminology of Galenism and especially with the technical vocabulary of Constantine the African, who, between 1056 and 1060, translated the *Isagoge* of Joannitius (*Hunain ibn Ishaq*), written in the ninth century. The Introduction also discusses the works of Arabic and Latin Galenists of the Middle Ages.

Chapter I presents a brief biography of Thomas, also known as Thomas of Tilbury (England), who later worked in Poland as Thomas of Wratislavia or Thomas of Sarepta. Thomas was born in 1297 and died around 1378. He studied medicine at Bologna under Bonaventura of Castello, and then practised medicine in Italy and at the papal court in Avignon. Later, he became a diplomat in the service of Henry VI, the last duke of Wrocław. After the duke's death in 1335 he was a practising physician in Wrocław, and later in his life, after 1360, he wrote his voluminous medical treatises in the Premonstratensian abbey of Olbino near Wrocław. Those treatises also reflect Thomas's practical views concerning the medical profession, its duties and moral (deontological) obligations.

Chapter II explains that hygiene or science of health and its maintenance (*scientia conservativa sanitatis*) comprised diet, phlebotomy (or bloodletting), and the knowledge of prophylactic medicines. Diet, as understood in antiquity, consisted of the so called *sex res non naturales*, namely air, food and drink, movement and rest, sleep and wakefulness, hunger and satiety, and also qualities of the soul (*accidentia animae*).

Chapter III presents the views of Galen and the Galenists on phlebotomy, as well as Thomas's opinions on the same subject. It discusses the aims of phlebotomy, the veins relevant in bloodletting, psychological preparation of the patient for bloodletting, the performance of this surgical intervention, the condition of the patient after the intervention, and finally examination of the blood itself.

Chapter IV concerns prophylactic medicines, preventing or guarding against disease, which should be administered to convalescents, or to people likely to be ill. Thomas knows two such medicines: *diamargariton*, described in *Antidotarium Nicolai* as a mixture comprising powdered pearls, and *dianthos*, containing rosemary flowers among its 17 components.

Included in this work is a Latin-Greek *Lexicon vocabulorum a medicis scientiam conservativam sanitatis medii aevi colentibus usitatorum* relating medical vocabulary used by Thomas and medieval physicians to contemporary terms. An index of abbreviations of cited works should also be of help to the reader.

The Polish study summarised above is followed by critical Latin editions of two treatises by Thomas of Wrocław, *De regimine sanitatis*, and *De phlebotomia et iudiciis cruoris*, accompanied by Latin commentaries. Those editions are based on manuscripts preserved at Cracow, Erfurt and Leipzig.

Two supplements complete the study. The first one (*Appendix*) follows the Latin part of the book (I) listing the contents of Thomas's four major unpublished works, including a summary of his *Aggregatum* by Alexander Birkenmajer never published before, and (II) giving detailed descriptions of all those manuscripts, which have not been described elsewhere. The second supplement, in Polish, presents (1) a complete list of manuscripts containing Thomas's works; (2) the incipits and explicits of all his works and (3) a bibliography. An Index of names, lands and places and an Index of medicines and medical terms complete the study.

CONSPECTUS BIBLIOTHECARUM CODICUMQUE
UBI LIBRI THOMAE DE WRATISLAVIA
MANU SCRIPTI SCIENTIAM CONSERVATIVAM
SANITATIS PERTINENTES INVENIUNTUR

THOMAE DE WRATISLAVIA

OPERA QUAE AD HUMANI CORPORIS SANITATIS CONSERVATIONEM SPECTANT

primum edidit Georgius Burchardt

REGIMEN SANITATIS

ABBREVIATIONES EDITORIAE ET SIGLA

adhibet	additis superfluis scriptis libri manu scripti
adjecti	supplementum editoris
amovet, amovebuntur, dato	amovet editoris
amovet, deletum	crasius scriptis libri manu scripti
complevit	complementum editoris
conici	coniectura editoris
cont., context	contextus editoris
in marg. sin.	in margine sinistro libri manu scripti
in marg. dex.	in margine dextro libri manu scripti
interj.	interjectiones quaedam facta editoris
interj.	interjectiones vocabuli in libro manu scripti
omittit	omissiones scriptoris libri manu scripti
transportat, transmittit	translatio vocabuli vel vocabulorum in libro manu scripti

— terminus

() = supplementum editoris
< > = supplementum editoris

CONSPECTUS BIBLIOTHECARUM CODICUMQUE,
UBI LIBRI THOMAE DE WRATISLAVIA
MANU SCRIPTI SCIENTIAM CONSERVATIVAM
SANITATIS PERTINENTES INVENIUNTUR

- C = Cracoviensis, Kraków, Biblioteka Jagiellońska, cod. 818, f. 61^r–65^r.
E = Erfordensis, Erfurt, Wissenschaftliche Allgemeinbibliothek, collectio Amploniana, cod. F. 283, f. 102^r–105^r.
L = Lipsiensis, Leipzig, Universitätsbibliothek (Albertinum), cod. F. 1198, f. 240^r–255^r, qui codex unus et solus tractatum Thomae *De phlebotomia et de iudiciis cruoris* continet.
P = Editio partialis Pageliana, quae tantum *REGIMEN SANITATIS* capitulum primum editum continet: Julius Pagel, *Miscellanea zum Theil aus handschriftlichen Quellen*, Janus nr 1, 1896–1897, p. 372–373.

ABBREVIATIONES EDITORIAE ET SIGLA

addidit	– additio superflua scriptoris libri manu scripti
adieci	– supplementum editoris
amovi, amovendum puto	– amotio editoris
amovit, delevit	– amotio scriptoris libri manu scripti
complevi	– complementum editoris
conieci	– coniectura editoris
corr., correxi	– correctio editoris
in marg. sin.	– in margine sinistro libri manu scripti
in marg. dex.	– in margine dextro libri manu scripti
iteravi	– iteratio prudenter facta editoris
iteravit	– iteratio vocabuli in libro manu scripto
omisit	– omissio scriptoris libri manu scripti
transposuit, transtulit	– translatio vocabuli vel vocabulorum in libro manu scripto
] = lemma	
< > = suplementum editoris	
[] = amouendum	

PRAEFATIO

THOMAE DE WRATISLAVIA
Episcopi Sareptensis

REGIMEN SANITATIS

primum totum edidit
Georgius Burchardt

Librum Thomae
mihi ac experti, quare de
R e g i m e n s a n i t a t i s , ab eo appellatus est, primum totum
edidit, licet mihi paucis praefari, ac primum quidem de quo libro agimus
duosque duobus apographis, ad hunc usque aetatem servatis dicam ut, deinde de
quo, qua tota nunc.

Regimen sanitatis Thomae medici ac cardinalis episcopi ordinari
Wratislavienensis, Praesidi de Pogorzels, librorum seriem medicinarum sacrum
medicinarum, quae praeter alia
nondum editis et Praefata, a Jacobo Anny, Ordinis
Praemonstratensis, edita typis Praemonstratensibus impressa, constat.
Quae series a duobus scriptis, Michi comparuit, iam incipiensibus, in excordio
Regimini nuntius et ab auctoribus impressis, nomen capit. Quorum verborum,
ratione, quae apud medicos laetis temporibus medi aevi inferioris usui erant,
scriptis, textum auctoris totum ac integrum restituta, orthographia mutata
voluimus. Non enim claudimus, Reverentibus edimus auctorem, sed medi aevi
medicorum latinam litteram, sedes apud Praemonstratensium librorum medicinalium
et *Regimen sanitatis* eodem mense mense sexagesimo anno accepti
sunt, is tamen eo ipso anno, ut tunc breviter, veridicus est.

Sane dubium Thomae seriem librorum suam non fuisse in manuale paravit,
sed etiam per discipulos suosque suo, omnibus ignoto et eius usu in
claustris sancti Vincenii Praemonstratensium Olmensis prope Wratislaviam
exaravit. Quo modo tamen et tempore libri Thomae manu scripti, *Regimen
sanitatis* incluso, dependit sunt, nullo admixtulo acceptibili stabili potest.
Fuerit hoc factum est ante milleimo quingentesimo vicesimo nono cum
Tatarum irruptio ab Hungaria in Silesiam similiter videbatur potentibus
Wratislaviam regentibus viris, cum in praecipui vacuacione destruebatur
claustrum Olmense.

Duo libri Thomae apographa in bibliothecis Europaeis servantur, nempe
Cracoviense et Erfordense. Apographum Cracoviense Bibliothecae Jagellonicae
ab numero 418 repositum, Casimirus Bobowski, vir doctus Wratislavienensis

PRAEFATIO

Librum Thomae de Wratislavia, episcopi Sareptensis, medici laboriosissimi ac experti, quarto decimo saeculo post Christum natum viventis, qui *Regimen sanitatis* ab eo appellatus est, primum totum edituro, liceat mihi pauca praefari, ac primum quidem de ipso libro amisso eiusque duobus apographis ad tempora nostra servatis dictum sit, deinde de ipsa, qua usus sum, ratione edendi.

Regimen sanitatis Thomae medici ac coadiutoris episcopi ordinarii Wratislaviensis, Preczlai de Pogorzela, librorum seriem medicinae sacram incohat, quae praeter illud ex Aggregato medicinarum simplicium et Antidotario nondum editis et Practica medicinali iam a Theodoro Iacobo Antry, Ordinis Praemonstratensis, edita typisque Ossolinei Wratislaviensis impressa, constat¹. Quae series a duobus verbis, Michi competit, eam incipientibus, in exordio Regiminis sanitatis ei ab auctore impositis, nomen cepit². Quorum verborum, ratione, quae apud medicos latinos temporibus medii aevi inferioris usui erant, scriptis, textum auctoris totum ac integrum restituendo, orthographiam mutare nolumus. Non enim classicum Romanumque edimus auctorem, sed medii aevi medicum latinum illustrem. Series autem commemorata librorum medicinalium et *Regimen sanitatis* eodem millesimo trecentesimo sexagesimo anno incepti sunt, is tamen eo ipso anno, ut sane brevis, terminatus est³.

Sine dubio Thomas seriem librorum suam non solum ut manuale parabat⁴, sed etiam pro discipulo socioque suo, nominatim ignoto et eius usu⁵ in claustro sancti Vincentii Praemonstratensium Olbinensi prope Wratislaviam exaravit⁶. Quo modo tamen et tempore libri Thomae manu scripti, *Regimine sanitatis* incluso, deperditi sunt, nullo adminiculo accessibili stabiliri potest. Forsan hoc factum est anno millesimo quingentesimo vicesimo nono, cum Turcorum irruptio ab Hungaria in Silesiam imminere videbatur potentibus Wratislaviam regentibus viris, cum in praecipiti vacuefactione destruebatur claustrum Olbinense⁷.

Duo libri Thomae apographa in bibliothecis Europeis servantur, nempe Cracoviense et Erfordense. Apographum Cracoviense Bibliothecae Iagellonicae sub numero 818 repositum⁸, Casimirus Bobowski, vir doctus Wratislaviensis

et mihi amicissimus, secundum palaeographica signa sibi nota corrente scriptura gothica et spatio annorum ab inde millesimo trecentesimo quinquagesimo usque ad millesimum trecentesium octavum post Christum natum exaratum esse putat. Quod quidem, quamvis temporibus ipsius Thomae, qui usque ad annum millesimum trecentesium septuagesimum octavum vitam egit, aut breviter post factum, at quatuor sententiis omissis non ab eius libro authentico, sed potius ab aliquo eius apographo rescriptum esse videtur. Quo autem itinere Cracoviam et ad manus Matthiae de Kolo venit, stabilire non possumus⁹.

Alterum apographum, sub numero F. 283 Bibliothecae Erfordensis Amplonianae collocatum, omnes textus sententias et annum rescriptionis, 1417, continens¹⁰, quamvis satis multis scatet erroribus verborum, tamen Wratislaviae in claustro Olbinensi a libro Thomae authentico rescriptum esse videtur. Postea, ut signa collocationis Bibliothecae Amplonianae demonstrant, spatio annorum ab inde millesimo quadringentesimo septimo decimo usque ad quadringentesimum tricesimum exemplar hoc pretiosissimum pro hac Bibliotheca emptum est et ad nostram pervenit aetatem¹¹.

Plurimis et, ut accuratius dicamus, quadringentis triginta tribus annis post apographum, qui hodie Erfordiae servatur, exaratum lapsis, Augustus Henschel, doctor medicinae et civis Wratislaviensis de rebus medii aevi Silesianis bene meritus ex citatione catalogi Bibliothecae Lipsiensis Paulinae tantum de Thomae episcopi Sareptensis libro *De conservatione sanitatis* ab ipso non viso certior factus est¹². Nomen libri accuratum ac proprium Henschel nondum cognovit.

Anno tamen millesimo octingentesimo nonagesimo sexto Iulius Pagel fausto, ut ipse dicit, die 13 iunii, in catalogo Bibliothecae Amplonianae Erfordiensis a Guilhelmo Schum conscripto, sub numero collationis F. 283, librum Thomae *Regimen sanitatis* invenerat¹³ et cito primum eius capitulum eo ipso anno in lucem edidit¹⁴. Sed ut sincere et aperte dicamus, haec Pageliana frusti tantum Thomae libri editio prorsus rudis esse videtur, nam omnibus fere commatibus, punctis eorumque aequivalentibus exceptis, carens novos quoque in textum graves errores induxit, ut ex apparatu critico huius editionis nostrae lector accipere potest. E g. vocem „cura” loco „causa” legit¹⁵.

Codicem Erfordensem mense februario, anno millesimo nongentesimo tricesimo septimo Alexander Birkenmajer, astronomiae rerum illustrissimus et doctissimus indagator, legit unamque sententiam astrologiam pertinentem ex eo denotavit¹⁶.

Postremo et nos mense decembre anno millesimo nongentesimo nonagesimo secundo totum hunc librum codicemque Erfordiae descripsimus¹⁷ eiusque partis, quae Thomae Wratislaviensis opera pertinebat, microphotographias facere curavimus. Quibus amplificatis ac nondum librum Cracoviensem cognoscentes editionem *Regiminis sanitatis* secundum unum tantum Amplonianum rescriptum, correctis tamen locis corruptis, usque ad diem 15 maii eodem anno praeparavimus. At iam mense martio Mariae Kowalczyk, feminae doctae Cracoviensis, indicationem de *Aggregato* Thomae in codice Bibliothecae

Iagellonicae sub numero 818 collocato adepti sumus¹⁸. Demum die 9 mensis iunii eodem anno in hoc quidem codice non solum *Aggregati* Thomae, sed quoque eius *Regiminis sanitatis* et *De urinis* tractatum apographa conspeximus. Et hac etiam die id comitate et gratia Annae Kozłowska, moderatricis Custodiae codicum manu scriptorum Bibliothecae Iagellonicae adepti sumus, ut descriptionem commemorati codicis a Ricardo Tatarzyński effectam perlegere potuerimus¹⁹.

Obtentis microphotographiis ac postea amplificatis libri Cracoviensis paginis ad comparationem eius cum libro Erfordiensi procedere potuimus. Ex hoc labore concludi potest, quod ambo libri satis bene se ad invicem complent. Correctis erroribus et comparatione facta die 27 augusti anno millesimo nongentesimo nonagesimo tertio editionem hanc nostram criticam terminavimus.

Thomae Wratislaviensis *Regimen sanitatis* undecim capitula habet. Capitulum primum opus totum *Michi competit* in partes dividit et aliquas considerationes practicas primas de medico et aegroto proponit. Capitulum alterum ipsum sanitatis regimen et diaetam compositam de sex rebus non naturalibus postulat. Capitulum tertium est de cibo, quartum de potu, quintum de exercitio, motu et quiete, sextum de somno et vigilia, septimum de inanitione et repletione, octavum de accidentiis animi, nonum de consuetudine, decimum de phlebotomia et undecimum de medicina.

His praemissis non obliviscimur, quod certe multi viri docti et feminae doctae nostrae operae perficiendae auxilio fuerunt, sed plurimum Paulo Czartoryski et Annae Słomczyńska, amicis meis Varsoviae dilectis debere profitemur, quibus hic ex animo sinceram referimus gratias. Grato quoque animo recordamur opem Georgii Rebeta viri docti Lublinensis et Halinae Jagiełła, Universitatis Wratislaviensis bibliothecariae, ambobus pro libris ex longe arcessitis nec non auxilium quasi perpetuum Petri Gil-Sotres, Pampelonensis, Universitatis professoris, qui tempore editionis praeparandae consiliis atque adiumentis nobis amicissime succurrebat.

Wratislaviae, die 31 augusti 1993

NOTAE PRAEFATIONIS

¹ RS, cap. I, p. 1, 6–18. Ante hanc librorum suorum seriem, quam Thomas *Michi competit* appellavit, *Practica manualis*, *Alphabetum*, *Regulae* et *De phlebotomia et de iudiciis cruoris* conscriptae esse videntur.

² RS, cap. I, p. 1, 6–7.

³ PM, p. 483: Hoc opus ego, Thomas, Dei et Sedis Apostolice gracia episcopus Sareptensis, ordinis premonstratensis, in civitate Wratislaviensi incepti compilare Anno Domini millesimo trecentesimo sexagesimo, et anno etatis mee LXIII postquam preter hoc in aliis mundi partibus practicaveram in dicta civitate XXIII annis practicavi et, Deo cooperante, in eadem civitate inceptum opus complevi.

⁴ RS, cap. I, p. 1, 3–6.

⁵ Vide e. g. PM, p. 443: Et tu scis in Verona quo modo paciens febrem acutam in principio habuit urinam rubeam spissam cum ypostasi competenti, quem magister Aprilis iudicavit in brevi ceticaturum. Et ego iudicavi urinam deceptoriam et morbum fore longum, quia materia fuit multa et virtus fuit fortis. Ibidem, p. 352: Et tu scivisti laborantem de scabie, ubi fuerunt quasi veruce dure et sicce multe partes scabiei...

⁶ PM, p. XII.

⁷ Ibidem, p. XVII.

⁸ ZW, p. 242.

⁹ Codex nr 818 Bibliothecae Jagellonicae, in integumento anteriori: Magistri Kolo medicina.

¹⁰ Codex F. 283, Amplonianus, Bibliothecae Scientiarum Erfordensis, f. 101^v col. 2; rubro: Anno MCCCCXVII.

¹¹ Johannes Kadenbach, *Miniaturen der Erfurter Amploniana*, Erfurt 1990, p. 16.

¹² AH, p. 87.

¹³ Julius Pagel, *Miscellanea zum Theil aus handschriftlichen Quellen*, Janus, nr 1, 1896–1897, p. 372–373. Pro copia operis Pageliani ex Bibliotheca Lipsiensi missa sincere gratias ago doctori Bożenae Plonka-Syroka.

¹⁴ Ibidem, p. 372–374.

¹⁵ Ibidem, p. 372, linea 3 a fine.

¹⁶ A, p. 452, nota 47.

¹⁷ *Description codicologique des manuscrits de Leipzig et Erfurt qui contiennent les traités médicaux de Thomas de Wratislavia (Wrocław)*, Mediaevalia Philosophica Polonorum XXXII 1994 p. 115–120.

¹⁸ Indicatio doctoris Mariae Kowalczyk in p. 119 copiae mihi missae operis: *Aggregatum Tomasza biskupa Sarepty w rękopisie Biblioteki Jagiellońskiej 777*, in: *Kultura Średniowieczna i Starej polski. Studia ofiarowane Aleksandrowi Gieysztorowi w pięćdziesięciolecie pracy naukowej*, Warszawa 1991, p. 117–126. Pro copia haec mihi praebita Mariae Kowalczyk et pro notitia eius operis doctori Danutae Nespiak ex corde gratias ago.

¹⁹ *Katalog łacińskich rękopisów średniowiecznych Biblioteki Jagiellońskiej*, tom VI, rękopis 818.

REGIMEN SANITATIS

<Cap. I. Divisio operis Michi competit et de medico et medicina>

Michi competit qui senili defectione in memoria debilitor et in visus acuitate decresco, cui etiam ad multa legendum in libris et diuersa perscrutandum vires cordis et corporis iam tepescunt, ut opusculum artis medicine componam, quo abreuiatis michi laboribus qui ad conseruandam humani corporis sanitatem et eius egritudines curandas promptius accurrant, etiam certius habeam in parato. Hoc igitur opusculum *Michi competit* voco, quia an aliis placebit, an non nescio, sed quid michi competit bene scio. Et diuiditur totus liber iste in quatuor partes, in quarum prima premissis quibusdam dictis primis ad medicum et 10 medicinam pertinentibus pono quo modo sanitas humani corporis poterit conseruari. In secunda uero parte, quam voco *Aggregatum* meum, pono uirtutes et operationes medicinarum simplicium, que ad conseruationem sanitatis sunt utiles et que sunt ad curam egritudinum efficaces. In tertia autem parte pono medicinas compositas sanis uel egris utiliter 15 ministrandas. In quarta et ultima parte pono curas egritudinum particularium et generalium secundum experientiam et utilitatem michi notam, et hoc sub breuitate quadam cum remissionibus ad operationes utiles aliorum. Hoc opusculum, si ad manus intelligentis practici deueniat et ibi aliquid reperierit utile et acceptum, sublimo et glorioso Deo 20 laudes referat, qui quod bonum est, mortalibus prestat, si quid uero in eo aliquid iudicat defectivum, pio caritatis et veritatis calamo illud corrigat uel pallio humilitatis indutus transeat patienter.

Omnium bonorum optimum Prima Causa et Primum Principium tamquam appropriatum bonum humane nature indidit desiderare scire 25 utile, delectabile et honestum. Bonum est scire corpus humanum secundum suam naturam conseruare et euenientes errores conuenienter corrigere. Membrorum omnium humani corporis, prout a natura sunt addictum bonum, magnum est principium. Spiritus, humores, virtutes, actiones et accidentia, que in tali corpore sunt conuenientia, congruum 30 est cognoscere. Inferiorum corporum naturas, proprietates et malitias

indiuiduales impossibile est cognoscere omnino. Multarum tamen ex
 hiis <cognitio>, secundum quod a sapientibus et expertis viris notitia
 capta est, nec impossibilis est nec mentilis. Superiorum corporum
 influentias occultas metiri presumptuosi potius est quam artificis
 35 sensibilis et veracis. Quod humana corpora et alia ad eorum utilitatem
 congrua distent ab hiis, que antiquorum extiterunt tempore, necessarium
 est cognoscere.

Quod non considerantes et secundum libros antiquorum operantes
 plurimum errauerunt. Audaciam vanorum cupidorumque in hac arte
 40 compescat difficultatis magnitudo in cognoscendo et timoroso
 periculum subiecti excellentis. Pusillanimitatem iusti artificis confortet
 tantorum precedentium sapientium et tam longi temporis probata et
 approbata experientia et doctrina. Nullus absque studio, exercitio, habitu
 solo et experientia operari secure credat, maxime in morbis compositis
 45 interiorum membrorum et accidentibus de materia pessima et diuersa.
 Qui se medicum facit et non secundum arte operatur a veris medicis
 non vituperetur, quia fraude et ignorantia sua se ipsum faciet exulem
 predam lucri rapiens, quam venatur. Eum qui cunctos morbos una
 curare presumit experientia, qui decipi volunt, acceptent, ab aliis vero
 50 vitetur. Utilior in multis extat medicus expertus in arte qui in se plures
 expertiones est lapsus. Nouit enim certius passiones ceteris compatiturque
 congruentius patienti. Obedientes et necessaria habentes hii soli sunt
 apti arte curari, si morbus <est> curabilis. Multorum curis infirmorum
 medicum quasi continue operari magne fiducie unicuique est egroto et
 55 medico laudis augmentum, non tamen securitatis bone. Ad plura diuisus
 artifex minus complete sufficit temporibus debitis pro unoquoque
 disponere, ut oportet. Inuestigari de precedentibus morbum dispositio-
 nibus et consuetudine infirmorum plus veritatis reperit quam honoris.
 Hoc facere apud stolidos ignorantia creditur, sed dimittere est nocivum.
 60 Siue uno medico siue pluribus comittatur infirmus, dummodo uno
 artificiali iudicio agatur in omnibus, nichil est periculi. Contrariis uero
 opinionibus medicorum <patiens> expositus periclitatur, ut plurimum.
 Ut ad perfectam medendi formam medici perueniant, non tediosi, non

ficti, non ignari, non cupidi habeantur. Potentes mederi et pauperes
 65 utrumque difficile. Ibi obedientia assistentium fallax, complacentia
 mentilis et opulentia vetandorum existit, hic uero penuria exhibendorum
 adest. Obedientes et necessaria habentes hii soli sunt apti arte curari,
 si morbus curabilis invenitur.

In arduis et dubiis medicandi viis nec agitur nec dimittitur sine dampno
 70 sibi. Securior medicus non operans, egroto uero acceptior qui curare
 temptat. Non potest medicus dici gloriosus qui moribus languet pravis.
 Non minus egrotat qui mente non est sanus. Dici potest gloriosus qui
 sola caritate languentium curam gerit. Si inops est, non potest dici
 gloriosus. Sicut egritudine plurimum afflicto uilescit in animo omnis
 75 mundi gloria, sic cum uilescebat <et> conualescit, solum de sanitate
 recuperanda gloriatur, qui morbi miseras degustavit. Artifex gloriam
 prestans, dummodo non sit inops rebus et virtutibus, cur non dicatur
 gloriosus propter morbos curandos? <Propter morbos curandos>
 morbum qui incurrit, aut magna est in eo caritas aut vanitas animi
 80 vitiosa. Solus ille artifex curas potest accipere laudabiliter, qui cogi non
 potest, ut consulat, nec indiget, ut aliquid petat. Quando medicus regitur
 in medicando egroti ingenio et affectu, periculosa est abusus. In
 pronosticando medicus egro fiduciam et laudem sibi parat, si discretus
 existat. Inprudenter pronosticante medico non sibi solum et infirmo
 85 lesionem generat, sed arti etiam facit iniuriam.

Medicina temperamento vicina et odorifera, si ut cibus usui conueniat,
 securissima est, uolenti utilis et amica. Quanto plures operationes bonas
 habet medicina, si nature animi etiam amicabile est, tanto plus aliis
 ea utendum est. Medicinam non solum oportet discrasie esse contrariam,
 90 sed etiam accipienti secundum naturam contrariam non esse inimicam.
 Non agit natura amicabile in id, quod repellere nititur odiose. Fortem
 medicinam devita, si potes, aut cum cautela age, in debili infirmato
 precipue, et si sit malarum qualitatatum uel a tota specie timorosa.
 Medicinam temperatarum qualitatatum confortatam ad naturam amicabilem
 95 fortem non voco medicinam. Maxima medicina est medicina non uti,
 nisi cum oportet. De multum alterantibus, sane hoc dicatur: lenioribus

prius uti medicinis et securioribus, ut plurimum, utile esse, et ratio dictat et experientia docet. Ignotis rebus pro medicinis nulli licet uti, uolenti tamen ledere uel decipere non graue est hoc, ymmo gratum.

100 Qui quid pro quo dat egroto vim nesciens utriusque medicine, si non ledit, minus proficit quam intendit.

<Cap. II. De regimine sanitatis in particulari et dieta>

Cum de regimine sanitatis in particulari, prout unicuique subiecto oportet et conuenit, nec facile sit complete scribere, nec michi opportunum in generali et in comuni, de conseruatione sanitatis aliqua decreui scribere, reliqua dicta aliorum autentica, quorum copia nec rara est, nec incognita,

5 remittens, cumque predicta reliqua prolixa sunt et varia et diuersa diuersis, ut plurimum, sunt accepta. Eorum autem, quorum est oportunitas de regimine sanitatis regulas obseruandi et facultas est, hunc modum, quem trado ad presens, ut corpora humana sana conseruentur ad uirtutem et secundum eum ea que sanitatem impediunt prohibere. Hinc est utile

10 cognoscere, quod corpus bone complexionis et compositionis acquisite conseruari per similia debet, sicut corpus lapsum uel male complexionis acquisite per contraria debet reduci ad gradum sanitatis a quo lapsum est et in sua complexione naturali conseruari. Unde cum contraria alicui corpori pro sanitate sua conseruanda applicantur, non ei ut uero, sano,

15 temperate et bone complexionis ac compositionis apponuntur, sed ut neutri uel sic lapso, ut tamen nondum peruenerit ad tantum gradum lapsus, quo dicatur egrotus, uerbi gratia: qui habet naturaliter ex sua complexione et compositione uenas epatis strictas, peractus est incurrere opilationem etiam de pane bono et de carne bona, et multo fortius de

20 cibo uiscoso et malo, cui apponenda sunt diuretica calida, etiamsi sua complexio naturalis sit frigida. Et naturaliter macilentis, calidis et siccis et tisi appropriatis cum humidis oportet succurrere, ne egrotent ratione distemperantie siccitatis et frigidis ratione distemperantie caliditatis. Unde patet, quod non perfecte sanis quandoque contraria ad conseruationem

25 sue sanitatis sunt necessaria.

Et hoc sapit in sua Practica Constantinus: Conseruativa autem sanitatis scientia in tribus consistit, scilicet in dieta, flebotomia et medicina. Dieta uero non stricto modo accepta, ut illi qui in solo cibo et potu dietam ponunt, sed nomine magis inest competens et determinatus usus
 30 sex rerum non naturalium, id est non de natura corporis humani, sed necessariarum ad naturam conseruandam, quia sine usu earum ordinato non uiuit corpus sanum et incolume, et sunt aer, cibus et potus, motus et quies, sompnus et vigilie, inanitio et repletio et accidentia anime. Secundum Auicennam, doctrina secunda, fen secunde, primi Canonis,
 35 aer sanitatis effectivus et conseruativus est aer temperatus et clarus, cui neque substantia contraria est mixta et si sibi accidit contrarium, operatur contrarium. Qui ergo potest et vult bonum sanitatis regimen obtinere, talem aerem sibi eligat et a quolibet alio se diuertat. Sic potentes et sane viuere volentes, dum aer exterior est in caliditate distemperatus,
 40 se ponunt ad loca frigidiora et hostia et fenestras ad septentrionalem partem aperiri faciunt et versus meridiem montem uel edificia intermedia habent. Et in domibus ubi manent, cum frondibus, herbis et floribus frigidis ac cum frigidorum rorationibus aerem rectificant, ut sit penitus temperatus. Si uero aer exterior in frigiditate excedat temperamentum
 45 ac nimis extiterit humidus aut nebula uel fumo fetido infectus, aerem in domo cum igne et herbis odoriferis calidis ac thure et aliis odoramentis rectificant et fenestras, ex qua parte ventus aerem dirigit, claudunt et sic vitant exterioris aeris nocumenta. Distemperatis uero corporibus, siue sint ipsa corpora lapsa manifeste, ut egrota sint, siue sana dicantur
 50 imperfecte, prout sunt, quorum complexionones nec bone sunt nec temperate aut aliququaliter lapse, ut neutra dicantur, ultra temperamentum, oportet aerem fieri in qualitate sue distemperantie contraria, non ut ad verum temperamentum ipsa reducantur, tum hoc non esset eorum sanitas, sed ad gradum naturalem suum, in quo sanitas imperfecte existere
 55 consuevit.

<Cap. III De cibo>

De cibo quinque sunt considerata, ut conseruationi sanitatis conueniens existat, videlicet, ut eius substantia sit bona, eius qualitas temperata, eius quantitas proportionata et eius ordo et numerus in mensura debita. Cibus sanitatis conservativus debet esse in substantia bona, et hoc dico
5 complexionis sane et temperate. Unde panis de tritico bono tali complexioni melioris est substantie quam panis de fabis uel ordeo. Et caro galline melioris est substantie quam anseris uel ardee; et lucius uel perca melioris est substantie quam allecia uel conche. Qualitas eius debet esse temperata. Unde nimis aquosus uel humidus uel excessive
10 siccus cibus conseruationi sanitatis, complexioni bone et temperate non conuenit, sed medium inter hos tenens gradum. Est igitur temperata cibi qualitas, quando per modum iam dictum in omnibus cibi qualitatibus temperantia reperitur, quod si in cibo aliqua mala et infectiva qualitas habeatur, ut in quibusdam fungis invenitur uel in cibo iam corrupto
15 uel fetente, non potest cibus ille dici bone substantie et qualitatis temperate. Quantitas cibi bone et temperate complexionis conueniens est, ut sanitas conseruetur, si uirtuti proportionetur digestive et nutriendi indigentie adequetur. Si uero augeatur quantitas aut minuatur, proportionem et equalitatem iam dictam non seruans, limites boni regiminis
20 pertransibit excessive. Signum autem quod quis proportionem in quantitate cibi non tenuerit, sed excessit, secundum Auicennam, fertur a primi Canonis, capitulo de eo, quod comeditur, est multiplex, puta aggrauatio stomachi, tensio ventris uel ypocondriorum, rugitus in ventre et ventositas, nausea et eructuatio multiplicata uel saporis mali.
25 Sed ut per pauciora digerantur, quis secundum sententiam eiusdem Auicenne in loco preallegato scire potest quantitatem cibi fuisse proportionatam, non excedentem? Sed si ex ipso cibo [non] perueniat in pulsu magnitudo et in anhelitu prauitas, quod a considerante perpenditur satis plane, non excedentem? Sed quia secundum eiusdem
30 Auicennam in loco predicto, si priori cibo recepto a stomacho non egresso, recipiatur cibus alius, quem dicit crudum, semicoctum, pollutum, causatur indigestio et mala quantitas assumpti cibi non est proportionata

in digestiva virtuti. Propter quod dicit Aristoteles in *Secreto secretorum*,
capitulo de modo dormiendi: caue, ne comedas, donec certissime
35 agnoueris stomachum esse vacuum a priori cibo. Et hoc cognoscetur
per desiderium comedendi et subtilitatem salive ad os decurrentis.

Si uero quantitas cibi diminuta fuerit et insufficiens et diu durauerit,
inanitio et debilitas corporis hoc ostendit. Si uero quod antiqui philosophi
et phisici cibum sumpserunt, qui comedebant, ut sani viverent, moderni
40 comederent de numero ciborum, nullo regimine indigerent? Illi uero de
mane unum carniū genus solum comedebant et de uespere solum
panem, numerum in uno prandio cibariū omnino vitantes, ordinem
sumendorum pro duobus prandiis optime distinxerunt. Nam possibile
non est nobilitatis cibaria distantia in sua substantia et in qualitatibus
45 suis multum diuersa omnino uniformi et uno modo in stomacho
notabiliter digeri simul et expelli, ex qua sequitur aliqualis labor nature
non necessarius, sed inutilis et nocivus. Et licet istud non percipiatur
ab hominibus, nisi cum fuerit error magnus et notabilis apud naturam,
tamen error quilibet est perceptus. Ordo autem sumendorum ab eisdem

50 antiquis traditus sic nature conuenit, sic rationi consonat, ut melior non
potest inveniri. De mane uero propter vigilias et occupationem uirtutum
animalium necesse est digestiua uirtutem esse debiliorem, cui optime
conuenit digestibile leuius, cuiusmodi est caro, ut suam libere compleat
actionem. De sero uero, id est in cena, postquam sequitur quies uirtutum
55 animalium in sompno et vigor et operatio fortis uirtutis digestive,
congruit digestibile durius, ut est panis, ut solidius membra nutrentur.

Sed ordinem istum consuetudo mala hominum que in eis est iam altera
natura sic aboleuit, ut ei non detur spes animo redeundi. Ideo si verum
ordinem sumendorum <homo> tenere non possit, quia <sic> uoluerunt
60 moderni, melius est ad verum et bonum etiam regimen appropinquare,
quam in latitudine erroris stolide permanere. Qui ergo vult et potest
ad bonum sanitatis regimen accedere, de mane sit contentus aliquo
pulmento non graui tamquam dispositiue et pane leui et uno genere
carniū digestibili et in cena utatur pane aliquo grossiori et uno
65 genere carniū fortiori. Vel si de eodem pane et eodem genere carniū

in prandio et in cena comedere voluerit, minus in quantitate de eis in
 prandio sumat et plus in cena. Sic faciliter virtus de mane debilior
 cibum bene digerit et de nocte fortior existens fortiozem cibum superabit.
 Nec moueat aliquem hoc dictum commune: Si vis esse leuis, sit tibi
 70 cena breuis, et illud – si vis incolumem, si vis te vivere sanum, parce
 mero, cenare caue, et cetera. Quia ista documenta non sunt posita uel
 data directe per artem medicine, sed indirecte et per accidens. Videntes
 sapientes magistri, quod homines in primo prandio multo se cibo replent,
 quod omnino contra bonum regimen sanitatis existit, considerauerunt,
 75 si secundo in cena se repleant minus, natura generabitur. Et error
 errori cumulabitur. Non igitur valentes primum errorem auferre nituntur
 eum per ablationem cene uel eius attenuationem mitigare. Sed qui bono
 et vero regimine sanitatis uti velit et potest, in primo prandio minus
 et in secundo prandio siue cena plus recipiat nutrimenti. Quidam uero
 80 semel in naturali die comedentes experiuntur hoc eis optime prouenire
 <et cetera>.

<Cap. IV. De potu>

De potu sciendum, quod licet proprie de eo loquendo potus in quantum
 potus non est nutriendus, sed solum sitim sedativus, tamen communiter,
 loquendo nomine extenso, quod cum hoc quod est sitim sedativus, est
 nutriendus. Et sub isto modo loquendo non solum aqua est potus, sed
 5 etiam vinum, ceruisia, medo et alia secundum usum et utilitatem partium
 diuersarum. Et sic potus, quantum ad bonum sanitatis regimen pertinet,
 dicitur esse triplex, scilicet potus mixtivus et hic per partes, id est
 pluries et non simul et semel cum cibo sumitur. In prandio sic fit
 ipsius cum cibo bona commixtio et preperatio ordinata digestionem. Et
 10 potus dilativus, et hic non sumitur nisi postquam creditur cibus esse
 digestus. Cum non cibus bene digestus est et digestum aliquantum in
 viis propter suam spissitudinem bene transire non possit, expedit potum
 sumere, qui sua liquiditate digestum faciat ad epar et per venas
 miseraicas pertransire. Et potus sitim sedativus proprie non sumitur
 15 a sano et bene complexionato in quiete bona sua dispositione permanente

nec appetitur, sed quidam labore uel calore siccitatem stomachi hinc et spiritualium communiter hunc potum appetunt et bibunt, ut hanc sitim extinguant humectando partes siccitas distemperatas. Si uero ex complexione distemperata naturali sitim quis patitur, ei competit eo plus
 20 potu uti cum cibo et dilativum etiam potum plus aliis sumere et si hec sibi non sufficiant, post dilativum sumat potum sitim sedativum. De illis uero qui gulositate potum sumunt, ut bibuli, qui quasi continue sitiunt et semper, ut sitim extinguant, plus bibunt nec tamen proficiunt, quia mendosa sitis est ex sumpto cibo uel potu nimio et in stomacho
 25 remanente indigesto procedens, non est regula uel regimen adhibendum, quia irregulares sunt, id est ad rationis regulam non sunt apti. Errant etiam multi qui pro potu mixtivo et dilativo forti vino uel ceruisia uel alio huiusmodi utuntur, cum magis nutrimentum alteret et in qualitates malas et frequenter corruptas illud inducit. Temperatis ac bene et sane
 30 complexionatis potus temperatus competit quem ad modum et cibus, distemperatis uero et male complexionatis secundum suam distemperantiam distemperato potu indigent, seruata tamen debita quantitate. Qui uero habet stomachum distemperatum frigiditate, et hoc sine complexione sua naturali mala siue per errorem aliquem complexionis sue prius bone
 35 aduenientem tamquam distemperato, potus calidior sibi competit, ut vinum bonum et purum. Qui uero fit distemperatus in eisdem nutritivis membris caliditate, sibi conuenit potus ultra temperamentum frigidus, ut suas distemperantias per contraria distemperata ad suam membrorum sanitatem reducant uel saltem conseruent in eadem. Potus prout est
 40 sanitatis conseruativus, et hoc in vere sanis et temperatis, debet esse temperatus.

<Cap. V. De exercitio et quiete>

Et cum diuersi sint modi motus quo utendum est pro sanitate conseruanda, solet a pluribus uno nomine nominari et vocatur exercitium. De quo Auerrois in parte sexta sui Colliget dicit: iuvamentum exercitii temperati universaliter est, quod spiritum intrinsecum augmentat et
 5 superfluitates nutrimenti membrorum expellit ac resoluit, substantiam

membrorum fortificat et in omnibus aliis rebus est magis iuvativum. Quod est, quia calor et spiritus per ipsum augmentati sunt similes calori naturali et non extrinseco et si fiunt exercitia post digestionem, iuvamenta facit predicta. Hec Auerroys. In Scripto super Tegni, parte de causis, 10 dicit: Exercitium temperatum perfecte sano est conveniens. Per quod innuitur, quod egris et neutris, id est distemperatis in complexione, non debetur temperatum exercitium. Secundum suam distemperantiam complexionis debetur sibi exercitium a temperamento recedens. Perfecte sanis, quibus temperatum exercitium convenit et expedit, ut predicta 15 iuvamenta consequantur, imponitur a sapientibus, ut completo sompno et digestionem in eo completa fricentur brachia, scapule, pectus et latera. Et sic ulterius fricatio temperata sit. Pori aperiuntur cutis et fumi superfluitatis nutrimenti membrorum resolvuntur et exalant et spiritus et membra per hoc forificantur. Deinde caput longa pectinatione semper 20 temperata pertractetur, ut dictum exercitium primum compleatur. Posterius, ut alie superfluitates resolvantur et foramina aperiuntur, lotis manibus lauentur gingivae et dentes ac palatium oris, et hoc cum vino non forti, sed odorifero, et nares cum aqua calida mundentur, similiter et aures. Quod totum pro uno exercitio et primo computatur. Deinde 25 ambulando vel equitando vel secundum suam delectationem aliter se exercendum, temperate tamen. Et docet Auerroys in suo Colliget, parte sexta, quod exercitii quantitas vel mensura esse debet quo usque homo sudare incipiat et anhelitus augetur et color corporis incipiat rubificari et vene ingrossari. Et tunc cessandum est a motu et exercitio, quia si 30 temperamentum excedat, corpus minus euacuat et debilitatem inducit. Hec Auerroys. Et vult Constantinus in libro suo De melancolia, quod talia exercitia multum iuvant melancolicos et homines sanos, quia calor naturalis per ea excitatur et per totum corpus dilatatur et de interiori ad exterius protenditur, sensus clarificatur, actio animata confortatur, 35 pulpe carnee indurantur et humidantia corporis, id est superfluitas, expellitur, venter movetur ad expellendum feces, urina et sudor facile egreditur et universaliter humidantia, id est superfluitas de humoribus

extraneis, minoratur, bona valitudo augmentatur et digestiva iuvatur.

Hec Constantinus.

40 Post motum siue exercitium quies est habenda, que sanis et temperatis esse debet temperata, quia si nimis habeatur, corpus nimis humectat et spiritus debilitat et corpus frigescere facit, actiones pigrescunt et opilationes causantur et superflua retinentur. Si uero minimum habeatur, quam oportet, extenuat corpus, calefacit et debilitat.

<Cap. VI. De sompno et vigiliis>

Quantum ad bonum regimen sanitatis conseruande, sompnus debet esse sanis et temperatis temperatus et in tempore debito habitus. Et videndum est, quis sompnus est melior et quando fiet et quibus competit, et que sunt boni et temperati sompni utilitates. Secundum Auicennam, primus

5 Canon, fen tertia, sompnus est <melior> qui est profundus et qui venit postquam cibus a superiori ventre descenderit. Et qui nocturnus est, melior est sompnus. Hec ille.

Secundum sententiam Almansoris libro quarto, cum anima dissoluta et stupida fuerit, id est sompnolenta multum, ut solent esse homines,

10 quando subito excitantur ante completum sompnum, non cogatur quis vigilare, quia tempus est in quo dormire conuenit. Et ut idem dicit Almansor, nec ad dormiendum incitetur, cum anima fuerit excitata et acuta et motus fuerint leves et sensus fortes. Hec ille. Omnia ista designant naturam esse magis aptam et inclinatam ad motus et

15 operationes, que vigilia fiunt, quam ad sompnum. Et licet secundum Auicennam, ut predictum est, sompnus melior est nocturnus, tamen secundum experientiam habentur, quod dormire in aurora et usque ante tertiam sano homini proueniens est. Sed ego dico, quod temperato et

20 et vere sano sompnus non competit nisi nocturnus, cui tamquam anectens et dependens est sompnus aurore uel matutinalis. Distemperatis uero et illis qui regimen tenere non possunt propter occupationes aliquas conueniens est sompnus ab aurora usque ad tertiam potius quam in hora sexta et ultra, nisi in estate hiis qui consueuerunt <dormire> postquam cibus descenderit ad interiora. Hiis discalciatis et discinctis

25 parum dormire conuenit et precipue si sint de numero illorum quibus sompnus competit ex natura.

Dicit Auicenna fen tertia primi Canonis: sompnus naturalis et temperatus virtutem naturalem potentem efficit perficiendi suas operationes, quia calorem naturalem retinet, et fortes euacuationes prohibet, et lassitudinis
30 modos omnes removet, et prohibet resolutiones spiritus siue naturalis siue animalis sit, et digestionem efficit cibi. Et senibus et colericis precipue confert, quia humectat. Senibus et fatigatis ac vigilia laborantibus, conualescentibus et pueris ac melancolicis et siccum cerebrum habentibus multum confert. In quibus multi sunt vapores
35 cibales temperati, hii apti sunt ad sompnum ut homines vere sani et complexionis bone et temperate. Qui uero distemperati sunt in complexione sua naturali, ut melancolici distemperate complexionis et etiam colerici, hii non sunt bene ad sompnum apti, tum quia complexionis eorum distemperantia est nimis sicca et per consequens
40 vapor cibalís qui est causa sompni naturalis in eis deficit, tum quia ex complexione melancolicus est totus cogitativus, sollicitus et mente vagabundus, que sompnum impediunt et repellunt, tum quia colerici sunt motivi et operatiui et iracundi et inquieti, que condiciones cum sompno non participant, nisi cum difficultate quadam. Distemperati uero
45 in caliditate et siccitate, ut maniacy et alii diuersi, in quibus dominatur siccitas cerebri excedens uel vapor adest adustus mordicans sompnum, ad sompnum non sunt apti.

Vigilie temperate temperatis et vere sanis competunt. Et sunt proprie ille naturales que III habent causas, ut Philosophus libro primo De
50 sompno et vigilia ponit. Una causa est completa digestio nutrimenti, alia est vigoratio caloris naturalis prius per vapores cibales compressa et tertia causa vigilie est separatio sanguinis ab impuro. Et in sexto libro De sompno et vigilia idem dicit, quod animalia dormiunt, dum nutrimentum coquitur. Disgregato autem puro ab impuro surgunt. Et in
55 septimo libro De sompno et vigilia idem dicit: quando vapor cibi consumitur, qui ascenderat ad cerebrum et dormire facit animal, evigilat animal. Ex hiis patet, quod vigilie, que aliter eveniunt, omnes sunt

innaturales et distemperate sane et sano corpori nocive, ex quibuscumque causis inducantur.

<Cap. VII. De inanitione et repletione >

Ista temperate habita uel facta ad bonum regimen sanitatis conseruande pertinent, que per se non pono distincte ab aliis rebus non naturalibus, sed cum eis et cum flebotomia et medicina concurrento. Accipio verbi gratia: cibus et potus replent. Si temperate hoc faciant, conseruationi
 5 sanitatis corporum sanorum et temperatorum conveniunt. Si uero distemperate repleant, obsunt sanitati. Abstinencia uero a cibo et potu distemperata inanitionem corporum nocivam perficit et non est de regimine sanitatis. Temperata uero temperatis corporibus conuenit, ut sanitas eorum conseruetur. Euacuationes sanguinis et aliorum humorum
 10 in corpore humano humidantium, si fuerint temperate, inanitiones sunt conseruationi sanitatis apte. Si uero temperamentum excedunt, sunt nocive.

<Cap. VIII. De accidentiis anime >

Prout Constantinus in sua Practica ponit: omnia accidentia anime preter letitiam sunt negligenda, quia calorem siccant naturalem et sic sunt conseruationi inutilia sanitatis. Conuenit tamen, ut idem ibidem dicit: Ut aliquando cum cogitatione et disputatione excitetur et confortetur
 5 mens et interdum cum ira confortetur virtus. Hec ille. Accidentia anime temperata ad sanitatem conseruandam utilia esse non dubito. Delectatio enim animum confortat tam in sanis quam in infirmis. Et per cogitationes et exercitium intellectus animus plurimum delectatur. Ideo dummodo illud exercitium fuerit temperatum, ad regimen pertinet sanitatis. Si uero
 10 excedens fuerit, ut studium et ymaginatio intelligibilium nimis intensa, calorem naturalem debilitat et corpus desiccatur et vires furtive sub specie delectationis exhaurit. Gaudium etiam temperatum est utile sanitati, sed excedens gaudium nimis dilatans cor causa esse potest, ut calor cordis exalet et non solum inconueniens reperitur regimini sanitatis, sed vitam

15 corrumpens et mortem inducens. De tristitia uero dico, quod nullo competit sanitatis regimini ordinato.

<Cap. IX. De consuetudine >

Et dicit Galienus in libro De complexionibus, quod consuetudo est altera natura, ideo tam in conseruando sanitatem quam in regendo conualescentes uel egrotos magna est consideratio consuetudinis. Et Constantinus in Practica sua, capitulo de consuetudine dicit: Oportet
5 magnum ingenium apponi ad custodiendam sanitatem cum sua consuetudine, quia consuetudo inueterata est quasi altera natura. Hec ille. Et experientia declarat, quod tantam vim habet consuetudo, ut leuius ferat consuetus labores et cibos deteriores et cum contra consuetudinem vinum et alia de se meliora quis sumit, leditur manifeste.
10 Sed considerandum est, an consuetudo sit bona uel mala uel mediocris. Bona est tenenda in regimine sanitatis, mediocris tolleranda, mala autem mutanda est in bonam non subito, sed paulative. Bonam in regimine sanitatis tenendam dico que conuenit et cooperatur sano corpori, bone et temperate complexionis. Malam consuetudinem voco, ut cum quis
15 consuevit uti cibo uel potu uel aere in se malo, uel si quis bono cibo uel potu uel aliquo alio de se bono in quantitate excessiva uel modo indebito et tempore utatur. Mediocre[m] consuetudinem voco que a bona parte recedit et ad malam partem accedit. Mediocre[m], dico, tollerandam esse, quia Ypocras ac Galienus ac alii sapientes in hoc concordant,
20 quod cibus et potus, <ut> pars deterior, consuetus utilior est meliori non consueto et labor consuetus facilius quam non consuetus existit. Malam uero consuetudinem mutandam esse iudico, quia secundum quod habetur in Practicis Constantini, capitulo de consuetudine: Ex cibis pessimis generantur egritudines pessime, si per consuetudinem continu-
25 entur. Et dicit idem Constantinus: Necesse est ergo mutari consuetudinem utentium malorum ciborum ad meliora cibaria, ut securi sint a morbis futuris. Hec ille. Sed quod non subito, sed paulative sit consuetudo mutanda docet Damascenus in Anforismis suis dicens mutare consue-
tudinem subito nocivum et molestum est, maxime veterem, ergo paulative

30 minuenda est malitia consuetudinis male et inducenda condicio
consuetudinis bone, et hoc non solum in cibo et potu, sed etiam in
aliis ad regimen sanitatis pertinentibus.

<Cap. X. De flebotomia>

Habito in generali quo modo sanitas conseruanda sit in corporibus sanis
bone et temperate complexionis per vires non naturales, sed corpori
humano necessarias et de consuetudine que est quasi altera natura, nunc
dicendum est de flebotomia, que est secundum de hiis, in quibus scientia
5 conseruandi sanitatem consistit. Post ea que dicta sunt, cum in humano
corpori sanguis ac humores humidauerint, si non euacuentur, non
conseruatur sanitas, sed labitur et sequitur egritudo. Et per flebotomiam
ergo euacuanda est humidantia sanguinis ad custodiam sanitatis, que
proprie competit sanis corporibus et bono regimine utentibus, quia in
10 talibus non multiplicantur humores mali humidantes. Unde sicut
flebotomia, cum sit temperate et debito modo et tempore, est norma
ad regimen sanitatis oportuna, ita cum fit ultra temperamentum et absque
modo et tempore est nociva.

<Cap. XI. De medicina>

Dicto quo per flebotomiam fit conseruatio sanitatis, restat nunc dicere
de tertio et ultimo, in quibus scientia conseruandi sanitatem consistit,
scilicet de medicina. Duobus modis est medicina ad custodiam sanitatis:
aut seruat ipsam sanitatem in corporibus perfecte sanis et temperatis,
5 et hoc fit cum medicina sane simili in temperamento (non eget talis
sanus distemperata uel contraria medicina) aut seruat ipsam sanitatem
in corporibus imperfecte sanis, siue sint in se habentes causam
egritudinis, qui a quibusdam dicuntur neutri egrotativi, licet largo modo
loquendi dicantur sani, quia nondum sunt egroti et possunt ab egritudine
10 preseruari, siue sunt conualescentes uel debilem virtutem habentes, qui
a quibusdam dicuntur neutri sanandi, licet sani sint, sed imperfecte. Et
in primis, scilicet egrotativis sanitatem conseruamus causam egritudinis

amouendo cum medicinis dissimilis uel contrarie qualitis, cum alterativis uel expulsivis siue euacuativis, uel cum utrisque.

- 15 Conualescentibus uero et debilem uirtutem habentibus, non tamen distemperatis in complexione sua, conseruamus eorum sanitatem et uirtutem confortamus, sed cum medicinis mediocribus et temperatis. Sic solet dyamargariton et dyanthos dari utiliter, ut dicitur in libro Practice artis. Que due medicine, licet quedam calida recipiant et quedam frigida,
- 20 non tamen inter calidas medicinas nec inter frigidas computantur, sed inter mediocres et ad conseruandam mediocritatem ac temperamentum sunt et dicuntur utiles ab expertis. In quibus corporibus distemperatis, nondum egrotis est superhumidantia humorum peccantium. Cum digestiva et euacuativa medicina superhumidantiam illam amputando
- 25 sanitatem custodimus.

Et hec ad presens in generali in hoc libro De sanitatis regimine breuiter posui, maiora et plura euitando, que in antiquorum libris notis haberi potuerint copiose et ceteris in arte.

APPARATUS CRITICUS

Cap I, *linea* 1 competit E] competit C ante visus C *addidit* ac *linea* 3 opusculum E] opusculum C *linea* 4 quo C] *omisit* E abreuiatis CE] abreuiatur legit P michi CE] in *correxit* P que CE] qui *correxi* *linea* 4–5conseruandam C] seruandam E *linea* 6 accurrant] occurrant C et C] etiam *correxi*] igitur E opusculum E] opusculum C *linea* 7 competit E] competit C quid C] quod E *linea* 14 autem C] uero E sanis C] *omisit* E *linea* 18 opusculum E] opusculum C *linea* 19 repperit E] reperiet C *linea* 20 quod C] *omisit* E *linea* 21 aliquid C] *omisit* E defectivum C] defectum E caritatis E] karitatis C *linea* 22 indutus C] imbutus EP *post* patienter *addidit* C et cetera *linea* 23 causa CE] cura legit P *linea* 24 appropriatum bonum E] bonum appropriatum *transtulit* C *linea* 27 *post* corrigere *addidit* C et cetera *linea* 28 est principium E] principium est *transtulit* C *linea* 28–29 virtutes actiones C] actiones virtutes E *linea* 30 *post* cognoscere C *delevit* omnino *linea* 32 *post* hiis *complevi* cognitio *linea* 33 impossibilis E] impossibile C est E] *omisit* C mentilis EP] inutilis C *linea* 35 *post* veracis C *addidit* et cetera *linea* 38–39 quod ... errauerunt *tantum* E] *omisit* C *linea* 41 *post* excellentis *addidit* C et cetera *linea* 43 *post* doctrina *addidit* C et cetera studio E] studioso C *linea* 44 operari C] operare E *linea* 46 se medicum facit E] facit se medicum C *linea* 45 *post* diuersa C *addidit* et cetera *linea* 48 *post* venatur C *addidit* et cetera eum CE] cum legit P morbidos C] morbillos E] morbos legit P *linea* 50 *post* vitetur *addidit* C et cetera *linea* 51 expertiones *correxi*] expertus CE *linea* 52 *post* patienti C *addidit* etiam *linea* 53 *post* morbus *complevi* est *linea* 54 operari E] occupari C ante magne C *addidit* invenitur et cetera unicuique C] *omisit* E *linea* 57 *post* oportet C *addidit* et cetera *linea* 59 *post* nocivum C *addidit* et cetera *linea* 61 periculi C] periculum E *linea* 62 ante expositus *complevi* patiens *linea* 63 ut E] et C perfectam C] factam E ante tediosi non E] ideo C *linea* 64 non ignari E] *omisit* C *post* ignari non E] nec C *post* habeantur C *addidit* et cetera *linea* 66 mentilis E] inutilis C vetandorum C] necandorum EP *linea* 67 *post* adest C *addidit* et cetera *lineae* 67–68 Obedientes ... invenitur E] *omisit* C *linea* 68 *post* invenitur C *addidit* et cetera *linea* 69 et dubiis E] *omisit* C *linea* 71 *post* temptat C *addidit* et cetera dici C] *omisit* E *linea* 72 est E] *omisit* C dici ... gloriosus C] *omisit* E *post* gloriosus C *addidit* et cetera *linea* 73 caritate E] karitate C est E] non est et cetera C *linea* 73–74 dici gloriosus C] *omisit* E *lineae* 74–78 Sicut ... curandos E] *omisit* C *linea* 75 et *complevi* *linea* 78 propter ... curandos *iteravi* *linea* 80 *post* vitiosa C *addidit* et cetera *linea* 81 *post* petat C *addidit* et cetera regitur E] vegitur C *linea* 82 *post* abusio *addidit* C et cetera *linea* 83 laudem sibi E] sibi laudem *transtulit* C *linea* 84 *post* existat C *addidit* et cetera *linea* 85 *post* iniuriam C *addidit* et cetera *linea* 87 uolenti C] *omisit* E bonas C] *omisit* E *linea* 88 animi etiam C] *omisit* E amicabile E] amica et cetero cabilis C *linea* 89 *post* est *addidit* C et cetera *linea* 90 secundum naturam C] *omisit* E contrariam E] *omisit* C *linea* 91 *post* odiose *addidit* C et cetera *linea* 93 *post* timorosa *addidit* C et cetera *linea* 94 medicinam C] medicina E confortatam E] confortativam C ad naturam E] et nature C *linea* 95 *post* medicinam *addidit* C et cetera *linea* 96 *post* dicatur *addidit* C et cetera *linea* 97 ratio E] cor C *linea* 98 *post* docet *addidit* C et cetera nulli licet uti E] uti nulli licet C *linea* 99 *post* gratum C *addidit* et cetera *linea* 101 *post* intendit C *addidit* et cetera

Cap. II, *linea* 3 *post* conseruatione C *delevit* rara est nec incognito remittens cumque predicta aliqua C] *omisit* E *linea* 4 dicta E] addicta C *linea* 5 remittens C] *omisit* E reliqua E] relixa C *linea* 8 sana C] *omisit* E *linea* 10 acquisite C] aquisite E *linea* 11 sicut E] sicud C *linea* 12 a E] e C *linea* 16 peruenerit E] uenerit C *linea* 17 habet C] sed E *linea* 18 epatis C] *omisit* E peractus *correxi*] per acus CE *linea* 21 et naturaliter C] ad naturalitatem E *linea* 22 cum C] *omisit* E *linea* 25 *post* sue E enim *addidit* *linea* 26 conseruativa C] ideo seruativa E *linea* 27 flebotomia C] fleubotomia E *linea* 29 *post* inest C de VI rebus non naturalibus *delevit* usus E] usu C *linea* 31 ordinato C] ordinare E *linea* 33 anime E] animi

C *linea* 34 secunde E] secunda C *linea* 36 mixta *correxi*] mixtus CE *linea* 37 obtinere E] optinere C *linea* 41 aperiri C] aperire E *linea* 42 in domibus C] *omisit* E *linea* 52 ante qualitate C sua *addidit linea* 53 tum C] tamen E

Cap. III, *linea* 3 quantitas C] quantitas in mg. sin. E *complevit linea* 5 complexionis *correxi*] complexioni CE *linea* 7 ardue CE] ardee *correxi* et E] uel C lucius C] luceus E *linea* 8 conche E] tenche C *linea* 10 siccus E] succus C conseruationi E] conseruationis C *linea* 11 est E] exit C igitur E] ergo C *linea* 12 cibi qualitas C] qualitas cibi E quando C] qui E *linea* 13 reperitur C] temperetur E *linea* 14 fungis E] fringis C uel C] *omisit* E *linea* 16 cibi E] *omisit* C *linea* 17 proportionetur E] proportione C *linea* 20 excessive *correxi*] excessivus C] *omisit* E *linea* 21 cibi E] *omisit* C sed excessit E] *omisit* C Auicennam E] *omisit* C *linea* 24 et ² et E] *omisit* C post mali C et cetero *addidit linea* 25 digerantur E] digeratur C *linea* 27 non excedentem E] *omisit* C sed E] *omisit* C si C] *omisit* E ex E] in C non amovi] non CE perueniat C] ueniat E *linea* 28 anhelitu E] hanhelitu C *linea* 29 non excedentem C] *omisit* E *linea* 29–38 sed ... ostendit E *omisit* C *linea* 31 quem *correxi*] quod E pollutum *correxi*] positum E *linea* 33 digestiva *correxi*] digestiue E *linea* 39 sumpserunt C] sumserunt E *linea* 41 unum carniū genus solum E] solum unum carniū genus C *linea* 43 duobus E] duabus C prandiis E] *omisit* C *linea* 44 nobilitatis E] *omisit* C C post cibaria simul *addidit linea* 45 multum diuersa C] diuersa multum *transtulit linea* 46 notabiliter C] *omisit* E simul E] *omisit* C *linea* 48 apud C] aput E *linea* 50 nature E] *omisit* C rationi E] *omisit* C *linea* 52 digestivam E] digestiuam C *linea* 53 digestibile E] digestibile C libere E] bibere C *linea* 57 mala hominum E] hominum mala C est C] *omisit* E *linea* 58 sic C] sit E spes C] species E *linea* 59 sumendorum C] mundorum E homo *complevi* sic *complevi linea* 60 etiam *correxi*] et uel E] *omisit* C *linea* 61 et E] *omisit* C *linea* 68 superabit E] *omisit* C *linea* 71 mero E] mere C *linea* 72 artem medicine C] medicine artem E *linea* 75 se C] *omisit* E repleant minus C] nimis repleant E *linea* 76 igitur valentes E] ergo volentes C *linea* 78 minus E] nimis C *linea* 79 et C] *omisit* E *linea* 80 naturali die E] die naturali C prouenire E] prouenit C *linea* 81 et cetera CE *amovendum puto*

Cap. IV, *linea* 2 solum C] *omisit* E *linea* 3 sitim sedativus C] sedativus sitim E *linea* 4 isto E] ista C loquendo C] loquendi E *linea* 7 id est C] et E *linea* 8 simul E] sel C *linea* 10 dilativus C] delativus E *linea* 11 cibus bene digestus est E] bene cibus est digestus C *linea* 14 miseraicas *correxi*] meseraicas E] miserricas C *linea* 15 sua C] *omisit* E *linea* 16 quidam E] qui C uel E] et C hinc E] *omisit* C *linea* 17 communiter C] *omisit* E potum *iteravit* E *linea* 18 extinguant C] extinguunt E *linea* 20 dilativum C] delativum E *linea* 23 proficiunt C] perficiunt E *linea* 24 et C] *omisit* E *linea* 27 dilativo C] delativo E *linea* 28 cum C] ut E nutrimentum C] intrinsecum E *linea* 29 ac E] et C *linea* 31 distemperatis C] distemperatus E complexionatis C] complexionatus E *linea* 35 aduenientem C] adueniente E *linea* 39 eadem C] eodem E *linea* 40 sanitatis conseruativus C] conseruativus sanitatis *transposuit* E

Cap. V, *linea* 3 Auerrois C] Auerrois E *linea* 8 extrinseco C] extraneo E *linea* 9 Auerrois C] Auerrois E causis E] decanis C *linea* 10 post dicit E *delevit* luuamentum exercitii temperati *litteram m cum signo abbreviationis in* temperamentum *delevit* E post perfecte C *addidit* et *linea* 12 temperatum C] temperamentum E suam *correxi*] sua E] sue C *linea* 15 ut E] uel C *linea* 16 in eo C] ex E *linea* 18 et ¹ C] *omisit* E *linea* 19 semper E] sed C pertractetur C] pertractatur E *linea* 21 posterius C] post E *linea* 22 lauuntur E] lauuntur C *linea* 23 mundentur *correxi*] mundantur CE *linea* 25 uel ¹ C] *omisit* E aliter se E] se aliter C *linea* 26 exercendum *correxi*] exercendo CE Auerrois] Auerrois E *linea* 27 sexta E] quinta C quantitas C] *omisit* E *linea* 31 Auerrois C] Auerrois E *linea* 35 id est E] *omisit* C *linea* 36 expellendum C] pellendum E *linea* 37–38 humoribus extraneis E] extraneis humoribus C *linea*

40 motum C] *omisit* E *linea* 41 nimis ² E] *omisit* C *linea* 43 opilationes C] apilationes E minimum E] minus C *linea* 44 *post* debilitat C *addidit* et cetera

Cap. VI, *linea* 2 sanis C] *omisit* E *post in addidit* E temperate *linea* 4 utilitates E] utilitas C primus C] prima E *linea* 5 Canon C] *omisit* E melior *complevi* postquam C] post cibum quam E *linea* 6 descenderit C] descendit E *linea* 8 quarto E] X C *linea* 11 dicit C] *omisit* E *linea* 14 aptam C] apta E *linea* 15 fiunt E] sunt C *linea* 23 sexta E] 6 C dormire *complevi* *linea* 26 *post* natura C *addidit* et cetera *linea* 27 *post* temperatus C *addidit* et *linea* 30 omnes E] *omisit* C *linea* 31 sit E] *omisit* C *linea* 34 *post* confert C *addidit* et cetera *linea* 35 ad sompnum C] *omisit* E *linea* 38 bene ad sompnum apti C] ad sompnum bene apti E tum C] tamen *et supra lineam alia manu* tum E *linea* 39 nimis sicca C] sicca nimis E *linea* 40 vapor cibalis C] vaporabilis E *linea* 41 sollicitus C] sollicitus E *linea* 46 sompnum E] *omisit* C *linea* 47 ad sompnum non sunt apti C] non sunt apti ad sompnum E *post* apti C *addidit* et cetera *linea* 48 et sunt E] *omisit* C proprie E] proprie *delevit* C *linea* 49 que C] qui E III C] *omisit* E *linea* 50 completa C] *omisit* E *linea* 51 caloris C] coloris E *linea* 52 sexto E] 6 C *linea* 54 nutrimentum C] alimentum E impuro C] impuris E *linea* 55 septimo E] 7 C *linea* 58 innaturales C] naturales E *ante* naturales E *supra lineam complevit in* sane E] *omisit* C corpori E] corpore C

Cap. VII, *linea* 1 uel facta C] *omisit* E *linea* 3 cum² C] *omisit* E *linea* 4 replet C] replet E faciant C] faciunt E *linea* 8 *post* ut C in corpore humano humidantium si fuerint *delevit* *linea* 11 apte C] aperte E *linea* 12 nocive C] nociva E *post* nocive C *addidit* et cetera

Cap. VIII, *linea* 1 anime *correx*i] animi CE *linea* 3 conseruationi inutilia sanitatis C] sanitatis et conseruationi inutilia E *linea* 4 *post* cum E *addidit* ut *linea* 5 anime *correx*i] animi CE *linea* 6 conseruandam C] conseruandi E *linea* 12 utile E] utili C *linea* 14 regimini sanitatis *correx*i] regimen sanitatis C] sanitatis regimen E *linea* 15 nullo C] nullo modo E *linea* 16 regimini *correx*i] regimine CE *post* ordinato C *addidit* et cetera

Cap. IX, *linea* 1 et C] *omisit* E *post* dicit E enim *addidit* *linea* 3 conualescentes E] conualescens C *linea* 6 inueterata C] uetera E *linea* 8 consuetus E] consuetos C labores C] laboris E *linea* 13 tenendam E] tenenda C sano corpori E] corpori sano C *linea* 15 malo C] male E *lineae* 18–19 tollerandam esse E] esse tolerandam C *linea* 19 ac¹ C] et E *linea* 20 ut *complevi* *linea* 22 quia C] *omisit* E *lineae* 24–25 continuentur C] continuantur E *linea* 25 mutari C] mutare E *linea* 28 Anforismis C] Amforismis E *linea* 29 maxime C] *omisit* E *linea* 31 etiam C] *omisit* E *linea* 32 *post* pertinentibus C et cetera *addidit*

Cap. X, *linea* 2 non C] *omisit* E *linea* 4 de C] que est E *linea* 6 euacuentur C] euacuuntur E *linea* 7 et² E] *omisit* C flebotomiam *correx*i] fleubotomiam CE *linea* 8 ergo C] igitur E *linea* 10 humidantes *correx*i] humidanter CE sicut *correx*i] sicud C] *omisit* E *linea* 11 flebotomia *correx*i] fleubotomia CE norma E] *omisit* C *linea* 12 regimen sanitatis E] sanitatis regimen C *transulit*

Cap. XI, *linea* 1 flebotomiam *correx*i] fleubotomiam CE conseruatio sanitatis E] sanitatis conseruatio C *linea* 2 conseruandi sanitatem scilicet de medicina C] *omisit* E *linea* 5 sane *correx*i] sano CE *linea* 6 *post* medicina C conseruandi sanitatem consistit scilicet de medicina adiecit seruat C] seruant E *linea* 8 neutri C] *omisit* E *linea* 10 preseruari C] conseruari E *linea* 13 *post* medicinis E consimilis *adiecit* *linea* 14 alterativis E] alteranti C utrisque E] usque C *linea* 17 cum C] tamen E *linea* 18 dyamargariton C] diamargariton E dyanthos C] dianthos E dari E] docti C *linea* 23 superhumidantia E] super *et post* humidan *deletum* humidantia C *scripsit* *linea* 26 euitando E] euitendo C *linea* 28 et ceteris in arte E] *omisit* C

COMMENTARIUS EXEGETICUS

- Cap. II, lineae 26–27 Conf. APP, lib. II, cap. 1 /OI, f. J col. 2 :/ Dicamus ergo quod curatio egritudinum tripliciter fit: aut cum dieta, aut cum pharmacia, aut chirurgia. Sed incipiendum est a dieta et medicina.
- Cap. II, lineae 34–37 Conf. AC, lib. I, fen 2, doctrina 2, cap. V, f. 25: Aer bone substantie est aer cui non admiscetur ex vaporibus neque ex fumis res externa et quod est discoopertus celo neque est inter parietes et tecta constrictus ... Et hic quidem bonus aer permanet clarus, nisi cum eo misceantur vapores lacuum et stagnorum et profunditatum aquam continentium, et terrarum que sunt laxae.
- Cap. III, lineae 21–24 Conf. AC, lib. I, fen 3, doctrina 2, cap. 7, f. 64 col. 1: Et cibi quidem mensuratio existit secundum usum et virtutem et ut mensura eius in eo, qui sanae est virtutis, sit talis cum ipsum recipit, qui ei gravamen non afferat et hypocondria non tendantur, neque inflet et rugitum non faciat, neque ualet et non accidat ex eo nausea ...
- Cap. III, linea 26 Ibidem.
- Cap. III, lineae 29–33 Auicenna ... Non inveni.
- Cap. III, lineae 33–36 SS. pars 2, cap. 9, p. 75: Et caue ne iterum comedas donec certissime cognoueris stomachum esse vacuum, id est purgatum a priori cibo. Et hoc cognoscas per desiderium, id est cum voluntatem comedendi habere ceperis et per subtilitatem saluie ad os decurrentis. Conf. librum Secreti secretorum, saeculo XIV exaratum / Bibliothecae Universitatis Wratislaviensis I. F. 293, f. 285: Et caue, ne iterum comedas, donec certissime agnoueris stomachum esse et purgatum a priori cibo. Et hoc cognoscetur per desiderium id est cum voluntatem comedendi habere ceperis per subtilitatem saluie ad os decurrentis.
- Cap. III, lineae 38–40 Johannes de Toletio, Regimen sanitatis /secundum P. Gil-Sotres, in cartula die 15 decembris 1993 scripta/, Codex Bergomensis 593, f. 24: Quesitum fuit a Galienus /sic!/ quare tam parum manducaret. Qui respondit: intentio mea est manducare, ut vivam, vos autem vivere mundo amatis, ut manducatis. Unde quidam comedunt, ut vivant sicut sobrie viventes; quidam vivunt, ut comedant sicut gulose viventes.
- Cap. III, lineae 69–70 RSR, p. 445, linea 184: Coena brevis vel coena levis fit raro molesta.
- Cap. III, lineae 70–71 RSR, p. 445, lineae 2–4: Si uis incolumem si vis te vivere sanum /Parce mero coenato parum non sit tibi vanum. Conf. librum Regiminis salernitani Bibliothecae Universitatis Wratislaviensis IV Q 126, saeculo XIV exaratum, f. 286: Si uis incolumem si uis te reddere sanum/ presens exemplar debes inspicere semper /parce mero cenato parum.
- Cap. V, lineae 3–9 ACG, tractatus VI, cap. 2, f. 133 col. 1: Et iuvamentum exercitii temperati universale est, quod spiritum intrinsecum augmentat et superfluitates membrorum nutrimenti expellit ac resoluit et substantiam membrorum mollificat. Et ideo in omnibus aliis rebus corporis est magis iuvativum. Quod est, quia calor et spiritus augmentati per ipsum sunt similes naturali calori extrinseco.
- Cap. V, lineae 9–10 Conf. Ali ibn Ridwan, In Artem parvam Galeni, PT, f. 200 : Et oportet, ut ponatur aequalitas ... in exercitio, ut praecipiat corpus quiescere, quando incipit in corpore lassitudo.
- Cap. V, lineae 26–31 ACG, loco citato: Quantitas vero exercitii est quousque homo sudare incipiat, et anhelitus augeatur et color corporis incipiat rubificari et vene ingrossari et quando

- ad hunc peruenit terminum, tunc debet sedari, quod est quia forte exercitium corpus nimis euacuat et debilitatem inducit.
- Cap. V, lineae 31–39 CA, lib. II, p. 393–394 /tamen haec paginae in p. 293–294 corrigi debentur: Exercitia multis fiunt modis. Temperata multum iuvant melancholicos et similiter homines sanos. Calor enim naturalis excitatur, et per totum corpus dilatatur, et de interiori in exteriora protenditur. Sensus clarificatur, actio animata confortatur, pulpa carnea indurantur. Aliquando corpus incrassatur et abundantia sua expellitur. Venter enim movetur ad expellendum stercus, urina, sudor facile egrediuntur. Universaliter abundantia minoratur de extraneis humoribus, bona valitudo augmentatur, si ante cibum sint exercitia et temperata. Laudabilia sunt exercitia pedum temperata. Equestria in bonitate sunt minora, nisi equus suaviter eat. Peiora in eis, quae sunt gravia, in pedibus cito et fortiora itinera. Item exercitia sanos et melancholicos iuvant, quia corpora humectant, digestionem et maxime hypochondriacos adiuvant.
- Cap. VI, lineae 4–7 AC, lib. I, fen 3, doctrina 2, cap. IX, f. 50: melior quoque somnus est ille qui est profundus. Et melior similiter somnus est ille, qui provenit, postquam cibus a superiori ventre descendit ... Ex somni autem nocturni bonitatibus est, quod est continuus et profundus.
- Cap. VI, lineae 8–13 RA, lib. IV, cap. III, p. 91: Oportet itaque, ut anima vigilare non cogatur, cum dissoluta et stupida fuerit, neque ad dormiendum incitetur, cum excitata atque subtilis et acuta fuerit motusque leues ac sensus fortes.
- Cap. VI, lineae 15–16 Auicennam ... Vide supra lineas 6–7.
- Cap. VI, lineae 27–34 AC loco citato: somnus temperatus virtutem naturalem potentem efficit perficiendi suas operationes. et est animalem virtutem quiescere faciens et in eius substantia augmentum praebens ita, ut fortasse redeat propterea quod lassat ad prohibendam spiritus qualiscumque fuerit resolutione et propter hoc digerit cibum secundum digestionem nominatas. Et succurrit cum eo debilitati, quae accidit ex speciebus resolutionis, quae est ex fatigatione et coitu, aut ira, aut reliquis ab istis. Somnus praeter ea temperatus cum humorum invenit aequalitatem in quantitate et qualitate, est humectans et calefaciens. Et est res magis perficiens senibus, quoniam in eis humiditatem conservat et ipsam eis reducit.
- Cap. VI, lineae 48–52 Haec citatio aliaeque duae non ex Aristotelis De somno et vigilia tractatulo, sed ex longissima, mihi incognita, paraphrasi illius provenit.
- Cap. VI, lineae 52–54 Hoc non invenio, sed conf. Aristoteles De somno et vigilia, AOV, pars II2, f. J8 col. 2: Expergiscunt autem, quando digestio facta fuerit et obtinuerit que impacta fuerit caliditas in angusto multa ab eo, quod circumstabat et discrete fuerint: corpulentior sanguis atque purissimus.
- Cap. VI, lineae 54–57 Opus citatum non invenio.
- Cap. VIII, lineae 1–4 APP, lib. I, cap. XII, f. H5 col. 1: Omnia animae incidentia sunt negligenda praeter laetitiam, quia laborem naturalem excitant. Conuenit tamen, ut aliquando cum cogitatione et disputatione misceatur et confortetur mens, et interdum cum ira, ut virtus confortetur.
- Cap. IX, lineae 1–2 Galenus De complexionibus (in libro Bibliothecae Universitatis Wratislaviensis IV. F. 25, saeculo XIII exarato, f. 6 col. 1:) Et hoc ideo, quoniam antiqui optime dixerunt, quia consuetudo est altera natura acquisita.
- Cap. IX, lineae 3–7 APP, lib. I, cap. VII, f. H4 col. 2: Oportet autem magnum ingenium poni ad sanitatem custodiendam cum consuetudine. Magna enim est pars quae medicinae

custodia sanitatis et curatio infirmitatis cum consuetudine, quia consuetudo inueterata est quasi res naturalis. Unde Hippocrates: Consuetudo, inquit, secunda est natura.

Cap. IX, lineae 19–21 Locos auctorum hic citatorum stabilire non potui.

Cap. IX, lineae 21–24 APP, lib. I, cap. VII, in fine: Necessae est ergo mutari consuetudinem illorum ad meliora cibaria, id est mediocria, ut securi sint a morbis supradictis.

Cap. IX, lineae 27–29 Ioannes Damascenus, Aphorismi, in: Articella C. Galeni, Venetiis 1507, f. h 2 verso: Mutare consuetudinem nocivum est pessimum est, et maxime veterem.

Cap. XI, lineae 17–19 Johannes de Parma, Practica, JPP, p. 19: Medicinae ergo calefacientes caput ... compositae, sunt hae: aurea alexandrina, pliris ateticon, dyacastoreum, dyarodon, dyanthos cum musco. Ibidem, p. 20: Medicinae vero ... calefacientes stomachum sunt istae ... Compositae vero sunt istae: dyatrionpeperon, dyagalanga, dyaciminum, dyamargariton, rosata novella, mel rosatum colatum et non colatum.

THOMAE DE WRATISLAVIA

DE PHLEBOTOMIA ET DE IUDICIIS CRUORIS

PRAEFATIO

Opusculum Thomae de Wratislavia, episcopi Sareptensis, quod titulo *De phlebotomia et de iudiciis cruoris* praeditum est, primum in publicum emissuro, liceat mihi pauca quae videntur necessaria praefari, ac prius quidem de ipso libro amisso eiusque fontibus, postea de textus eius uno solo apographo Lipsiensi ad tempus nostrum servato, deinde de ipsa, qua usus sum, ratione edendi et de opusculi divisione.

Quod opusculum inter priora medici Wratislaviensis opera numerandum esse videtur. Hoc enim ex ipsius citationibus ex operibus propriis sumptis bene clarescit. Nam in eo Thomas tria tantum vetustissima opera sua, nempe *Practicam manualement*¹, *Alphabetum*² et *Regulas*³ commemorat. Medicus noster, qui inde ab anno millesimo trecentesimo tricesimo sexto claustrum Wratislaviense fratrum praedicatorum habitaverat, anno millesimo trecentesimo quadragesimo septimo ex quodam casu ad coenobium sancti Vincentii praemonstratensium Olbinense iuxta Wratislaviam se transtulit⁴ et tum, in labore cottidiano medicinalis practicae praeposito suo, abbate coenobii favente, spatia temporis commodiora invenit, ut usque ad annum millesimum trecentessimum sexagesimum *Alphabetum* suum, *Regulas Practicamque manualement* compilavisset.

Cum Thomas postea libellum novum *De phlebotomia et de iudiciis cruoris* scribebat, multas fontes ad hoc enchiridium concipiendum, nempe Avicennae *Canonem*, Ioannis de Sancto Amando *Expositionem in Antidotarium Nicolai*, Bernardi Gordonii opusculum *De phlebotomia*, libros *Pantegni Haly* a Constantino Africano translatos, Rhasis libros *Ad Almansorem* et *Divisionum* ex Gerardi Cremonensi translatione et praecipue commentarium ignoti magistri Latinorum Avicennae *Canonis* caput *De phlebotomia* pertinentem, exhauriebat. Quo commentario, minimum XIV capitula continente, prima Thomae, olim perdita, conceptio novissima huius opusculi innitebatur⁵. Fontes huius in opusculo servatae conceptionis in commentario exegetico describuntur.

Thomae exemplar genuinum opusculi huius diu in clauistro Olbinensi cum ceteris ab eo exaratis operibus librisque medicinae conservatus persistebat,

donec anno millesimo quingentesimo vicesimo nono omnes coenobii bibliothecae codices primum dissipati, postea funditus amissi sunt⁶.

Ipse Thomas die vicesima quarta, mense septembre, anno millesimo trecentesimo septuagesimo octavo defunctus est⁷. Ac quidem paulo post eius mortem, etiam Wratislaviae, apographum hodie Lipsiense a libro auctoris descriptum est. Postea forsitan quoque Wratislaviae haec una sola tractatuli Thomae copia cum aliis operibus, utpote ipsius Thomae *Practica medicinali* et *De urinis*, Guillelmi De Saliceto *Practicae physicalis libris partialibus* atque Witoldi *Regulis de urinis* ex quaternis foliorum solutis compaginata est. Qui codex etiam saeculo decimo tertio post Christum natum fortasse ab Olbinensibus exemplaribus eodem scripturae gothicae librariae genere transcriptus est.

Sequenti saeculo, anno millesimo quadringentesimo tricesimo secundo, Wratislaviae quoque, codex compaginatus a fratre Casparo Brlononis de Veteri Cella, in terra Misnensi, ordinis Cisterciensis, gente Moraviensis, ut nomen demonstrat, emptus est⁸. Anno postea millesimo quingentesimo quadragesimo tertio, conventibus totius Saxoniae Superioris cisterciensium abolitis, codex patrimonio Universitatis Lipsiensis designatus, denique a bibliothecario adhuc ignoto saeculi decimi noni post Christum natum novissima collocatione F. 1198 praeditus est⁹.

In hoc quidem Lipsiensi codice, nempe in foliis chartaceis 240^r–255^r, Wratislaviense illud, forsitan unum in toto orbe terrarum apographum opusculi Thomae *De phlebotomia et de iudiciis cruoris* reperitur. Alii medici Wratislaviensis tractatus, utpote *Practica medicinalis*, foliis 1^r–206^v et *De urinis* foliis 219^r–240^r, exscripti inveniuntur. In colophone opusculi *De phlebotomia*, folio 255^r legitur: Explicit tractatus excellentissimi domini Thome Episcopi Sareptensis pie memorie.

Patrocinium operis Thomae de Wratislavia, episcopi Sareptensis, primo citationibus operum suorum, secundo colophone tractatuli, denique testimonio de vulgaribus in Slesia¹⁰, confirmatur. Sententia Casimiri Bobowski, palaeographi, Universitatis Wratislaviensis professoris, ductus pennae scriptoris exemplaris opusculi primo dimidio saeculi quarti decimi post Christum natum formatus est. Attamen colophon textum post Thomae obitum, et hoc non multum post, sed brevi tempore, rescriptum esse demonstrat.

De tractatulo Thomae phlebotomiam pertinente notitia primum cum eius *Practica medicinali* a patre Theodoro Jacobo Antry, ex ordine praemonstratensium, publici iuris facta, in animos doctorum pervenit¹¹.

Stipendio illustris Caroli Sudhoffi Instituti Lipsiensis pro historia medicinae ceterarumque scientiarum naturae propaganda ordinato accepto die quinta decima septembris anno millesimo nongentesimo nonagesimo secundo Lipsiam veni et ab inde in Bibliotheca Universitatis Lipsiensis Albertina usque ad vicesimam primam diem huiusce mensis totum codicem F. 1198, partim a doctore Rolando Jaeger adiutus, descripsi eiusque microphotographias

tractatulum *De phlebotomia* pertinentes emi. Ac postea editionem hanc assidue praeparabam.

Apographum Lipsiense unicum in mundo a libro genuino non servato Thomae rescriptum certe multis erroribus textum auctoris alterantibus differt. Scriptor apographi Bernardum Gordonium pro Gorgonio, *Theoricam pro Rhetorica* detorsit et circiter sexaginta verborum formas miro modo mutavit. Et adeo plus quam viginti voces intellectui textus necessarias omisit. Ideo formas detortas corrigendum et omissiones complendum pro debito editoris putavi. Formam tamen latinam vulgarem in Slesia usitatam pro vena basilica sive hepatica et *Almanacho Cracoviensi* ad annum millesimum quadringentesimum septuagesimum quartum notam, id est pulmaticam, servandam esse arbitratus sum. Graphiam quidem Thomae genuinam, formis verborum detortis ac pravis remotis, rectum iustumque mihi est visum. Formae apographi Lipsiensis, a textu editionis amotae, in apparatu critico inveniri possunt. Fontes tractatuli ut potui, in commentario exegetico adnotavi. Conspectus siglorum partem libri latinam antecedit.

Tractatulus *De phlebotomia et de iudiciis cruoris* Thomae de Wratislavia – enchiridium minoribus sanguinis necessarium conspici potest. Continet enim definitiones phlebotomiae eiusque utilitates, pericula omissionis phlebotomiae et causam eam prohibentes demonstrat nec non derogationes ipsarum et pericula phlebotomiae inordinatae et indebitae denominat, venas aperiendas nonnullasque arterias describit, horas electivam et necessariam Avicennae ad phlebotomandum demonstratas ostendit, modos phlebotomiae per metacentesim, per antispassim et per apophoresim describit, regulas phlebotomiam pertinentes, particularia consideranda, an phlebotomia fieri potest et debet et signa quando debet fieri repraesentat, praeparationem phlebotomandi et minoris ad phlebotomiam, modos minuendi et praeservationis phlebotomati a periculis omnibus, syncope inclusa, demonstrat. Denique sanguinis inspiciendi et iudicandi modos proponit.

Restat mihi hanc praefationem terminanti, ut Instituto Lipsiensi Universitatis Sudhoffiano et praecipue doctore Bettinae Löser pro benevolentia et Steffeno Hoffmann, bibliothecario Universitatis Lipsiensis, amico meo, pro ope et auxilio haudquaquam parvis nec non Petro Gil-Sotres, Pampelonensis Universitatis professori, medicinae medii aevi optimo indagatori mihi amicissimo pro fontium magni momenti communicatione, peculiares gratias agam. Paulo etiam Czartoryski, Studiorum Copernicanorum moderatori iustissimo, magistro meo et amico, pro omni adiumento et subsidio, semper me gratum futurum esse fateor.

NOTAE PRAEFATIONIS

¹ PIC, p. 135, linea 17–20: Et emplastrum bonum nota, quod describitur in *Practica manuali*, que vocatur Filia principis auctoritate Galieni, recipe: cere, resine, picis, euforbii ana II, olei olive IV, fiat emplastrum et tepide applicetur.

² PIC, p. 126, linea 4–10: Et consideratio aeris est una de melioribus et magis requisitis in flebotomia facienda, siue sit bonus et competens naturalis et rationabiliter rectificatus, siue sit inconueniens ex sui naturali dispositione, hoc volo dicere per dispositionem superiorum corporum, siue ex admixto aliquo corrupto et corrumpente in inferioribus, ut de lacubus, cauernis, sepulcris, cadaueribus et ceteris huiusmodi. De hoc vide plus ibi – aer, littera a.

³ PIC, p. 117, linea 25–27: Est in die quietis, si est interpollata febris vel si est continua et tempus magis temperatum, in quo minor est motus morbi. De hoc vide in *Regulis*, de flebotomia.

⁴ PM, p. XII. Porro KMV, nr 894, p. 522: Preczlaus, episcopus Wratislaviensis, papam Clementem VI supplicat de dispensatione fratris Thomae de Tylleberi, qui a pluribus Petrus appellatur, qui de ordine fratrum praedicatorum ex quodam casu ad ordinem Praemonstratensem se transtulit. Avinione, 1347, Augusti 6.

⁵ Commentarius ignoti magistri Latini in *De phlebotomia* Avicennae, vide PIC, p. 106, linea 18–20: Sed si oportet in aliquo morbo fieri flebotomia et etiam farmacia, quid prius fiet, vide in quaternis de pergamento tractatus *Flebotomie*, capitulo IV° ...; PIC, p. 119, linea 23–29: Sexta regula est, quod in principio morbi non est facienda flebotomia, cuius terminus est remotus, quia calor naturalis, qui morbi materiam habet digerere, debilitatur et per consequens morbus prolongatur. Et sic est timor de defectu virtutis ante completam maturationem morbi. Hec regula est in septimo capitulo tractatus *Flebotomie*, in quaternis de pergamento et est ibi regula 3; PIC, p. 130, linea 15–25: Dicit *idem*, a quo supradicta sunt sumpta, scilicet in tractatu *De phlebotomia*, in quaternis de pergamento, quod si aliquis patitur apostema, ut pleuresim, debet sanguis considerari, dum minuitur, quantum scilicet color eius a propria dispositione recesserit. Sed carens apostemate, cum minuitur, non oportet hoc considerare, cum totus suus sanguis sit equalis. Sed non videtur hoc verum quia in reputatis sanis est color sanguinis eorum a propria dispositione diuersus. Et in capitulo eodem, scilicet in capitulo 13°, ponit, quod si sanguis niger exit, tollatur usque ad rubicundum, sed quidem dicit, cum minuitur, recitans Auicennam: consideratio habeatur de colore sanguinis et color faciei et pulsus eius quid ostendit. PIC, p. 132, linea 3–10: Quo modo intelligitur prouenire confractio membrorum post flebotomiam, ut Auicenna dicit, vide in tractatu *Flebotomie* in quaternis parvis de pergamento, capitulo 14°. In eodem capitulo 14° habetur, quod per sompnum post flebotomiam in die contingit quandoque perpetua cecitas et causa potest esse, quod sanguis et humores moti per flebotomiam trahuntur et moventur ad nervum opticum, ubi est spiritus transiens visibilis et oppilant eum. Et ita spiritibus non valentibus transire ad oculum contingit visus privatio. *Thomae de Wratislavia, De phlebotomia, conceptio prima*, perdita, vide: PIC, p. 112, linea 7–11: Quarta vena est inter pollicem pedis et pedicam sibi proximam et eius memoria ab auctoribus non multum habetur, sed experimento scitur, quod incisa valet multum contra pruritus et scabiem corporis. Et dicunt aliqui, quod valet contra visus debilitatem, sed magis hoc est verum de vena circa pollicem in manu. Hec in tractatu meo *De flebotomia*, in quaternis parvis de pergamento.

⁶ PM, p. XVII.

⁷ Ibidem, p. XV.

⁸ Universitätsbibliothek, Leipzig, codex F. 1198, f. 1^r, rubro: Comparatus est iste liber per fratrem Casparum Brlononis anno domini 1432 in Wratislavia.

⁹ LL, p. 14–15. *De ceteris fatis libri* a Steffeno Hoffmann, bibliothecario Universitatis Lipsiensis mihi valde amico certior factus sum.

¹⁰ PIC, p. 119, linea 5–6: Secunda est basilica, que est epatica, quam vulgares in Slesia vocant pulmaticam.

¹¹ PM, p. XXIV.

DE PHLEBOTOMIA ET DE IUDICIIS CRUORIS

(f. 240^r) Flebotomia est recta vene incisio et sanguinis moderata effusio. Item flebotomia est euacuatio uniuersalis siue communis, quia omnis humoris euacuatio est per eam vel quia ab omnibus partibus corporis euacuat. Cause sunt plures propter quas fit flebotomia. Una est directa, cum fit propter euacuationem sanguinis vel omnium humorum cum sanguine propter sanitatem conseruandam. Alie cause sunt indirecte, quarum una est magnitudo morbi, ut in apostemate vehementis inflammationis et in febre vehementis inflammationis, et forti dolore, et hoc ex multitudine materie, non ex acuitate materie, in quibus flebotomia est maxima medicina, ut vult Galienus super illud, a flebotomia que egeruntur et cetera. Alia causa indirecta est, cum volumus trahere sanguinem ad locum, per quem euacuari debet sanguis. Unde in retentione fecum et emorroydarum debet aperiri vena secundum Galienum et secundum Auicennam, ut sanguis trahatur inferius. Alia causa indirecta est, ut humores cum sanguine trahantur ad locum contrarium, ubi iam fluunt humores, et hoc est ad inuertendum et non apponitur ad euacuandum. Unde in nimio fluxu ventris fit flebotomia (f. 240^v) de basilica, ut diuertatur materia a loco, ad quem fluit. Et in pleuresi fit flebotomia partis opposite et sic de multis aliis. Causa quarta indirecta flebotomie est, ut fiat euacuatio unius partis vel portionis sanguinis, ut natura potentior sit super aliam partem. Et sic aliquando in quibusdam febribus putridis precipitur flebotomia non quidem, quod ipsa ad curam dicte febris per se fiat, sed ut natura potentior sit super materiam morbi. Quinta causa indirecta est, ut cum fit flebotomia in casu et percussione, ne fiat apostema, sed hoc est etiam ad diuertendum. Sed quarta causa fuit ad alleuiandum. Alio modo dicitur, quod quinque sunt cause flebotomie, scilicet distractio, ut in principio apostematis et in casu et percussione, attractio, ut cum per flebotomiam saphene prouocantur feces vel emorroyde, alteratio, ut cum sanguis est multum calidus in venis et coartatus et sunt ibi multi vapores calidi, fit flebotomia per quam euacuationem sanguis remanens in venis euentatur melius et per poros euaporat fumus et refrigeratur et alteratur remota conculcatione per partem euacuatam, preseruatio, cum enim aliquis paratus est ad

morbum repletionalem, summe competit flebotomia particularibus conuenientibus, quia materia parata ledere euacuatur et sic deficit morbus, id est non euenit, et sic est preseruatio, alleuiatio, ut sic fit flebotomia in yposarca et febribus putridis. Alleuiatio, licet indirecte, non sit
 5 necessaria, <sed efficitur>, ut videlicet natura magis sit potens super residuum et sic natura alleuiatur per alleuiationem factam per flebotomiam <et> fit potentior super residuum.

Unde Galienus XI De ingenio sanitatis, capitulo XIV°, oportet, inquit, incidi venam non solum in synocha, sed etiam in omni putrida <febri>,
 10 nisi aliquid contrarium extiterit, sicut virtus vel etas vel aliquid huiusmodi. Virtus enim seu natura regitiva corporis alleuiata eis, quibus grauabatur, facile ei, quod remanet, dominabitur digerens digerenda et expellens expellenda. Et Auicenna, capitulo De flebotomia, idem vult, scilicet, quod flebotomia multotiens fiat in febre, licet non sit necessaria,
 15 scilicet directe, ut natura fortis fiat. Hec de causis et utilitatibus flebotomie sumpta <sunt> de tractatu magistri Bernardi de Gordonio, in tractatu suo De flebotomia et de tractatu meo in quaternis de pergamenio per me <scripto>. Vide ibidem de hiis plura.

Utilitates siue iuvamenta flebotomie preter causas positas, quas dixi,
 20 utilitates dici possunt, quod flebotomia, quando fit prout oportet, sincerat mentem, augmentat memoriam, sompnum superfluum minuit, cerebrum temperat, sensum acuit, auditum aperit, lacrimas stringit, leuiorem minutum reddit, fastidium tollit, stomachum purgat et epar, digestionem inmutat, vesicam purgat, ventrem stringit, medullam calefacit, anxietatem
 25 tollit, sanguinem proprium nutrit, alienum educit, longiorem vite sanitatem ministrat. Et hec dicuntur de flebotomia pro regimine et custodia sanitatis. De flebotomia vero egrorum et eius utilitatibus postea dicetur.

(f. 241^v) Cum omittitur flebotomia, quando est necessaria, eueniunt
 30 egritudines, id est multa nocumenta, ut apoplexia, lepra, apostemata, varioli, morbilli, febres acute, ut synochus et synocha, et alie non acute, pleuresis, periplemonia, sputum sanguinis, paralysis, emorroyde, ruptura venarum et similia. Vide plus de hoc in sequenti folio, ibi – nocumenta.

Prima causa vel primus casus, quod flebotomia est vitanda, est indigestio cibi in stomacho. Quam diu sentit saporem in ore cibi preassumpti vel alia signa indigestionis, non minuat, quia si facit, cum vene propter euacuationem factam sunt attrahentes, attrahunt cibum ad membra indigestum, qui ibi non corrigitur. Erit ibi sanguis crudus, qui causa erit egritudinis. Secunda causa est euacuatio precedens, ut fluxus ventris vel emorroyde vel assellatio. Et hoc est unum ad euacuandum, quia casus virtutis timeretur. Sed indirecte ad diuertendum potest fieri in fluxu emorroydarum et assellationis. Tertia causa est, ubi est paucus bonus sanguis et multus malus, ut solet esse in multis conualescentibus et senibus et languentibus ex cronicis morbis. Quarta causa est stomachi mala dispositio, puta oris sensus subtilitas, quod cognoscitur per hoc, quod ei nocet traicere mordificantia. Item oris debilitas, quod cognoscitur ex desiderii ipsius debilitate et doloribus oris stomachi. Item aptitudo oris stomachi ad recipiendum coleram rubeam, in quo ipsa multum gilatur, quod cognoscitur, quia perseverat nausea et quia euomit coleram rubeam et quia adest oris amaritudo. Si fiat flebotomia cum istis dispositionibus stomachi, accidit timor magnus et flebotomati quandoque moriuntur. Hec Auicenna in quarta fen primi Canonis, capitulo de flebotomia. Ibi ponit remedia et reparationes contra dictos casus ad hoc, ut fieri possit flebotomia. Et sunt etiam in Regula 28 tractatus Liliatoris De flebotomia. Quinta causa est debilitas virtutis et ratio est, quia flebotomia est euacuatio fortis secundum Galienum super illud 2 Aphorismorum in comitantibus morbis et virtus debilis non potest sustinere motum fortem secundum eundem Galienum in 4 Simplicis medicine. Et Auicenna capitulo de flebotomia: flebotomia est euacuatio magis debilitans quam aliqua alia. Causa sexta prohibens flebotomiam est etas puerilis, scilicet ante XIV annos et ratio est, quia corpora puerorum sunt facile resoluta a calore extraneo, et ideo per euacuationem, que est flebotomia, debilitarentur nimis, et quia indigent nutrimento duplici, scilicet propter restaurationem deperditi et propter augmentum membrorum, ergo euacuatio fortis eis non competit. Impedit etiam etas senii decrepitorii et hoc propter defectum virtutis et quia in eis

communiter est paucus bonus sanguis, ut in 3 causa tactum est. (f. 241^v) Causa septima est raritas corporis siue compositionis et ratio est, quia tales propter raros poros habent euacuationem per resolutionem frequenter et multum, ergo alia euacuatione non indigent. Que si fiet, 5 timor est de lesione virtutis. Et ex consimili causa videtur, quod multum et continue exercitati, ut mecanici fortis laboris et omnes fortiter laborantes et multum et precipue, si non habent corpora multum compacta et compositionis consolide, habent vitare flebotomiam. Octava causa est complexionis frigiditas et ratio est, quia flebotomia infrigidat 10 secundum Galienum III° Megategni. Et secundum Ysaac De urinis sanguis est fundamentum naturalis caloris. Per flebotomiam ergo augmentaretur frigiditas complexionis et naturalis caloris deperditio. Causa nona est humorum frigiditas et viscositas, quia per flebotomiam augetur humorum cruditas secundum Galienum XII° Megategni, 15 capitulo II. Et secundum Auicennam in primo Canone, capitulo de flebotomia, in morbis cronicis et longis non est facienda flebotomia, ne cruditas humorum augetur, et virtus debilitaretur, et morbus prolongaretur. Sed si oportet in aliquo morbo fieri flebotomia et etiam farmacia, quid prius fiet, vide in quaternis de pergameno tractatus 20 Flebotomie, capitulo IV° et Canone et in tabula De regulis, titulis flebotomie et farmacie. Causa decima est indispositio aeris, scilicet, quando est nimia caliditas, ut sub Cane et ante Canem, hoc est ante dies caniculares propter dispositionem futuram propinquam et post dispositionem derelictam. Similiter, quando est aeris nimia frigiditas vel 25 quando aer est nimis turbidus, nebulosus, fetidus vel corruptus, quia aer talis malus, nature inconueniens, intrat locum sanguinis, dum flebotomatur et sic inficit et ledit. Causa undecima est nimius dolor apostematis <et> fortis inflammatio febris, cum sint ex acuitate humoris et non ex multitudine sicut patet in principio causarum propter quas 30 flebotomia est facienda. Nam cum vehementia doloris apostematis et fortis inflammatio febris ex acuitate colere rubee existit, sanguinem euacuare, que fren est colere, non esset aliquid, quoniam materiam morbi magis faceret fumosam. Et hoc volunt Auicenna et Galienus.

Preter hec assignantur alie cause prohibentes flebotomiam. Qui debilem habet visum, et hoc reputo, cum ex siccitate vel frigiditate nimia <fit>, ei minuere non> contingit. Item non fiat flebotomia in morbo incognito.

Et hoc dico, nisi morbus cognoscatur in speciali. Item ex complexione: 5 melancolici, cum sint frigidi et sicci et pauperes in sanguine, calore et spiritu, non <sunt> flebotomandi. Et hoc potest ad defectum virtutis reduci. Et similiter tristes et desolati multum. Item constipatus non

minuat stante constipatione, quia magis constiparetur. Item ebrius vitet flebotomiam, quia humores <in eo> nimium sunt turbati et est repletio

10 in stomacho et indigestio. Item (f. 242r) a coniunctione lune usque ultra quintum diem non licet flebotomari propter reuma, quod est in ipsis secundum aliquos, secundum vero alios sanguis tendit tunc ad centrum et humores sunt magis compacti. Nec in 15, nec in 17, nec in 27. Hec Gilbertina, capitulo de febre ethica composita, parte illa,

15 ubi de sinthomatibus agitur.

Communiter prohibetur flebotomia in nouilunio. Et quidam dicunt, quod tunc humores sunt in quiete et ad motum non parati et ideo cum difficultate atraherentur, ymmo propter defectum luminis lune et sue

20 retineantur que perdunt in tali tempore per cerebrum et medullas. Et pisces in cestis, que pauciora et minora videntur, quam post quinque vel sex dies incensionis lune et in plenilunio replere videntur vasa, in quibus continentur, propter lumen plenum et influentiam lune plenam. Et eadem ratione in defectu lune per quinque vel sex dies est militandum.

25 In quaternis parvis in pergamenno De flebotomia, capitulo 17, in fine, dicitur sic: nota, quod flebotomia debet fieri in augmento lune.

Scarificatio cum ventosis fieri debet in decremento lune. Hec ibi per hoc videtur prohibere flebotomiam in tertia et in quarta lune. Similiter in plenilunio prohibetur flebotomia, quia licet tunc humores sint multi 30 et extensi propter influentiam lune plenam, tamen nimis sunt commoti et mixti et ebullientes.

De aliis diebus, puta decima uel 17 uel 20 non reputo, nec diebus egiptiacis nec de diebus mensium, ut quidam. De primo die mensis

augusti et ultimo die decembris nichil curo, quia rationem non video
 ad hoc et experti doctores non tenent hoc. De signis zodiaci appropriatis
 partibus corporis vitandis vel acceptandis nichil pondero. Quod luna sit
 in signo maliuolo vel in coniunctione maliuoli planete, vel in malo
 5 aspectu, derelinquo hoc disputantibus quoad practicam. Dummodo non
 sit aer indispositus, nec tempus distemperatum, nec virtus insufficiens,
 cum prenotatis pertranseo.

Nota, quod cause prohibentes dicte non sunt semper prohibentes, sed
 pro tempore et loco et casu. Prout opportunum erit tempus, ymmo
 10 necessitas <coegerit>, non seruatur prohibitio flebotomie secundum
 predicta. Nam in apoplexia vel squinantia et aliis non seruatur tempus
 vel hora, nec digestio cibi et cetera. Similiter in diebus canicularibus,
 in febre tertiana simplici et duplici, fit flebotomia, ut vult Rogerius,
 folio 47. Et hec et similia videantur in locis suis.

15 Cum flebotomia fit aliter, quam oportet et inordinata, non solum infert
 nocumenta opposita utilitatibus predictis, verum multarum et periculo-
 sarum erit causa egritudinum. Et adeo sollicite attendantur documenta
 et regule de flebotomia facienda ordinato modo ab auctoribus et magistris
 tradita.

20 Flebotomia inordinata et indebita nervos debilitat et cerebrum, quod est
 nervorum radix, et quia per remotionem (f. 242^v) sanguinis boni, ad
 regimen membrorum et nutrimenti requisiti, deficit calor naturalis in
 digerendo et superflua expellendo. Quapropter generantur multi humores
 frigidi et superfluitates fleumatice, que sunt causa morborum frigidorum,
 25 ut est apoplexia, epileptia, paralysis et similia, et maxime in senio et
 hiis, qui in iuventute nimis sepe et in quantitate nimia sanguinem
 minuerunt. Item senectus festinatur ex flebotomia nimia, quia calor
 naturalis et humor radicalis deperditur, cum sanguis est, qui est calidus
 et humidus, nutrimentum membrorum subtrahitur. Et debilitas virtutis
 30 causatur, et ydropisis, et cordis, epatis et stomachi debilitas, et infectiones
 cutis, ac lepra, ac tremor cordis et similia. Et preter hec uide infra, in
 causis propter quas vitanda flebotomia est.

Quia communiter et pluries in brachio fit minutio, quam alibi, ideo primo notandum est, quod quinque vene sunt in brachio, que aperiende sunt. Et sunt quinque secundum Auicennam Canone primo, capitulo de minutione et secundum Almansorem libro 7, capitulo 21. Et vocatur

5 una cephalica, que est vena capitis. Secunda est basilica, que est epatica, quam vulgares in Slesia vocant pulmaticam. Tertia est mediana, quia in medio dictarum duarum venarum est sita, que etiam vocatur cardiaca siue nigra et a Rasy vocatur matrix, que secundum eum ex uno ramo cephalice et alio basilice commixtis componitur. Et hec est causa, quare
10 cum una predictarum duarum non inuenitur. <Sed> bene aperitur loco unius illarum, que aperiri debet. Quarta vocatur ascellaris. Quinta dicitur funis brachii. De hiis primo specialiter dicatur.

Cephalica oritur ab humero tendens usque ad partem brachii sinistram, id est exteriorem, et euacuat a collo et partibus, quae supra collum
15 sunt. Et ideo in passionibus capitis videlicet, ut emigranea, mania et aliis passionibus capitis de materia calida et in fluxu sanguinis narium <minuitur>. Et secundum Auicennam in euacuando terminum epatis non pertransit. Et videlicet eadem <competit> dolori aurium, oculorum, oris et gutturis. Ista, ut habetur in septimo Almansoris, est securior
20 inter venas brachii ad aperiendum, quare neque iuxta eam est nervus, neque sub ea uel iuxta eam est arteria.

Basilica siue epatica incipit ab ascellari, id est ab ascellis, a concauitate videlicet iuncture adiutorii et tendit ad partem domesticam brachii, id est partem interiorem et inferiorem, ad curvaturam brachii. Et hec
25 euacuat in meta a partibus sub collo, ut a pectore, stomacho, epate, pulmone et costis. Unde videlicet in pleuresi et similibus <competit>. Sed hec in aperiendo est timorosa, quia sub ea est arteria et iuxta eam est nervus et musculus. Et hec stringit fluxum sanguinis ex naribus et videlicet spleni.

30 Mediana inter cephalicam et basilicam media est tripliciter: primo situ, secundo compositione et tertio euacuatione, quia participat cum utrisque, dum euacuat a partibus superioribus et a partibus inferioribus. Et propter hoc in euacuando est universalis siue communis toti corpori. Ex quo

patet, quod valet omnibus partibus, quibus cephalica (f. 243^r) et basilica, verum tamen specialiter videtur valere cordis passionibus, cum sunt ex sanguine et partibus mediis inter caput et pectus et squinantibus. Etiam et hec timenda est in aperiendo, licet minus periculosa, quam epatica,

5 quia sub ea est nervus et aliquando super eam est nervus subtilis. Ascellaris est illa, que ponitur sub basilica et est ramus basilice. Et ista apparet in ligatura brachii, id est, quando brachium ligatur. Et secundum Auicennam de ista est idem iudicium cum basilica. Et hec, ut videtur, appellatur a Constantino titularis. Et incisa curat dolores
10 pectoris, pulmonis, dyafragmatis, hanelitus et orthotoniam. Et dicunt quidam, quod propter hoc appellatur ascellaris, quia valet doloribus, qui sentiuntur sub ascellis et inferius, qui per flebotomiam curantur.

Funis brachii est illa, que ponitur super cephalicam, super os superius brachii versus partem silvestrem. Et est idem iudicium de ista et de
15 cephalica.

In manu post brachium fit minutio communis. Ideo dicendum est, quod in utraque manu, scilicet in dorso eius, sunt due vene aperiende. Una inter pollicem et indicem, et hanc vocat Auicenna arteriam, quia sanguis ab ea exit saliendo, ut de arteria est.

20 Et hec videlicet orthotonie et passionibus epatis et dyafragmatis antiquis calidis mirabiliter <est> iuvans. Et vult Auicenna, quod hanc per sompnum ad hec valere invenit Galienus. Unde secundum aliquos plus ad hoc aperitur experientia, quam ratione, sed de experientia et ratione scitur, quod videlicet in passionibus oculorum et rubori eorum
25 <competit>. Sed in aperiendo eam cauendum est a musculo et nervis. Et ideo usque <ad> manum maiorem, id est cubitum, aliquantulum incidatur. Ego vidi ab experto medico in principio cubiti, post iuncturam manus et cubiti, fieri eiusdem vene apertionem, ad vitandum periculum et errorem.

30 Salvatella est vena in dorso manus, inter auricularem et medicum sita, plus tamen tendens versus digitum medicum. Et ista aperitur in dextra manu propter opilationes epatis et in sinistra propter opilationem splenis. Et licet salvatella tam in dextra quam in sinistra quantum est de se

hauriat de puteo vite, vena que est in medio pectoris postquam transierit cor, verum tamen vena que est in manu dextra habet colligantiam cum venis capillaribus, que procedunt ab epate in parte dextra. Et salvatella in manu sinistra habet colligantiam cum venis capillaribus, que procedunt a splene in parte sinistra. Et licet dextrum et sinistrum equaliter euacuat quantum est ex magnis venis, tamen quantum est ex venis capillaribus non.

In pede etiam communiter fit minutio. Idem de venis pedis aperiendis per flebotomiam sciendum est, quod quinque sunt vene in pede communiter aperiende.

Prima est saphena <interior>, que est posita sub cavilla pedis interiori (f. 243v) in parte domestica, et est satis manifesta. Et hec euacuat sanguinem ab epate inferius et trahit sanguinem a partibus superioribus ad inferiora, etiam a virga, testiculis et matrice et aperit orificium matricis, id est venarum orificii matricis et ideo assellationem provocat. Et sic aperit venas vel orificia venarum in ano et provocat emorroydas.

Et dicunt aliqui, quod videlicet talis flebotomia <est> habenda necessitate melancolie. Et dicit Auicenna, quod flebotomari debet transverse latitudini attinens. Item debet pes poni in aqua calida usque ad medium tybie. Et post debet per duos digitos super cauillam pedis tybia ligari. Et tunc vena est aperienda et pes reponendus est ad aquam calidam. Primo ponitur ante flebotomiam in aqua calida ut vena infletur et melius appareat et post flebotomiam, ne vulnus nimis cito claudatur propter grossiciem et viscositatem sanguinis et ut sanguis grossus et viscosus subtilietur et melius exeat. Et sic intelligendum est de modo flebotomandi venas in dorso manus.

Saphena exterior est alia vena pedis, que posita est sub cavilla pedis exterius, quam aliqui vocant sciaticam. Et hec euacuat et trahit a iuncturis exterioribus, ut est anca siue scia et a renibus et membris, que sunt situata ad partem silvestrem, licet sint ambe saphene rami unius vene, quod intelligendum est sicut dictum est de venis manus, scilicet salvatella dextra et sinistra propter colligantiam venarum

capillarum, quarum quedam procedunt a parte interiori et quedam a parte exteriori.

Tertia vena pedis dicitur salvatella pedis, que posita est inter minimam pedicam et pedicam sibi proximam. Hec valet ad arteticam multum
5 sicut et sciatica et quidam dicunt specialiter eam valere ad podagram et cetera.

Quarta <vena> est inter pollicem pedis et pedicam sibi proximam et eius memoria ab auctoribus non multum habetur, sed experimento scitur, quod incisa valet multum contra pruritus et scabiem corporis. Et dicunt
10 aliqui, quod valet contra visus debilitatem, sed magis hoc est verum de vena circa pollicem in manu. Hec in tractatu meo De flebotomia, in quaternis parvis de pergameni. In tractatu vero magistri Bernardi de Gordonio habetur, quod valet in passionibus epatis et splenis.
Et dicunt quidam, quod vene sub talo due valent propter podagram
15 nefresim, sciaticam, sterilitatem et assellationem.

Quinta vena est in talo retro, siue in calcaneo inferiori, et valet contra repletionem genitalium et tacetur ab auctoribus. Et plus videlicet ad inflationem testiculorum et indigestionem eorum. In pede etiam sunt plures vene non pulsatiles, que aperiuntur secundum communem usum.
20 De hiis venis primo et secundum ordinem scriptum et dictum est, quia plus in usu sunt, quam alie in flebotomia.

Modo (f. 244^r) de aliis venis dicatur in ordine suo secundum quod se secuntur in corpore, que etiam aperiuntur propter morbos vitandos vel curandos, licet non ita communiter, ut predicte.

25 In frontis medio, inter duo alia sine nomine, est vena, que aperienda est in antiquis passionibus faciei, ut est morphea, impetigo, scabies et passio oculorum. Et fit minutio in eadem parte, ubi est passio. Hoc non intelligo, sed forsitan vult dicere: in passionibus predictis non sit flebotomia ad distrahendam materiam a loco patiente, sed ad
30 euacuandam. Sed cum propter dolores capitis in parte posteriori fit huius vene apertio, prout Ypocras Amphorismorum in particula una dicit: posteriora capitis dolentia in fronte recta vena incisa iuvat, fit flebotomia ad distrahendum siue diuertendum sanguinem, qui materia

doloris fuit. Nec sanguis tractus ad partem capitis anteriorem est causa doloris eiusdem partis anterioris, cum per flebotomiam fiat in eadem parte euacuatio et inanitio. Et cum pars illa fortis sit, non leditur propter suam fortitudinem, etiamsi superfluum ei attrahatur de membro debili.

5 Et etiam consumit superfluum pars sana, quod pars infirma consumere non potest et expellere. Et quando debet hec vena aperiiri, debet collum ligari, ut melius appareat. Et hec etiam aperitur propter motum nervorum et repletionem sanguinis illius partis. Et dicitur flebotomia huius valere contra frenesim.

10 In nasi summitate sunt vene, que aperte valent in dolore capitis et frenesi. Et quia non bene tactu digitorum sentiuntur, ponunt aliqui ibi sanguisugam. Et valet ad predicta multum. Et dicitur, quod de eisdem est idem iudicium sicut de vena frontis et sic debet collum ligari sicut in flebotomia illius.

15 Item due vene sunt inter nares, que valent, cum aperiuntur contra frenesim. Et sunt aperiende cum setis porcinis et non cum ferro.

In angulis oculorum lacrimalibus, scilicet prope nasum, sunt due vene, que aperiuntur in passionibus oculorum, cephalica prius minuta propter tunicam coniunctivam oculorum. Et non debet fieri profundatio
20 flebotomie in eis, quia timendum esset de fistula. Ymmo quelibet parva pustula ibi generata, generat fistulam, nisi desiccativa statim apponantur, quia locus est valde humidus.

In tymporibus sunt due vene, que fluxose incedunt. Et valent contra emigraneam et propter magnum dolorem capitis et contra egritudinem
25 capitis diuturnam. Et dicunt aliqui, quod valent in mania et in melancolia et in repletionem sanguinea ventriculorum cerebri vel calida. Et iste sunt, ut dicunt quidam, quas vocat Ypocras et Auicenna iuveniles, quarum abscisio reddit hominem impotentem generare.

Vene, que sunt in concauitatibus aurium et valent multum contra
30 tynnitum aurium et surditatem nouellam. Vene vero post aures siue retro aures, sunt tres parve secundum Auicennam. Et hee flebotomantur <propter> passionem aurium et propter fumos ascendentes (f.244^v) a stomacho ad caput. Et conferunt ulceribus aurium et colli et posterioribus

capitis. Et illa, que inter has tres magis est manifesta, confert in principio aque siue catharacte oculorum nouelle. Et dicit Auicenna auctoritate Galieni, quod illi, qui dicunt, quod flebotomia hoc prohibet <per> vim generandi filium, non dicunt verum.

5 In collo versus guttur, et aliqui dicunt in gutture versus collum, due sunt vene que guidem vocantur. Hee secundum Auicennam aperiende sunt in principio lepre et fortis squinantie et coangustatione hanelitus et asmate antiquo acuto et periplemonia et disma, que est ex multo sanguine calido et in egritudinibus splenis et lateris et in rauedine,
10 sed non in principio. Constantinus dicit: quedam vena est in posteriori parte capitis, que aperta mitigat dolorem et stuporem et antiquam cephalicam. Et Auicenna dicit, quod est vena super caput, que apta est propter emigraneam et ulcera capitis.

Vena in fontanella colli. Hec valet ad memoriam. Sed considera causam,
15 quia si frigida est, magis ledit. Et valet leprosis ad mundificationem faciei et valet omnibus maculis faciei. Sed debet prius scarificari locus et post ventosa apponi. Et antequam fiat flebotomia de hiis venis, precedat incisio cephalice.

Inter mentum et inferius labium est una vena, que aperitur propter oris
20 fetorem. Item sub mento sunt due vene, que mirabiliter valent, cum inciduntur siue aperiuntur ad mundificationem faciei. Et multi ponunt ibi ventosas propter causam eandem et proficiunt. Unde Constantinus in Pantegni: sub mento flebotomia pruritum et pustulas in naribus et impetiginem in facie et incensionem in maxillis extinguit.

25 Sub lingua sunt vene nigre, que aperiuntur in squinantia, cephalica prius minuta, et si corpus est plectoricum, precedat universalis purgatio. Hic dico, si expectari potest flebotomia.

Vene mandibule valent contra reuma in illa parte. Hic videtur mirabile, cum ratione flebotomie attraheretur materia ad locum mandibule.

30 Vene palati sunt quatuor, que si aperiantur, valent fluxui reumatis ad dentes currenti causanti ibi dolorem. Unde quidam <medicus> in dolore dentium ex fluxu reumatis posuit repressiva, restrictiva, mitigativa, maturativa ordine debito et nichil profecit et post fecit patientem minui

de quatuor venis palati, precedente minutione de cephalica, et curavit eum. Et verum est, quod quando materia est fluxa et digesta, quia si indigesta est materia fluens per flebotomiam, magis redderetur cruda et ledens. Et hec quatuor vene sunt manifeste.

5 In labiis sunt quatuor vene, in quolibet labio due, et valent in ulceribus oris et alkola, id est parvis pustulis in ore, in doloribus gingivarum et earum apostematibus, et laxitati earum, et ulceribus et fistulis et fissuris earum.

Vena oris stomachi est super orificium stomachi et aperitur in causis
10 oris stomachi et vocat eam Auicenna furcule. Dicit Auicenna, quod due sunt vene in ventre, (f. 245^r) quarum una est super epar et flebotomatur in ydropisi et altera est super splenem et aperitur in egritudinibus splenis.

In coxa prope genu sunt tres vene: una interius, altera exterius et tertia
15 est media, prima videlicet gonorree, scilicet vena interius, et que est exterius valet contra sciaticam passionem, et que est in medio valet contra repletionem reumatis et spine. Sed caue, ne incidas salporis venas, scilicet que circa dictas venas sunt, sed videtur, quod tacetur, ut ignorentur, quia cum inciduntur, ridendo flebotomati moriuntur. Item
20 sub genu, ut dicit Constantinus De venis, flebotomia valet apostematibus renum, vesice doloribus et femoris et scie et uvule et coxarum et ablationi assellationis. Et dicit Auicenna, quod est una vena curativa poplitis inferius, que valet magis quam saphena vel sciatica ad prouocandam assellationem, quia propinquior est matrici et ideo melius
25 potest attrahere et fortior est in prouocatione assellationis et in doloribus ani et in emorroydibus.

Vene pulsatiles, que arterie dicuntur, secundum Ypocratem: Flebotomia arteriarum convenit, ubicumque sanguis rubicundus et subtilissimus habundauerit et eas non nisi cum magna cautela et necessitate incidere
30 debemus.

Item Auicenna dicit, quod due sunt arterie post aures, que flebotomantur propter species obtalmie et propter principium aque in oculo et propter pannum et nictelopas et propter antiquum dolorem capitis. Tamen

flebotomia eorum est timorosa et tarde solidantur propter continuum motum arteriarum.

Et ego uidi expertum medicum arteriam incidere super oculum propter fluxum humorum ad oculos currentium et lacrimas. Et non aperuit ille
5 arteriam, sed ex toto incidit et cauterizavit extrema et medicamen carnem regenerans siue sanans apposuit et curavit.

Auicenna Canone primo, capitulo de flebotomia: scito, quod flebotomia duas habet horas, id est tempus, horam electivam et horam necessariam. Hora electiva est in lumine diei et post digestionis complementum et
10 superfluitatum expulsionem. Hora necessaria est, quando fieri oportet et tardari non debet, in qua res prohibitoria non attenditur. Hec ille. Secundum hoc in tempore necessitatis nichil attenditur de causis prohibentibus flebotomiam antescriptis nisi debilitas virtutis: ubi cum virtus deficit, causa necessaria flebotomie esse non potest.

15 De tempore electo in speciali sciendum est, quod tempus anni uel mensis electionis dicitur, in quo non imminet magna necessitas flebotomandi, ut fit minutio ad conseruandum sanum in sanitate et preseruandum a materia superflua, que parare posset egritudinem. Et magis conueniens tempus ad flebotomiam faciendam, quo ad quatuor
20 tempora anni, est ver et post ver autumpnus. Est enim ver tempus magis temperatum, cum sit medium inter finem yemis et principium estatis et non sit in eo humorum ingrossatio et incineratio sicut in autumpno, quia in yeme non precessit magna dissolutio in consumptione humidi, ut fit in estate, ex qua ingrossari debeat humor vel ex adustione
25 incinerari. (f. 245^v) Similiter in vere sanguis maxime inaugmentatur et humores in yeme generati et congregati dissolvuntur. Ut ergo homo sanus conseruetur et ne sanguis vel humores multiplicati in estate ventura parati fierent ad causandum egritudinem, tempus electum est ver ad flebotomiam faciendam.

30 Autumpnus post ver est tempus electum ad faciendum flebotomiam, quia licet sit tempus frigidum et siccum, tamen magis est temperatum quam estas vel yemps, cum sit medium inter utrumque.

Quoad tempus lunationis, electum tempus est post incensionem ad sex dies usque ante plenilunium per duos uel per tres dies et post plenilunium ad tres dies usque ad vicesimum quintum diem dicte lunationis. Et si contra hoc videatur, quod aliqui dicunt, 10 uel 17 et 20 die lunationis

5 vitanda est flebotomia, et per consequens non sint ille dies de tempore electo, michi non apparet aliqua ratio eorum concludens intentum.

Quantum ad tempus, quo luna est in diuersis signis zodiaci, ponunt communiter loquentes aliqua signa bona, aliqua mala, aliqua indifferentia ad faciendam flebotomiam, Sed rationem magnam vel certam non video, 10 cum signa calida et sicca precipue bona dicuntur et secundum tempora anni.

Ver quia est calidum et humidum, sicut scilicet Auicenna dicit, tempus esse precipue electum. Et dicunt Aquarium signum indifferens, quod est calidum et humidum et Pisces signum bonum, quod est frigidum 15 et humidum, quod non consonat rationi. Ideo secundum signa talia nec vito nec facio flebotomiam.

A prima usque ad tertiam inclusive in tempore temperato est hora vel tempus ad flebotomiam electum. Sed in estate fieri potest mane, antequam sol caleseat multum, nisi indigestio vel aliud impediat. In 20 yeme vero non solum hora tertia, sed etiam versus horam sextam, cum tunc propter presentiam solis frigiditas aliququaliter est remissa.

Et quod multi dicunt: sanguis minui debet in horis sanguinis, fleumatis vel melancolie secundum quod sanguis talis vel talis est, non seruatur secundum modernos.

25 Est in die quietis, si est interpollata febris vel si est continua <et> tempus magis temperatum, in quo minor est motus morbi. De hoc vide in Regulis, de flebotomia.

Hic tamen sciendum est, quod duplex est flebotomia usualis, scilicet per metacentesim et per antispasim. Est enim metacentesis linearis 30 detractio sanguinis, id est secundum lineam rectam longitudinis corporis ita, si egritudo sit in parte corporis dextra, fiat minutio in parte dextra et non in qualibet parte, sed in parte propinqua conuenienti ad hoc

sicut qui patitur pleuresim in costa dextra, fit flebotomia de brachio dextro.

Per antispasim, id est per contrariam vel oppositam detractionem sanguinis, et hoc fit dupliciter, secundum quod oppositio est duplex:

5 una secundum superius et inferius in (f. 246^r) longitudine corporis, alia secundum dextrum et sinistrum secundum dyametrum latitudinalem, ut si apostema sit in dextra parte corporis, flebotomia fit in sinistra vel si dolor est in occipitio capitis, fit flebotomia in vena frontis. Et sic communiter locuntur homines de antispasi.

10 De vena autem in parte corporis secundum que vocatur linearis minutio, <non> dicitur fieri flebotomia per antispasim, siue a remotis, siue de propinquo fiat. Ut cum de capite sanguinem distrahere volumus, siue hoc fiat in aliqua vena in capite exeunte, puta in fronte, tymporibus et alibi, siue in brachio, quod est remotius, de cephalica, siue in manu, 15 inter pollicem et indicem, semper dicimus per metacentesim fieri flebotomia.

Item est alia doctrina, non secundum situm corporis, sed secundum modum emittendi sanguinem, que dicitur apoforesis, id est repentina detractio, que fit, cum vena aperitur et sanguis incipit fluere, digito 20 clauditur vulnus, et post subito digito subtracto repentine exit sanguis cum maiori impetu et fumositas plus euaporat. Et hoc fit propter humorum multitudinem, id est sanguis cum quo humores currunt. Et tunc fit maior eductio siue euacuatio et euentatio.

Aliquando autem fit hec flebotomia propter patientis debilitatem, quando 25 non est multitudo sanguinis, ut parum exeat de sanguine. Et tunc digito vulnus clauditur et iterum, subtracto digito, fluat sanguis modicum, ne una vice multum exeat de spiritibus et debilitetur patiens. Et est idem modus hic in una flebotomia.

Et propter hanc causam, que est in synocha, ubi usque ad syncopim 30 debet fieri flebotomia semel, si timoratur de virtute, fit per plures flebotomias, ne virtus succumbat ex emissionem tot spirituum semel. Et cum hoc fit in debilibus, ubi non est multitudo sanguinis, cum subtrahitur digitus <et> sanguis non exierit, dimittatur, quia inde malum non

prouenit communiter. Unde tamen, si oportet, ut sanguis fluat, non est tunc locus aperiendus cum compressione digiti uel torquendo uel ungue sculpendo, ut faciunt stolidi, sed removeatur sanguis de foramine cum latere flebotomi.

5 Prima regula est, quando flebotomia fieri debet ex eadem parte et quando ex parte opposita, habetur hic infra, folio 3° littera sequenti. Secunda regula, quando flebotomia debet precedere farmaciam vel e converso, habetur hic infra, folio 3°. Tertia regula, quando angustum fiat in omnibus, que secundatione non indigent. Quo modo hoc intelligi
10 debet, vide in parte, ubi dicitur: habetur, quid faciendum est de flebotomia. Sed ubi fiat secundatio, fit semper amplum. Hec regula non habet exceptionem. Quarta regula: non fiat in die motus egritudinis, ut in die cretica, in acutis vel continuis, nec in die paroxismi, interpollatis. (f. 246^v) Et ratio est, quia per hoc natura in suo motu et
15 operatione impeditur. Similiter materia distrahitur a loco, ad quem natura nititur delegare, ut expellatur. Hec regula secundum aliquos non seruatur in febribus interpollatis, cum in die accessionis ante accessionem faciunt febritis venam aperire, vel in hora paroxismi, si patiens sit fortis, ut materia egritudinis iam motu facilius egrediatur. Sed Ypocras, Galienus
20 et Auicenna contrariam viam tenent. Et pro certo rationabilior est et tutorum via auctorum, quam via presumptuosorum. Quinta regula est: quando morbus est in statu non est facienda flebotomia, quia tunc coctio morbi fit, que melius fit in quiete, quam in motu. Sexta regula est, quod in principio morbi non est facienda flebotomia, cuius terminus
25 est remotus, quia calor naturalis, qui morbi materiam habet digerere, debilitatur et per consequens morbus prolongatur. Et sic est timor de defectu virtutis ante completam maturationem morbi. Hec regula est in septimo capitulo tractatus Flebotomie, in quaternis de pergamenio et est ibi regula 3. De morbo, cuius terminus est propinquus et de morbo ex
30 plenitudine, ut synocha vel synochus, squinantia et huiusmodi et de apostematibus, hec regula non habet locum, quia in hiis a principio utimur flebotomia. Septima <regula>, quod flebotomia fieri non debet pregnantibus, ne virtus deficiat subtracto nutrimento fetus et calore naturali

cibum digerente debilitato. Sed si pregnans habundet multo sanguine grosso, adusto, minuere potest in 5 et in VI mense, et non est in aliis mensibus. Mulieres tamen quedam solebant precipere flebotomiam pregnantibus propter fetum vivum post quartum mensem et propter fetum mortuum ante quartum mensem. Octava regula: mulier, cui debito modo currunt assellationes, non debet facere flebotomiam, que vero diminute, hoc facit in pede, assellationem ut prouocat, attrahendo sanguinem, ubi fluere debet. Similiter si nimis fluunt assellando, facienda est flebotomia in brachio, ut distrahatur et diuertatur sanguis a loco assellationis. Nona regula: <nec> colicam patientibus nec constipatis debet fieri flebotomia, quia propter euacuationem sanguinis trahitur humiditas ab intestinis et sic magis feces desiccantur, quod est nocumentum in colica et constipatione. Decima regula, quando fieri debet flebotomia de venis spiritualibus capitis, ut in fronte, sub lingua et cetera, semper debet fieri prius flebotomia de cephalica in brachio tamquam universalis eductio docenda, quod communiter faciendum est. Sic et minutio. Aliter tamen in frenesi aperitur vena in summitate nasi utiliter, ubi non competit flebotomia de cephalica. Undecima regula est, quod cum in pede vel manu debet fieri flebotomia, ponende sunt manus et pedes in aqua calida et calidi habeantur, ubi (f. 247^r) de venis in pede flebotomia traditur hic supra, folio precedenti 6. Duodecima regula secundum Constantinum: materia exeunte interioribus corporis fit flebotomia, si in medio, competunt sanguisuge, si in exterioribus, competit ventosa cum scarificatione. Hoc sic intelligo: de parvis, id est capillaribus venis circa cutem, trahitur sanguis per scarificationem, de parvis venis magis in carne profundatis, sanguis per sanguisugas <trahitur>, de venis magnis trahitur sanguis per flebotomum. Que vene magne ad interiora membra pertingunt, ut rami magni. Tredecima <regula>: si mediana est subtilis, fiat flebotomia in longitudine, si grossa est, in latitudine fiet flebotomia. Quarta decima regula: si cum basilica nervus et arteria sint coniuncta, fiat foramen in longitudine et hoc pungendo in flebotomia. Quinta decima <regula>: funis brachii in longitudine est incidenda secundum Constantinum. Sedecima <regula>: vena frontis et tymporum et post

aures secundum longitudinem est incidenda. Decima septima <regula>:
 dum sanguis exit, videatur color et substantia. Si niger exit, tollatur
 usque rubicundus appareat, nisi nimis sit viscosus. Si albus exit, statim
 stringas, si spissus exit, tollatur usque tenuetur, si subtilis et aquosus
 5 usque ad grossitiem tollatur, dicunt. Sed videtur, quod stringendum est,
 quia sicut albedo in colore, ita subtilitas et aquositas in substantia,
 cruditatem humorum videtur significare <et> habundare. In quo casu
 cessandum est a flebotomia, quia per eam magis redduntur hic crudi
 propter diminutionem caloris naturalis. Et hoc vult Auicenna. Decima
 10 octava <regula>: in estate, cum ventus est septentrionalis et in yeme,
 cum ventus est meridionalis, fiat flebotomia, quia per ventum talem
 reducitur aer ad temperamentum. Decima nona regula: nullus flebotometur
 servum nisi de licentia domini nec puerum nisi de licentia parentis.
 Vicesima regula, quod estate de dextro brachio, yeme de sinistro dicitur
 15 flebotomari, non est intelligendum, ut quidam dicunt, yemem a mense
 octobre per quinque menses sequentes et estatem ab aprili et per quinque
 menses sequentes, sed ver et estas intelligendum est pro estate et
 autumpnus et yemps pro yeme et sic sumitur estas pro medietate anni
 et yemps pro medietate anni. Vide ex hoc ibi yemps, in litera h. Et
 20 causa est, quia in vere et estate dominantur humores calidi et tales
 sunt in parte dextra propter epatis caliditates et in autumpno et yeme
 dominantur frigidi humores et tales dominantur in parte sinistra. Unde
 cur estas, ver dextras, autumpnus yempsque sinistras <tenet>. Et hoc
 intelligendum est de sanis. De infirmis oportet aliquando de eadem
 25 parte, aliquando de opposita fieri flebotomia, et non servatur ibi hec
 regula. Vicesima prima regula: servatio flebotomie facienda est in eadem
 die, quando est magna necessitas flebotomandi, ut in squinantia et
 synocha et forti siue intollerabili dolore, cum plenitudine corporis (f.
 247v) et in dolore inflammativo spatularum et similibus, et hoc virtute
 30 forti existente. Et fiat cum magna cautela et aperiatur cum lanceola et
 non cum ungue, quia subtilis sanguis exhibit et putridus, grossus
 remanebit. Quod patet, si aperiatur primo ungue et post cum lancea.
 Vicesima secunda regula: in tertiana vera non fiat flebotomia, quia cum

sanguis est fren colere, magis furetur colera. Sed in notha, cum urina est rubea, spissa et vene sunt plene et opilatio est fortis, potest fieri post tertiam vel post quartam accessionem. Vicesima tertia regula: ampla flebotomia, id est foramen amplum, competit, ubi sanguis est grossus, 5 ubi virtus est fortis et in eo, qui propter preservationem ab egritudine siue propter conseruationem sanitatis flebotomatur. Stricta vero est magis conseruative virtutis et competit debilibus et <hiis> qui ad syncopim sunt parati et qui subtilem habent sanguinem et in estate et facilius est ad consolidandum. Et hoc habetur in libro De medicina anime. Vicesima 10 quarta regula: quando accidit raucedo ex humiditate sanguinea, bene potest tunc competere flebotomia. Sed qui facit in alio casu, cum flebotomia nimis infrigidat et fluxum <efficit>, procurat perpetuam raucedinem. Hec habentur in Lilio, capitulo de raucedine et est folio 130. Vicesima quinta regula est: si reuma fluat ad exteriora, ut ad 15 nares vel os, etiam non fiat minutio, quia traheretur materia ad interiora, quod esset malum. Si uero fluit ad interiora, ut ad pectus, pulmonem vel vias hanelitus, fiat flebotomia. Unde Rasy uel Almansor capitulo de catharro dicit: si materia fluit ad pectus et tussis et febris commoveatur, illico fiat flebotomia. Ubi in margine sic habetur: pectore 20 patiente propter materiam ad ipsum fluxam, siue sit grossa et viscosa, siue sit subtilis, totum corpus compatitur. Et ne humores ad ipsum trahantur ratione doloris et ibi congregentur, id est resideant ulterius, non expulsi vel depulsi a toto corpore, precipitur minutio et regiminis subtiliatio. Que minutio, licet materiam in pectore omnino euacuet, 25 minorat tamen aggregationem humorum in toto corpore et sic prohibet, ne humores in pectore augmententur. Vicesima sexta regula: quando epar et stomachus sunt in frigiditate distemperata, non fiat ei flebotomia. Et hec habentur in septimo Almansoris et supra de causis vitandi flebotomiam. Vicesima septima regula: flebotomia multotiens est 30 facienda, licet materiam morbi non euacuet, ut in febribus putridis non ex sanguine et hoc, quia efficit naturam fortiolem super materiam morbi. Et hoc vult Auicenna fen IV, primo Canone, capitulo De flebotomia. Vide supra vel cause flebotomie vel alleviatio. Et hoc intelligendum

<est>, si virtus, forma et signum non contradicant vel alia habeantur.

Vicesima octava regula: in synocho, si a principio flebotomia fuerit neglecta, fiat post, virtute existente forti, non obstante opinione sapientium, quia hoc vult Galienus. Sic habetur in Lilio, capitulo de

5 synocho in fine. Alii dicunt: in (f. 248^r) acuta ultra quartum diem non minuimus. Sed si sanguis habundet, cum setis porcinis sanguinem a naribus prouocamus. Vicesima nona regula: licet communiter

prohibeatur flebotomia in diebus canicularibus, tamen cum instet necessitas magna, fieri potest, ut in <febris> continuis et simplici ac

10 duplici tertiana. Et hoc vult Rogerius ante sinthoma fluxus saniei narium.

Et est folio 47, capitulo necessitas magna, ut supra hic habetur, regula

21. Item in sputo sanguinis, in apoplexia, ubi competit, in synocho, in

casu et percussione et similibus. Sed fiat cum cautela et rectificatione

aeris. Tricesima regula: si sanguis solus excedit, id est superhabundat

15 vel si sanguis et alii humores equaliter habundaverunt, facienda est flebotomia propter multitudinem humorum euacuandam. Vide Auicennam, capitulum de minutione: minutio, inquit, est euacuatio propria

humoribus equaliter augmentatis, sed si aliquis humor per excessum

habundat et si omnes humores habundent, adequandus est ille cum

20 farmacia, que euacuat cum electione, et postea omnes simul cum sanguine per flebotomiam minuendi sunt, que est euacuatio non cum

electione. <Et hoc est> ante capitulum de sinthomate fluxus saniei

narium in Rogerio. Tricesima prima regula, quod in diebus canicularibus

non fiat flebotomia, nisi necessitas magna occurrat, quia ut Rogerius

25 recitans Galienum dicit, tunc loco spiritus intrat aer venenosus et per hoc terminum vite sibi imponit.

Particularia, que considerari debent, an flebotomia fieri potest et debet,

sunt undecim, scilicet: virtus, etas, complexio, tempus, consuetudo, regio,

egritudo, membrum infirmum ac membri variatio, de quo fit flebotomia,

30 fastidium, vigilie, aer.

Cum virtute debili non est facienda flebotomia, nisi cum magna cautela,

quia omni euacuationi superflue siue fluxui naturali, siue innaturali,

annexus est casus virtutis. Sed virtute existente forti et sanguine habundante securior et habundantior fiat flebotomia.

Secundum etatem est flebotomia consideranda, quia parvi et decrepiti, nisi passione sanguinea acuta cogente, ut est squinantia, pleuresis et
5 cetera, non sunt flebotomandi. Ante 14 annos et post 60 annos cauenda est flebotomia, nisi necessitas cogat vel forma, figura, complexio fiduciam parant. Hec communis est fiducia in regione frigida et ideo ibi post 70 annum aperiunt venam sine nocumento. In adolescentia et maxime in iuventute competit flebotomia, quando virtus est fortis et
10 vene sunt plene et repletio humorum adest. In senectute, que dominatur ab anno 45 usque ad annum 55, competit flebotomia. In senio autem, decrepita etate, nullo modo competit. Tamen aliqui sunt in senio carnosi et vigorosi, sanguinei in complexione et calore ac humoribus habundantes. Hii plurimum flebotomantur et non nocet eis, ymmo
15 prodest.

De complexione plus sunt ydonei ad flebotomiam sanguinici, post fleumatici, post colerici, ultimo et minus omnibus (f. 248^v) melancholici. De tempore flebotomandi dictum est supra, ibi flebotomia.

Consuetudo in flebotomia est maxime consideranda, quia maxime per
20 eam experimur, quando et quantum sanguinis sit extrahendum. Consueti minuire, si diu cessauerunt a minutione, leduntur, et si minuuntur etiam indebite et inordinate, minus leduntur non consuetis. Quod enim aliquis longo tempore in consuetudinem duxit, huic quasi in naturalem habitum versum est, et ex hoc sanitatis temperamentum confutatur. Unde qui
25 numquam fuerint minuti, nisi maxima cogat necessitas, non minuantur, et precipue multum et frequenter, sed paulative ad minutionem se assuescant. Et qui ex consuetudine minuunt se superflue, paulative assuescant se ad parum et necessario minuendum secundum quod eorum condicio exigit et requirit.

30 In regione temperata et calida et humida pre aliis competit flebotomia. In multum vero calida non, quia pauci sanguinis sunt humores et cito resolutibiles ac ideo in eis per flebotomiam cito virtus debilitatur et deficit. In regione vero multum frigida non bene competit flebotomia,

quia ibi nimia frigiditas humores ingrossat et constringit et per hoc, cum fit flebotomia, subtilis sanguis exit et grossus continetur. Sed experimento et usu ego vidi in multum frigidis regionibus multum fieri flebotomia et utiliter. Et ratio potest esse, quia in tali regione homines
 5 habent fortem digestivam et appetitum et per consequens in eis multum de sanguine generatur, quod satis manifestatur, quia multum sunt audaces. Et habent homines in consuetudine vestes et domicilia apta ad conseruandum corpora a lesione frigoris, quare non accidit impedimentum flebotomie predictum.

10 Secundum diuersitatem in complexione et substantia, in forma, nobilitate et fortitudine vel debilitate variantur flebotomie. Nam quedam membra sunt de quibus facienda est multa minutio, ut de brachio, quia de toto corpore euacuat, in quibusdam vero modica, ut in pede, quia in quibusdam hominibus huius vene apertio multum caput debilitat.

15 Fastidium aliquando est propter humores colericos vel salsos, et tunc non competit flebotomia, quia per subtractionem sanguinis, qui est fren colere propter suam humiditatem, magis hii humores acuuntur et plus ledunt et augmentatur fastidium. Aliquando est fastidium propter grossos et viscosos humores, et tunc non competit flebotomia, quia subtractio
 20 sanguinis, qui ex caliditate et humiditate sua digerit, magis hii humores crudi redduntur et plus fastidium crescit. Aliquando fit fastidium propter malam complexionem stomachi ipsum mollientem et dissolventem et hic non competit flebotomia, quia subtractio sanguinis malam complexionem stomachi dictam non rectificat, sed peyorem reddit. Sed si
 25 stomachus est sanus, nichil predictorum patiens, si necesse fuerit minutionem facere, fiat etiam in fastidio mediocri. Sed sanguinem subtrahe in quantitate parva. (f. 249^r) In vigiliis inmoderatis non competit flebotomia, quia vigilie tales calefaciunt in principio corpus intus et extra inmoderate, quod fit propter humiditatis consumptionem ex calor
 30 acumine, in fine vero vigilie corpus infrigidant et desiccant propter inmoderatam humiditatis consumptionem et humorum incinerationem. Unde post omnia, que corpus dissolvunt et desiccant, attenuant et calefaciunt, non est flebotomia facienda.

Aer clarus et mundus et temperatus est in quo fieri competit flebotomia, quia si fetidus, turbidus vel distemperatus in qualibet sit aer, qui circumdat nos, cum aperitur vena intrat mala qualitas aeris et inficit ac morbum causat vel lesionem aliquam. Et consideratio aeris est una
 5 de melioribus et magis requisitis in flebotomia facienda, siue sit bonus et competens naturalis vel rationabiliter rectificatus, siue sit inconueniens ex sui naturali dispositione, hoc volo dicere per dispositionem superiorum corporum siue ex admixto aliquo corrupto et corrumpente in inferioribus, ut de lacubus, cauernis, sepulcris, cadaueribus et ceteris huiusmodi. De
 10 hoc vide plus ibi – aer, littera a.

De signis per que cognosci potest, quando debet fieri flebotomia. Primo per urinam. Urina incensa, spissa, ruffa vel subruffa, cum substantia pingui, equaliter partitioni et obscura, signum est repletionis et sanguinis habundantiam esse in corpore sano, egritudine tamen approximata et
 15 ideo, ne egritudinem incurrat, flebotomia est facienda. Pulsus velox, frequens et plenus atque mollis idem signat, ut dictum est de urina.

A corporis habitudine siue dispositione sic cognoscitur: si facies sit rubea vel subrubicunda et plena, alba, et oculorum rubea, et vene in
 20 manu, brachio et alibi sint plene, sanguine tumide et eminentes, sanguinis signant habundantiam. Et signat, quod flebotomia est facienda hec habitudo corporis, si est in summo vel declinat ad summum. Facienda est minutio, si sanguinis est plenitudo, quia corpus non potest se cohibere a cibo et potu et ideo sanguis additur sanguini et humor humori. Et
 25 rumpuntur vasa tantam plenitudinem sustinere non valentia vel fit synochus vel synocha, cum natura tantam plenitudinem regere nequeat et pericula suffocationis caloris naturalis et squinantie, apoplexia et alia plurima contingunt, si sanguinis superflui non fiat minutio.

Per accidentia corporis cognosci potest, quod quis flebotomia indiget,
 30 ut cum quis dolorem habet inflixivum capitis, et hoc in parte anteriori vel dextra, si sputum dulce habet in ore, si sompnando rubea corpora videt, si totum corpus calidius est magis, quam naturaliter esse solet, et precipue in hora sanguinis, id est ab hora noctis nona usque ad

horam diei tertiam, si dieta utitur sanguinis generantia et quantitate
 replentia, si consuetus minuere diu distulit facere flebotomiam, si
 grauitatem et dolorem sentit totius corporis cum signis repletionis
 sanguinis, per hec accidentia iudicandum est, quod flebotomandus (f.
 5 249^v) est ille, cuius hec sunt et pronosticandus, quod si non flebotometur
 mortem vel egritudinem incurret.

Flebotomandus, qui grossos humores in se habet, antequam minuatur,
 umat syropum acetosum ad humores subtiliandum.

Aliqui balneantur in die precedenti ex eadem causa, sed non eadem
 10 die, quia ex balneo cutis reddetur spissa et mollis et per consequens
 cedetur tactui flebotomi, et hoc est periculum.

Aliqui vero currunt vel laborant usque ad calefactionem, ut humores
 grossi subtilientur et magis reddantur habiles ad exeundum cum sanguine.
 Et hoc faciunt vulgares, sed primi modi sunt meliores.

15 Item, ante minutionem non repleatur superflue, ne natura occupata et
 impedita circa cibum multum et indigestum, per flebotomiam impediatur.

Sunt aliqui, quibus oportet, ut cibus leuius offeratur antequam minuantur,
 sicut qui habent stomachum debilem ex caliditate, ratione cuius patiuntur
 syncopim, dum flebotomantur. Et quicumque consueuerint timere in
 20 flebotomia et ex hoc syncopizare vel <ex> debilitate virtutis, ut euenietur
 syncopis in febricitantibus, cum oportet eos flebotomare, hiis ante
 flebotomiam dandus est cibus digestibilis, confortativus, ut est buccella
 panis, intincta in succo aliquo acetoso, sicut uvarum acerbarum agrestium
 vel in maturarum vel pomorum macianorum et alio succo consimili.

25 Acetosus enim succus confortat stomachum sua ponticitate et prohibet,
 ne humores calidi fluant ad ipsum et sua frigiditate reprimit acumen
 colere, si aliquantulum fluat. Aliqui vero, dum flebotomantur, hoc dant,
 ut dictum est. Ego vero in curia Romana, in meta, ante apertionem
 vene et postquam sanguis incipit fluere, id est dum fluxit, dedi quadram
 30 granatorum sine pane, quorum succo confortabatur et preseruabatur
 patiens ab omni periculo, granis proiectis et non interius sumptis. Et
 fuit in febre continua forti et periculosa, cum virtute debili, sed
 necessitate magna flebotomandi.

Similiter, si stomachus sit debilis ex complexione frigida, detur panis intinctus in succo mente vel de syrupo, menta muscata vel clareto vel mirra muscata et post vena aperiatur. Si vero habet fastidium et nauseam, differatur flebotomia quo usque fastidium et nausea per se vel per
 5 adiutorium medicine sedatur et quiescat. Si vero colera rubea in ore stomachi sit generata vel os stomachi apertum sit ad recipiendum, contra debilitatem ex apertione tali comedat ante flebotomiam buccellam panis in succo acetoso <intinctam>, ut dictum est in causa calida debilitatis stomachi. Contra repletionem colere in ore stomachi et debilitatem eius
 10 ex ea dandus est ei syropus acetosus cum multa aqua tepida vel calida et vomitus provocetur et sic mundificatur. Postea detur buccella panis in succo acetoso <intincta>, ut dictum est, et post parum quiescat, et post minuatur. Si est constipatus, prius cum suppositoriis vel clisteri feces euacuentur.

15 Acceptandum est tempus clarum et conueniens secundum quod de tempore flebotomandi dictum est.

Et sit flebotomandus aptus ad flebotomiam et minor habens bonum visum et bonum tactum.

Et flebotomus sit acutus, clarus, mundus ab omni immunditia vel
 20 humiditate, grossior in yeme, tenuior in estate, quia (f. 250^r) vulnus in frigido tempore debet esse magnum, hoc est amplum, sed non profundum. Amplum, ut sanguis, qui tunc est frigidus et grossus, melius exeat, et quia tunc est multum de sanguine, ut multitudo citius euacuetur.

Et e conuerso flebotomus debet esse tenuis in tempore calido, ut vulnus
 25 sit paruum, quia tunc sanguis est subtilis et calidus et nimis cito exiret et debilitaretur patiens. Et non debet profundari flebotomus, ne arteriam vel nervum tangat.

Brachium autem quatuor digitorum spatio ligetur ligamine non multum grosso et fortiter, si corpus est pingue vel carnosum. Si uero macilentum
 30 est corpus, ligetur mediocriter, quia quandoque nimis fortis ligatura prohibet exitum sanguinis pertransire. Et fricetur manu locus venarum, ut vene melius appareant vel pondus grave cogatur manu sustinere. Et debet brachium fricari, ut humores in venis brachio propinquis

subtilientur et fricatio fortis cum oleo olive venam faciat continuo apparere. Sed terge brachium antequam incidas, quia oleum clausuram vulneris prohibet. Si vena est abscondita, ponatur digitus, ubi vena esse arbitratur et sic sanguis extrahatur. Item, si vena ligatura facta non
 5 apparet, solvatur ligatura et artim ligetur et <pondus> grave manu sustineat, et vena apparebit et tunc incidatur. Et semper consideretur, quod non fiat apertio vene in musculo vel capite musculi, quia ibi sunt multi nervi et intricati et timetur de lesione eorum. Sed fiat in loco molliori, carnoso proximo. Et non imprimat flebotomum, qui venam
 10 aperit, sed suaviter impellendo, blande et furtim, id est subito, percutiat. Et debet tenere ferrum a medio. Sic certius tenet, scilicet flebotomum. Sed si cum lanceto aperit teneat prope finem eius. Et palpet venam aperiendam cum digito medio, non cum indice et flebotomum vel lancetum cum pollice et <cum medio teneat> et non cum indice et
 15 pollice.

Secundum pondus extrahitur sanguis <et> secundum loca corporis, que pondus patiuntur vel dolorem pulsativum propter habundantiam sanguinis. Si leve pondus vel dolorem levem sustinuerit aut ructum aut vomitum habuit, sanguinis libre due cum dimidia vel tres extrahende
 20 sunt. Hoc non video valere per rationem, nec in usu per experientiam, ymmo si multum esset pondus in corporis parte aliqua propter habundantiam sanguinis, tunc multum de sanguine extrahendum est, si parum — parum.

Secundum etatem pondus accipitur, quia parvis et senibus parum, scilicet
 25 minus quam libram unam vel dimidiam tollimus. Iuvenibus vero plus quam in senibus vel parvis sanguinem tollimus et michi videtur, quod hec est pondus sufficiens. Iuvenibus communiter loquendo hec una <sufficit>. Debilis vero et qui solutione ventris desiccatus est vel fuerit vel qui infirmitate longa laboraverit vel aliter debilitatus fuerit, <non
 30 minuat>. Si necessitas expetit, ut fiat minutio, libras IV vel ad plus V tollimus de (f. 250^v) sanguine.

Secundum tempus pondus accipitur, quia ut ratio dictat, in yeme et vere extrahitur plus de sanguine, quam in estate vel autumpno.

In passionibus ex plenitudine sanguinis factis non servatur certum pondus, sed extrahitur sanguis usque ad hipotoniam, id est ante defectum, ut in synocha arthetica et podagra passione, cum ex sanguinis plenitudine est. Et hoc fit secundum antiquos per vicem unam. Moderni vero pluries
5 extrahunt, quo usque cesset passio, <que> ex plenitudine est.

Secundum consuetudinem pondus accipitur et mensura sanguinis extrahendi. Unde Auicenna dicit: sunt quidam, qui tollerare possunt, etiam si febricitantes sunt, ut V vel VI libre auferantur sanguinis et sunt alii, qui non possunt tollerare etiam sani, ut eis una libra sanguinis
10 extrahatur. Et hoc intellige, qui primi consueverunt, multum sanguinem habent extrahere et alii vero non, sed parum. Quod autem quidam dicunt et allegat Auicenna, quod XXV libre sanguinis abstrahunt ab homine, vita. Maneries <hec> non est assumenda pro regula ad multas libras extrahendas per flebotomiam.

15 Dicit idem, a quo hec supradicta sunt sumpta, scilicet in tractatu De phlebotomia, in quaternis de pergamento, quod si aliquis patitur apostema, ut pleuresim, debet sanguis considerari, dum minuitur, quantum scilicet color eius a propria dispositione recesserit, sed carens apostemate, cum minuitur, non oportet hoc considerare, cum totus suus sanguis sit equalis.

20 Sed non videtur hoc verum, quia in reputatis sanis est color sanguinis eorum a propria dispositione diuersus. Et in capitulo eodem, ubi hec dicit, scilicet in capitulo 13°, ponit quod si sanguis niger exit, tollaturusque ad rubicundum, sed quidem dicit, cum minuitur, recitans Auicennam: consideratio habeatur de colore sanguinis et colore faciei
25 et pulsus eius <quid> ostendit.

Si color sanguinis de nigro in rubeum mutatur, sistendum et cessandum est a minutione. Si facies discoloratur vel pulsus debilitatur vel occitatio et alites aut singultus eueniunt, cessandum est a minutione et stringendum est statim. Et inter omnia predicta et similia consideratur fortitudo vel
30 debilitas pulsus et secundum hoc, prout oportet, currat sanguis vel restringatur.

Et quia plures homines per flebotomiam incurrunt syncopim, dum flebotomantur, ideo sciendum, quod homines habentes corpora rara,

macra, calide complexionis sunt magis parati ad hoc. Sed quia in tali dispositione non syncopizant quidam et quidam in dispositione contraria, scilicet qui habent corpora pingua vel carnosae et cetera syncopizant, ideo bonum est de eorum consuetudine inuestigare, an scilicet solent
 5 syncopim incurrere per flebotomiam vel non. Et si sic, preparantur et preseruantur secundum quod dicitur de hiis, quae ante flebotomiam fuerint, sed statim hic consequenter habentur.

Postquam quis flebotomiam fecerit per custodiam sanitatis, sit in domo temperati aeris, ut nec sit dispositio aeris in domo nimis calida, frigida,
 10 sicca vel humida. Et si aer de se talis non sit, rectificetur et procuretur per artem, ut talis fiat, quia secundum Constantinum (f. 251^r) quinto suae Theorice: particulares qualitates corporis qualitates sequuntur aeris. Secundo exerceat non se motu aliquo vel labore nec balneetur, quia per hec humores commoverentur et calefieret flebotomati corpus et
 15 debilitaretur virtus et forte sanguis fluere de novo et plus debilitaretur. Et propter eandem causam prohiberetur tunc coitus. Et ego dico: et vomitus et farmacia et omne, per quod fieret humorum perturbatio et virtutis debilitatio.

Sed quiescat in loco iacens supinus, quia hic modus dicitur melior
 20 debilitatis. Ego dico: sedeat et appodiat se supra partem oppositam, quia tediosum est et non delectabile iacere in dorso per spatium temporis notabile, sed sedendo potest alia consequi solacia consueta.

Tertio non dormiat cito post flebotomiam, quia ex hoc accidit in membris confractio secundum Auicennam et posset fieri apostematio et sanguinis
 25 ebullitio et vene apertio, quia in sompno calor, spiritus et humores ad interiora reiterantur et redduntur cursibiles ratione aggregationis et tunc mittuntur ad loca debilia. Et sic timendum est de apostemate aut de grauamine alicuius membri debilis, et potissime, cum exteriora sentiuntur quasi confracta et potissime in illis, qui habent nervos debiles. Tamen
 30 si consuevit dormire de die, dormiat per duas vel per tres horas post flebotomiam propter nature recreationem et ut caueat, ne super partem flebotomata iaceat, ne locus flebotomatus apostemetur. Et huius opinionis fuit Galienus IV° De ingenio sanitatis, capitulo flebotomie,

ubi dicit: post duas horas minutionis cibum aliquantulum dedi ei iubens, ut quiesceret et dormiret.

Quo modo intelligitur prouenire confractio membrorum post flebotomiam, ut Auicenna dicit, vide in tractatu Flebotomie in quaternis paruis de pergameni, capitulo 14. In eodem 14 capitulo habetur, quod per sompnium post flebotomiam in die contingit quandoque perpetua cecitas et causa potest esse, quod sanguis et humores moti per flebotomiam trahuntur et mouentur ad nervum opticum, ubi est spiritus transiens visibilis et oppilant ipsum. Et ita spiritibus non valentibus transire ad oculum contingit visus privatio.

Flebotomatus primo die et secundo die debet esse moderatus et temperatus in cibo et potu sumendo, quia stomachus per flebotomiam aliquantulum debilitatur et per consequens virtus digestiva et comestio. Cibi debent esse in parua quantitate et boni et laudabiles, bonum sanguinem generantes et digestibiles, ne virtus digestiva gravetur et ut loco sanguinis emissi sanguis bonus generetur. Et quod dicitur in Dietis Ysaac, flebotomato cibus minuendus est et potus augendus, non est intelligendum, quod plus tunc quam alias solebat, bibere debet, sed minus debet esse de cibo in comparatione ad potum et plus de potu in comparatione ad cibum tunc <est> sumendum. Cibi vero laudabiles sunt: oua sorbilia et pulli gallinarum, perdices, fasiani, parue aves campestres (f. 251^v) usuales, carnes caprioli, edi lactantis et similia hiis. Potus vero laudabilior: bonum vinum mensale, ut renense australicum, vinum de sancto Egidio, vinum de Burgundia et similia hiis ita, quod moderate sumat de eo. Et ubi est fortitudo in vino, ut in Egidiano et similibus, aqua apponatur. Caseus et lac prohibeatur et omne, quod fleuma in stomacho generat ab aliquibus. Et ego dico: omnem cibum grossari <efficientem> et indigestibilem et grossum fumum causantem et cerebrum perturbantem vel vomitum vel nauseam causantem vel malum sanguinem generantem vitare debet flebotomatus. De caseo dico, quod communius aliis prohibetur cibus propter hoc prohibetur, quod una cum hoc, quod dure digestionis sit, gravat stomachum.

Flebotomatus etiam a malis accidentibus anime cauere debet. Alii dicunt secundo die, ego dico primo die principaliter, et etiam secundo die, puta melancoliam, tristitiam, verecundiam, timorem, angustiam, rancorem, suspicionem, inuidiam et omnem tribulationem, quia per hec sepiissime homines, et precipue flebotomati et aliter multum debilitati pessimas et graves incurrunt infirmitates et citissimam mortem. Sit ergo minutus in gaudio, letitia et in iocundis iocosis et solaciosis occupetur et delectetur, quia talis delectatio dilatat cor et spiritum vitalem multiplicat et serenat.

Quod autem ponunt aliqui ordinem trium dierum in flebotomia, scilicet, quod prima dies sit temperata in cibo et potu, secunda occupata in letitia et tertia sit quietis, versibus - prima dies vene, moderatio sit tibi cene (id est cibi), leta secunda dies, tertia tota quies - ponunt ad correspondentiam trium virtutum, scilicet naturalis, vitalis et animalis, ideo dicunt: prima die confortanda est virtus naturalis, secunda vitalis, tertia animalis. Sed ego dico, quod omnes virtutes predictae sunt in omnibus tribus diebus post flebotomiam confortande et precipue in primo, quia tunc natura magis indiget confortatione propter euacuationem factam.

Post flebotomiam accidit aliquando ariditas lingue, et hoc propter habundantiam colere rubee, cuius fumus eleuatur propter eius ebullitionem et commotionem per flebotomiam, quibus confert potare tysanam, ut mitigetur acuitas siue caliditas colere et <comedere> buccellam simile panis, <que> in aqua frigida tincta sumpta prodest. Et valet etiam eis, qui timent de calefactione epatis, sed aqua endivie et syropus violarum atque oxyzacara plus hiis videntur conferre, si haberi possunt.

Syncopis autem prouenit flebotomie et est periculosa patienti et terrens multum assistentes. Ex quo, quod sanguis a corde subtrahitur et per consequens spiritus vitalis, qui motum cordis operatur, quo deficiente accidit anime debilitas et defectus motus aliorum membrorum in corpore.

Dum autem est syncopis, fiat fortis fricatio et fortis ligatio cubitorum et ascellarum, et sonitus et clamor coram ipsis et apponantur diuerse res aromaticae naribus, ut per bonum odorem virtus vitalis et spiritus

confortetur, ut (f. 252^r) sunt menta, polegium et similia. Ego aquam frigidam subito ad faciem proicerem. Et dicunt quidam, quod in yeme aqua calida facies est fomentanda, quod verum est, postquam excitatus est et spiritus et facies et membra alia provenerint. Item calefa-
 5 ciunt extremitates et unguuntur ab eis aromaticis calidis, ut oleo musci, lino.

Item quidam sunt <qui> ex consuetudine, quando flebotomantur, synco-
 pizant et quidam non possunt proprium sanguinem intueri propter cordis
 naturalem debilitatem, qui a flebotomia abstineant. Quibus, si fieri
 10 oportet, teste Galieno, prius reficiantur aliquo electuario confortativo. Talibus etiam ante et post flebotomiam datur buccella panis intincta in succo pomi et dandum est electuarium confortativum calidum vel frigidum secundum quod competit dispositioni patientis. Et sic dico de pomo odorifero et maturo vel acerbo frigido. Ex hoc patet scilicet,
 15 quod senes post prandium sunt flebotomandi, ita tamen, quod cibus paucus fuerit et digestibilis et quod dormierint post cibum sumptum. Debiles enim sunt et sic ex cibo sumpto et in sompno digesto fortiores redduntur ad sustinendam flebotomiam.

Inflatur aliquando brachium ex flebotomia vel quia minor graviter
 20 percussit vel minutus violentiam brachio intulit sustinens pondus aliquod grave vel laborans vel aliter aliquo modo. Quibus communiter fit remedium cum mica panis in succo apii distemperata et emplastrata. Aliqui oleum vel aquam tepidam in loco tumoris ponunt. Sed si cephalica intumuerit, fomentamus vino et oleo calido et emplastrum dyaquilon
 25 vel applicationem imponimus. Si vero mediana, fomentamus aqua decoctionis altee et micam panis cum succo apii mixtam apponimus vel fiat tale emplastrum: recipe mellilotum, synapidem, colofoniam, oleum mirtinum, fiat emplastrum. Item albumen ovi cum stупpa supponimus. Item valet blea in oleo vel butiro sine sale frixa et
 30 apposita. Item stercus caninum vel hominum. Item paritaria, ciminum et malva simul pistata et apposita valent.

Si apostema ex flebotomia causatum fuerit, calidum fiat emplastrum de farina ordei, fabarum vel orobi coctum cum aqua cucumeris vel cum aqua simplici, in qua resolutum est serapinum, si est frigidum.

Item, aliquando vulnus tarde consolidatur. Hoc est, quia aliquid inter labia vulneris acciderit, ut ex flebotomo uncto oleum ibi remanet et aliquando flebotomi rubigo et generatur sanies. Mundificetur igitur prius vulnus de sanie vel quocunque extraneo inter labia vulneris existente et post impone per modum emplastri rasuram panni linei antiqui mundi et subtilis, oleum stipticum, ut est rosaceum vel mirtinum, thus pulverizatum et aristologiam adustam et parum galbani simul bene commixta.

Si nervus pungitur ex flebotomia, maximus provenit inde dolor et oportet summopere fugere frigida et constrictiva et uti aperitivis et deopilativis. Unde omnia potentialiter calida unctuosae, actu calida applicata valent, (f. 252^v) ut est oleum olive et gummi calide, nervorum confortative, ut sunt terbentina, bidellium, armoniacum et cetera, de quibus fit emplastrum et calidum apponatur. Et emplastrum bonum nota, quod describitur in Practica manuali, que vocatur Filia principis auctoritate Galieni, recipe: cere, resine, picis, euforbii ana II, olei olive IV, fiat emplastrum et tepidum applicetur. De euforbio nec ponerem tantum.

Si sanguis fluit nimis ex hoc, quod calefit minutus vel laboravit vel corruiat vel aliat quomodocumque, statim agatur, ut restringatur. Recipe fabam grossam, fissam per medium et unam medietatem super foramen pone et liga. Et statim dicitur cessare.

Si vero in ebrio hoc contingit, nisi bonam habeat custodiam, periculum mortis potest incurrere. Ponantur igitur testiculi eius in aceto frigido et ligentur crura et tybie, ut sanguis a brachio distrahatur. Et pili leporis et medicamen consolidativum ex thure et aloe pulverizatis applicetur.

Regula, quando fieri flebotomia debet in parte opposita et quando in eadem parte, in Lilio, capitulo de emigranea, talis est, quod quo modo ad hoc parva est confirmatio vel non confirmatio, id est morbi, sed plenitudo multa, et situs loci, quantum in omnibus egritudinibus, que fiunt a dyaphragmate superius, corpore multum pleno, flebotomia fieri

debet in parte opposita. Si uero pauca est plenitudo, de parte eadem fieri debet. Sed in omnibus egritudinibus, que fiunt a dyafragmate inferius, ubi competit flebotomia, siue fiat in brachio, siue de saphenis, plenitudine existente multa vel pauca, semper fit flebotomia ex eadem
 5 parte propter longitudinem viarum et non ex opposita. <Liliator> dicit, quod hec sententia elicitur ex dictis Galeni super Pronosticum et in De ingenio sanitatis, capitulo septimo.

Huic sententie oppositum videtur tenere Almansor, in Diuisionibus, capitulo de ritu, ubi si apostema fuerit in inguine, scilicet bubo, precipit
 10 flebotomiam fieri in basilica, ex manu opposita apostemati. Vero sub ascellis confert flebotomia in saphena pedis oppositi aut basilica manus alterius aut ambarum, si fuerit res superflua.

Ego vero prime sententie sto.

De hiis etiam dicit Auicenna, capitulo 3°, fen 4 primi Canonis: et non
 15 oportet, ut inducas dyametros et prolongationem, id est euacuationem a longinqua parte facias, sed in unum tantum dyametrum, qui dyameter est magis propinquus et exemplificat sic. Nam si materia fuerit in supremo dextre partis, non erit trahenda ad infimum sinistre, ymmo ad infimum dextre ipsius. Hec ille.

20 Regula in apostematibus, dum materia est in fluxu, id est in quinque primis diebus, fit flebotomia in parte opposita. Post quintum diem, cum materia iam <non> fluxa est et residet, fit flebotomia in eadem parte.

Vero ex eadem parte transactis quinque diebus parte fit <in> opposita.

Si tantum quatuor existant, hec capitulo 9° tractatus De flebotomia in
 25 quaternis.

Regula in egritudinibus, siue fit egritudo veterata siue recens: si corpus est plectoricum, fiat flebotomia de parte opposita, nisi materia fuerit fumosa vel venenosa, tunc non obstante, quod corpus sit plectoricum, fiat flebotomia ex eadem parte, ne tam nociva materia trahatur ad
 30 interiora membra vel ad membrum (f. 253^r) aliquod nobile.

Capitulo 19, fen 4 primi Canonis Auicenna dicit: scire debes, quia minutio est perturbans, donec quiescat, scilicet sanguis.

Item secundum eundem ibidem non semper, quando signa repletionis apparent, oportet minuere, quia quandoque est repletio ex crudis humoribus et tunc flebotomia nocet, quia magis eos crudificat et <non> maturabuntur. Et timor erit, ne eger perdatur et euacuetur. Item idem:

5 in quo melancolia habundat superflue, non est inconueniens primo facere flebotomiam et postea medicina solutiva <dabitur>. Item ibidem: per tensionem per totum corpus incedentem magis eris confidens, quod flebotomare debes, quam per dispositionem coloris. Item: si sanguis bonus est in corpore paucus et multi mali humores sint in eo, flebotomia
10 scilicet stricta bonum <sanguinem> rapiet et malum relinquet. Item: si sanguis malus fuerit paucus et declinat ad membrum, vehementer impediens et fuerit flebotomia necessaria, parum erit de sanguine extrahendus pro vice una et flebotomatus bono cibo per aliquot dies erit nutriendus et iterum erit minuendus, ut sanguis malus extrahatur
15 et bonus sanguis restauretur.

Ego dicerem: si sanguis malus fuerit multus et sanguis bonus paucus. Item: si humores colerici in eo fuerint, subtili farmacia euacuentur aut vomitu. <Si> sanguis est paucus, fiat debitum, ut dictum est. Tu autem
20 <dic>: alteratis <humores hii> alterentur et quiescat et digerat et otietur. Et tu dic: caue a flebotomia, quia sanguis est fren colere.

In febribus, in quibus euenit spasmus, a minutione cavendum est, licet fuerit necessaria, quia spasmus facit sudare et vigilare et eicit virtutem, quapropter sanguis ut thesaurus dimittendus est.

Item, in eodem capitulo: flebotomia cum non est necessaria, si fiat,
25 coleram rubeam ebullire facit.

Item, idem: si flebotomus inunctus fuerit oleo, cum fiat flebotomia, prohibet consolidationis velocitatem et si in oleo mittitur flebotomus et preter ea cum panno exsiccet, idem fit.

Ego vidi flebotomum inunctum et tersum et vidi venam ante flebotomiam
30 oleo inunctam et hoc ideo, ne cito vel subito consolidetur vulnus, ex quo solet euenire tumor et duricies ac dolor loco vulneris.

Ex dormitione propinqua flebotomie plurimum accidit in membris confractio, cum quis indigeret euacuatione per flebotomiam et per

farmaciam et adest humorum cruditas. Considerandum est, unde humorum cruditas provenit. Si enim est propter habundantiam humorum naturalem calorem suffocantium, qui debilitatus et suffocatus humores crudos generat, tunc competit bene primo flebotomia antequam farmacia
 5 detur. Unde Alexander libro secundo capitulo de ydropisi dicit, quod flebotomia in principio yposarce competit, cum provenit ex multitudine sanguinis menstrualis, cum retinentur feces aut ex multitudine sanguinis emorroydalis, quia si ignis parvus sub multa lignorum congerie suffocatur et remota aliqua portione lignorum ignis fortificatur, sic est de calore
 10 innato suffocato sub multitudine humorum, qui confortatur et fortificatur per euacuationem, que portionem multitudinis humorum tollit. Et hec est flebotomia.

Si cruditas humorum provenit ex debilitate caloris innati, ut in illis, qui sunt debilis complexionis (f.253^v) et in illis, qui habuerunt longam
 15 egritudinem et in senibus, tunc primo competit farmacia et post flebotomia, quia flebotomia primo facta, cum infrigidat magis, materiam crudificaret. Et hoc vult Auicenna Canone primo, fen IV, capitulo de flebotomia, ubi dicit, quod in morbis cronicis facienda est farmacia ante flebotomiam et non flebotomia ante farmaciam, licet utraque
 20 euacuatione indigeat. De hoc nota in Scripto super Antidotarium de Monte Pessulano, ubi agitur de catarticiis et est ante partem de yera et in meo libro est 568 collato.

Postquam sanguis est extractus, inspiciendus est et visitandus secundum substantiam suam et secundum qualitates suas et secundum contenta in
 25 eo, in substantia, aut si est grossus siue spissus, aut hoc est propter grossiciem omnium humorum, qui simul ibi sunt vel propter nimium calorem desiccantem et consummentem humiditatem, aut propter coagulationem multi humoris melancolici, aut propter siccitatem nimiam aut propter intensam frigiditatem partes condensantem.

30 Et cognoscitur esse grossus cum vulnere facto amplo: satis tarde et difficulter exit et cito coagulatur, cum exierit. Et secundum has causas grossiciei sunt diuersa signa eam significantia, nam si est cum spissitudine rubicundus, signat caliditatem desiccantem humidum in eo

et patet in venis esse ista caliditas. Si uero spissus est et turbidus, signat caliditatem et siccitatem epatis. Si uero est multum niger vel ad nigredinem tendens, coagulationem per nimium humorem melancolicum signat. Si uero flauiei coloris sit, dici potest secundum aliquos, quod
5 signat intensam frigiditatem condensantem.

Sed ego nullo modo hoc reputo possibile manente vita, quod tanta frigiditas in vasis esse possit. Igitur cum adest magna habundantia fleumatis viscosi in sanguine, maxima in suo loco, id est in superficie scutelle, erit inspissatio et grossicies, sed sub eo, scilicet fleumate, erit
10 sanguis sue proprie conditionis.

Sanguis dicitur subtilis, cum faciliter exit, etiam si vulnus sit strictum, et tarde coagulatur et est aliquando ita aquosus, quod super unguem positus vix coagulatur. Et non dicitur sanguis aquosus, quia in superficie <eius> post coagulationem est multum de aquositate, quia sanguis spissus
15 habet aliquando talem aquositatem multam, sed ideo dicitur aquosus, quia quasi aqua mixtus in se est, subtilis et tenuis et signat indigestionem et crudorum humorum habundantiam et epatis nimiam frigiditatem.

Qualitates sanguinis sunt, ut color, sapor, odor, siccitas, humiditas, caliditas, frigiditas et cetera.

20 Color sanguinis naturalis, et est optimus, est rubeus tendens ad quandam obscuritatem, ut purpureus. Color intense rubedinis et clarus signat coleram habundare. Innaturalis color est ad albedinem tendens rubeus et signat ibi fleuma habundare.

Ego vero reputo, quod indigestionem et cruditatem fleumatis signat,
25 quod nondum perfecte formam sanguinis secundum omne sui complementum recepit.

Color lividus signat melancoliam habundantem et spirituum mortificationem.

(f. 254^r) Color viridis signat inceptam adustionem. Color niger signat
30 completam adustionem. Et breuiter color lacteus vel albus, ut sebum arietinum vel lividus vel niger vel viridis signat corruptionem humorum vel spirituum, quia virtus digestiva in epate vel in venis est colore naturali destituta. Et si plures colores inveniuntur, ut in collo columbe

vel grossiori modo, ut in lapide iaspidis, siue multi coloris, signat
 multorum et diuersorum humorum corruptionem et adustionem. Aliqu-
 ando corruptorum et non corruptorum commixtionem. Et nota, quod hii
 colores secundum communem modum inspiciendi et iudicandi sunt in
 5 superficie sanguinis.

Alius est modus iudicandi sanguinem secundum colorem diuersum in
 diuersis partibus siue sitibus, in scutella, ut in sanguine bono et naturali
 pars superior est rubei coloris, quia illa pars est leuior, que partem
 superiorem petit, pars media rubei, obscuri coloris est, pars infima nigri
 10 coloris, quia sanguis melancolicus petit fundum propter sui gravedinem.
 Et si pars superior sit alicuius notabilis spissitudinis siue profunditatis,
 signat, quod multum est in corpore de leui et bono sanguine. Si uero
 parvissime profunditatis sit, ut tela aranea vel subtilis vesica, parum
 est de leui sanguine in corpore. Et eodem modo dicendum est de
 15 sanguine nigro in fundo, si multe profunditatis sit et magne quantitatis,
 habundat in corpore melancolicus sanguis, si parum, parum. In sanguine
 Alfonsi melancolico vidi in fundo nigriorem sanguinem, quam in medio.
 Sapor sanguinis naturalis debet esse dulcis multum, parum habens
 acuminis, minus amaritudinis et adhuc minus de ponticitate vel acredine
 20 et aliquid de insipiditate. Dulcedinem et acumen habet ex sui natura,
 amaritudinem ex colera, insipiditatem ex fleumate naturali, ponticitatem
 ex melancolia. Si uero multum habundat sapor salsus in sanguine,
 denotatur ibi multum fleuma salsum habundare. Et eodem modo de
 habundante sapore amaro vel insipido vel pontico iudicandum est, quod
 25 talis humor habundat in sanguine et in corpore. Et sunt sapes hii
 innaturales.

Odor sanguinis est delectabilis, ut odor croci vel alterius suavis odoris.
 Signat completam digestionem in sanguine esse factam et dispositionem
 temperatam. Si vero odor est horribilis et fetidus, significat profundam
 30 corruptionem membrorum, ut in lepra. Si vero odor est gravis,
 putredinem humorum signat, ut in laborantibus febre putrida.

Si cum exit sanguis tactu sentitur multum calidus vel in vase recepto
 calor sentitur, signat in corpore calidos humores et adurentes dominari.

Frigiditas eodem modo percipitur et sic signat frigidos humores et nimiam in corpore frigiditatem dominari. (f. 254^v) Siccitas in sanguine significat colere vel melancolie habundantiam et nimiam epatis siccitatem et adustionem humorum.

5 Humidus vero sanguis signat fleuma dominari naturale, quod non habet locum proprium, sed cum aliis humoribus est permixtum. Si vero multum est sanguis aquosus, indigestionem et cetera signat, ut hic supra notatur, in ista parte folii, et cito apparet aquositas supernatans, postquam sanguis coagulatur.

10 In sanguine preter qualitates dictas possunt addi viscositas et unctuositas, que magis videntur ad substantiam sanguinis reduci, quam ad qualitates, quia cum in sanguine est materia viscosa vel unctuosa, que de essentia sanguinis est, licet <eum> non naturalem, sed infectum pro contentis non computo.

15 Sed ad presens recipio pro contentis supernatantem aquositatem, que non est pars sanguinis, sed a natura ordinata, ut cum sanguine per venas transeat ipsum faciendo habilem ad transeundum, qui de se est spissus. Et hec humiditas vel aquositas ycor vocatur. Que quando in superficie sanguinis vel super sanguinem, ut dicam verius, est natans,

20 et est parva valde vel si nulla supernatet, significat nimiam in sanguine et corpore siccitatem et aliquando adustionem. Si vero nimis multa apparet, signat nimiam in corpore humiditatem esse.

Et dicunt aliqui, quod ista aquositas, postquam compleverit officium suum, scilicet, quod fecit sanguinem pervenire ad omnes venas corporis,

25 tunc redit ad epar et transiens per renes exit per vesicam, et propterea dicunt, quod eadem aquositas, in scutella residens super sanguinem, est eiusdem coloris et dispositionis sicut urina flebotomati et est superfluitas tertie digestive, quia de sanguine procedit.

Sed alii dicunt, quod est secunde digestive, quia in epate cum separatur
30 sanguis ab humoribus sibi non necessariis, separatur una pars istius aquositatis, que statim per renes transiens intrat vesicam. Alia vero pars eiusdem aquositatis transit cum sanguine quo usque differatur sanguis per omnes partes corporis et tunc retinens sibi quandam eius partem

propter conuenientiam ad transitum, cum oportet, et pars eius ulterius non necessaria in venis propinquis ad vias urinales inmediate, id est sine hoc, quod ad epar transeat, digeritur virtute expulsiva, pars vero necessaria sanguini in vasis, remotis a viis urinalibus, ex iis transit ad

5 epar, ut dictum est.

Aliquando hec pars tanta est et continue multiplicata et ad epar transmissa, quod epar aggravat et opilat ac infrigidat ita, quod epar nequit regere eam et tunc resudat et non recipitur ab aliis membris et intrat inter mirak et siphac et causatur ydropisis.

10 In sanguine viscositas provenit ex corruptione colere, ut volunt quidam.

Ego dico: ex natura sua est fleuma viscosum et cum caliditas excedit, consumit partem liquidam et reddit aliam partem magis compactam, que multum est viscosa. Et ideo alii dicunt (f. 255^r) talem viscositatem

15 significare, videlicet materiam sive humorem frigidum habundare et excessum caloris exsiccantem liquidiorum partem.

Unctuositas fit in sanguine ex calore multum forti ipsum sanguinem in unctuositatem convertendo et sanguinem adurendo. Et sic signat lepram presentem vel futuram. Et in sanguine loto in panno humido fortiter

20 expresso, si sit unctuosa caro, cum inter digitos fricatur, lepram signat.

Propter corruptionem sanguinis et adustionem est spuma in superficie sanguinis, que non ex impetu motus causatur, signat sanguinis ebullitionem et ventositatem. Et dico: si parvarum partium sit spuma, signat ebullitionem sanguinis et si crocea sit, distemperantiam epatis et

25 superhabundantiam colere. Si vero grossa est spuma et alba, ventositatem signat, distemperantiam pectoris et humidantiam fleumatis.

Superficies sanguinis in scutella debet esse plana, equalis, clara in colore, ad mediocrem obscuritatem declinans, si sanguis est naturalis et bone dispositionis. Si vero est inequalis, et <hoc> non ex motu

30 scutelle, malum <est> et signat grossitudinem humorum. Inequalitas colorum in superficie sanguinis signat corruptionem diuersorum humorum et, ut frequentius, <permixtionem> corruptorum et non corruptorum.

Nota de experimento, de Antiquis Experimentis meis: puncti nigri apparentes in sanguine prout parve particule carbonum contritorum signant que desciscens. Unde ante <et post> demoram adhuc non vidi hoc nec signum, nec effectum.

- 5 Nota, quando volumus cognoscere, an sanguis sit viscosus uel non, recipimus ligniculum parvum, cuius extremitas non est subtilis uel tenuis uel acuta, sed rotunda obtusa. Si uero faciliter tactui cum tali ligno cedit sanguis, si est siccus nimis et aridus, et signat adustionem et incinerationem. Et in leprosis solet sic esse et ubi habundat multa adusta
10 melancolia. Si vero sanguis est humidus, tunc signat cruditatem et indigestionem sanguinis. Si vero multum resistit tactui per lignum, ut cum difficultate partes separentur, sanguis dicitur viscosus et signat sicut supra illic. Si vero mediocriter cedit et resistit tactui, sanguis est laudabilis. Et sic intelligendum est de laude sanguinis per mediocritatem
15 in substantia et qualitatibus suis.

(Rubro:) Explicit Tractatus domini domini Thome Episcopi Sareptensis pie memorie.

APPARATUS CRITICUS

p. 103, *linea* 13 emorroydarum *corr.*] emoroydarum L *linea* 22 putridis in marg. sin. *linea* 28 saphene *corr.*] zaphene L *linea* 31 sanguis *corr.*] sanguinis L *linea* 32 conculcatione *corr.*] conculcationi L

p. 104 *linea* 3 ut *corr.*] et L *linea* 5 sed efficitur *complevi linea* 7 et post flebotomiam *complevi linea* 9 <febri> *complevi linea* 16 sunt *complevi Gordonio corr.*] gorgonio L *linea* 17 de² *corr.*] in L *linea* 18 scripto *complevi linea* 30 apoplexia *corr.*] appoplexia L *linea* 31 synochus *corr.*] sinochus L *linea* 32 periplemonia *corr.*] periplomenia L *paralysis corr.*] paralisis L emorroyde *corr.*] emoroyde L

p. 105 *linea* 11 languentibus *corr.*] lagwentibus L *ex corr.*] et L *linea* 7 emorroyde *corr.*] emoroyde L *linea* 9 emorroydarum *corr.*] emoroydarum L *linea* 13 traicere *corr.*] trahicere L *linea* 24 virtus *corr.*] virtutis L

p. 106, *linea* 20 Canone *corr.*] canono L *linea* 28 et *complevi*

p. 107, *lineae* 2-3 fit, ei minuere non *complevi linea* 6 sunt *complevi linea* 9 in eo *complevi*

p. 108, *linea* 10 coegerit *complevi linea* 11 apoplexia *corr.*] appoplexia L *linea* 25 paralysis *corr.*] paralisis L *linea* 27 festinatur *corr.*] festinanter L *linea* 28 radicalis *corr.*] radificalis L

p. 109, *linea* 4 libro *corr.*] vel L *linea* 10 Sed *complevi linea* 11 ascellaris *corr.*] asellaris L *linea* 13 ad *complevi linea* 17 minuitur *complevi linea* 18 competit *complevi linea* 20 quare *corr.*] que L *linea* 25 meta *corr.*] mete L *linea* 26 competit *complevi*

p. 110, *linea* 6 Ascellaris *corr.*] asellaris L *linea* 10 orthotoniam *corr.*] ortoniam L *linea* 20 orthotonie *corr.*] ortomie L *linea* 21 est *complevi linea* 25 competit *complevi linea* 26 ad *complevi*

p. 111, *linea* 1 vena *corr.*] vene L *linea* 11 saphena *corr.*] sophena L interior *complevi linea* 16 emorroydas *corr.*] emoroydas L *linea* 17 est *complevi linea* 22 ut *corr.*] et L *linea* 27 saphena *corr.*] sophena L *linea* 30 saphene *corr.*] sophene L

p. 112, *linea* 5 podagram *corr.*] podogram L *linea* 7 vena *complevi linea* 12 pergameno *corr.*] per camano L Bernardi *corr.*] Bernhardi L *linea* 13 Gordonio *corr.*] gorgonio L *linea* 33 qui *corr.*] que L

p. 113, *linea* 32 propter *complevi*

p. 114, *linea* 6 vel guidem *iteratum post guidem amovi linea* 8 periplemonia *corr.*] periplomenia L *linea* 30 palati *corr.*] pallati L *linea* 31 currenti causanti *corr.*] currentis causantis L quidam *corr.*] quid L <medicus> *complevit* Sbigneus Domostawski *linea* 33 et² ante post *complevi*

p. 115, *linea* 14 genu *corr.*] genus L interius *corr.*] anterius L *linea* 15 gonorree *correx*i] gonorre L *linea* 17 salporis *corr.*] salpores L *linea* 20 flebotomia *corr.*] flebotomie L *linea* 22 curativa *corr.*] curative L *linea* 23 poplitis *corr.*] pollicis L saphena *corr.*] sophena L

p. 116, *linea* 24 post humor amovi et

p. 117, *linea* 12 dicit *corr.*] dicitur L *linea* 25 et *complevi linea* 29 metacentesim *corr.*] metacentasim L antispasim *corr.*] antipasim L metacentesis *corr.*] metacentasis L

p. 118, *linea* 3 antispasim *corr.*] antipasim L *linea* 6 dyametrum *corr.*] dyamedium L *linea* 9 antispasi *corr.*] antipasim L *linea* 11 non *complevi antispasim corr.*] antipasim L *linea* 15 me- tacentesim *corr.*] metacentasim L *linea* 18 apoforesis *corr.*] appoforesis L *linea* 29 synocha *corr.*] synoca L syncopim *corr.*] sincopim L *linea* 33 et *complevi*

p. 119, *linea* 28 pergameno *corr.*] per cameno L *linea* 30 synocha *corr.*] synoca L synochus *corr.*] synacus L *linea* 32 regula *complevi*

p. 120, *linea 1 digerente corr.*] *digerenti* L *linea 10 nec complevi linea 26 trahitur complevi linea 27 regula complevi linea 29 post longitudine L et hoc pungendo in flebotomia amovit linea 30 sint corr.*] *sit* L *linea 32 regula adieci linea 33 regula complevi*

p. 121, *linea 1 regula complevi linea 3 post usque amovi fit linea 7 et complevi linea 9 propter iteravit L linea 10 regula complevi linea 14 sinistro corr.*] *sinistra* L *linea 23 tenet complevi linea 28 synocha corr.*] *synoca* L

p. 122, *linea 7 hiis adieci syncopim corr.*] *syncopim* L *linea 12 efficit complevi linea 17 R lego Rasy linea 20 fluxam corr.*] *fluxum* L

p. 123, *linea 1 est complevi linea 2 synocho corr.*] *synoco* L *linea 5 synocho corr.*] *synoco* L *linea 9 febribus complevi linea 12 apoplexia corr.*] *appoplexia* L *synocho corr.*] *synoco* L *linea 22 Et hoc est adieci linea 33 euacuationi corr.*] *euacuatione* L

p. 126, *linea 13 post repletionis L signum amovit linea 26 synochus corr.*] *sinocus* L *synocha corr.*] *synoca* L *linea 27 apoplexia corr.*] *appoplexia* L

p. 127, *linea 19 syncopim corr.*] *syncopim* L *linea 20 syncopizare corr.*] *syncopizare* L *ex complevi linea 21 syncopis corr.*] *syncopis* L *linea 22 digestibilis corr.*] *indigestibilis* L

p. 128, *linea 3 mirra corr.*] *mina* L *linea 8 intinctam complevi linea 12 intincta adieci*

p. 129, *linea 1 faciat corr.*] *facis* L *linea 5 pondus complevi linea 14 lancetum corr.*] *lancercum* L *cum medico teneat complevi linea 16 et adieci linea 27 post iuvenibus amovi vero linea 28 sufficit complevi lineae 29–30 non minuatur complevi*

p. 130, *linea 3 synocha corr.*] *synoca podagra corr.*] *podogra* L *linea 5 extrahunt corr.*] *extrahunt* L *que adieci linea 13 hec complevi linea 18 color corr.*] *calor* L *linea 23 quidem corr.*] *quod* L *linea 25 quid adieci ostendit corr.*] *hostendit* L *linea 32 syncopim corr.*] *syncopim* L

p. 131, *linea 2 syncopizant corr.*] *syncopizare* L *linea 3 syncopizant corr.*] *syncopizant* L *linea 5 syncopim corr.*] *syncopim* L *linea 12 Theorice corr.*] *Rethorice* L *particulares corr.*] *particulam* L *sequuntur corr.*] *secuntur* L *linea 16 coitus corr.*] *coytus* L *linea 19 supinus corr.*] *suppinus* L

p. 132, *linea 8 mouentur corr.*] *mouerentur* L *linea 9 oppilant corr.*] *opilant* L *linea 20 est complevi linea 28 efficientem complevi*

p. 133, *linea 7 Sit corr.*] *Sic* L *solaciosis corr.*] *solaciosus* L *linea 16 tertia corr.*] *3°* L *linea 23 comedere complevi linea 24 que complevi linea 26 oxyzacara corr.*] *oxizacara*

p. 134, *lineae 5–6 musci lino correxi*] *muscilino* L *linea 7 qui complevi lineae 7–8 syncopizant corr.*] *syncopizant* L *linea 20 violentiam corr.*] *violantiam* L *linea 25 applicationem corr.*] *aplicationem* L *linea 27 synapidem corr.*] *sinapidem* L

p. 135, *linea 7 quocunque corr.*] *quoque* L *linea 14 valent corr.*] *valet* L *linea 16 bidellium corr.*] *bedellium* L *linea 22 corruit corr.*] *coruit* L *alitat corr.*] *alit* L *linea 24 post dicitur L cessam amovit linea 32 post multa vel pauca amovi*

p. 136, *linea 3 saphenis corr.*] *sophenis* L *linea 5 Liliator complevi linea 22 non complevi in complevi*

p. 137, *linea 3 non complevi linea 6 solutiva corr.*] *salutiva* L *dabitur adieci linea 7 eris corr.*] *erit* L *linea 8 emorroydalis corr.*] *emoroydalis* L *linea 10 sanguinem complevi linea 18 vomitu corr.*] *vomitum* L *Si adieci debitum conieci*] *d* L *linea 19 dic complevi humores hii complevi linea 29 tersum corr.*] *tessum* L

p. 138, *linea 5 ante Alexander amovi secundum Alexander corr.*] *Allexander* L *linea 23 visitandus corr.*] *viditandus* L *linea 27 consumentem corr.*] *consummentem* L

p. 139, *linea 14 eius conieci*] *que* L

p. 140, *linea 9 nigri correxi*] *niger* L

p. 141, *linea 13 eum adieci naturalem corr.*] *naturalis* L *infectum corr.*] *infecti* L

p. 142, *linea 17 sanguinem ante in iteravit L linea 19 et ante humido amovi linea 25 colere corr.*] calererum L *linea 28 post naturalis amovi dispositionis linea 29 hoc complevi linea 30 est complevi Inequalitas corr.*] inequalitatem L *linea 32 permixtionem complevi*

p. 143, *linea 3 desciscens corr.*] de euns L *post ante complevi et post demoram corr.*] de morra L

COMMENTARIUS EXEGETICUS

- p. 103, linea 1 RCR, p. 9, 1–2 Phlebotomia est uenae recta incisio et sanguinis moderata effusio.
- p. 103, lineae 1–3 AC, I, fen IV, cap. 20, f. 81^r: Phlebotomia est euacuatio uniuersalis, quae multitudinem euacuat.
- p. 103, lineae 4–6 BGP, cap. 2, p. 670: Phlebotomia est multum iuvativa in tempore sanitatis, potissime tamen in illis qui parati sunt ruere ob multitudinem humorum aut sanguinis abundantiam[...]
- p. 103, lineae 6–11 JAE, f. 214^v col. 1–2: Aliae causae sunt indirectae, quarum prima est morbi magnitudo et magnitudo pulsus. Unde Galienus part. I Aphor. supra illum aphorismum – Quae egeruntur [...] dicit, quod non est melior medicina in apostemate vehementis inflammationis et similiter in febre et in dolore forti, quam phlebotomia. [...] Si fiat febris aut dolor propter materiae acuitatem ex materia cholerica, tunc non convenit phlebotomia [...] Alio modo fit febris propter materiae multiplicationem, [...] et in hoc casu convenit phlebotomia [...]
- p. 103, lineae 11–21 JAE, f. 214^v col. 2: Secunda causa indirecta, quare fit phlebotomia est, ut trahatur materia ad viam illam, per quam debet euacuari, unde in retentione menstruum aut haemorrhoidarum debet aperiri saphena secundum Galienum et secundum Auicennam, ut trahatur materia, scilicet sanguis, inferius.
- Ibidem: Tertia causa indirecta est, ut trahatur materia ad locum contrarium illi loco, ad quem fluunt humores ... in pleuresi sinistrae partis debet fieri phlebotomia de brachio dextro partis, ut divertatur et trahatur materia ad locum contrarium loco, ad quem declinat. Similiter, si fiat in dextra, phlebotomia debet fieri in sinistra parte.
- Ibidem: Quarta causa indirecta est, ut per phlebotomiam una portio materiae euacuetur, ut natura potentior sit supra residuum.
- p. 103, linea 26–
p. 104, linea 4 BGP, cap. III, p. 672: Sex autem sunt causae, propter quas fit phlebotomia. Aut enim fit propter euacuationem aut propter distractionem materiae aut propter attractionem aut propter alterationem aut propter praeservationem aut propter alleuiationem et si sunt aliae causae ad istas possunt reduci.
- p. 104, lineae 8–13 GTM, lib. XI, cap. XIV p. 777. *Megategni*, lib. XI, cap. XV
- p. 104, lineae 13–15 AC, I, fen IV, cap. 20, f. 82^r: Multotiens praeterea phlebotomia in febribus, licet necessaria non sit, efficit ut natura fortis fiat super materiam.
- p. 104, lineae 15–17 BGP, cap. III, p. 672–676.
- p. 104, lineae 17–18 Opus hoc ad nostram non pervenit aetatem.
- p. 104, lineae 19–28 RCR, p. 12, 146–151: Phlebotomia mentem syncerat, memoriam praebet, uesicam purgat, cerebrum temperat, medullam calefacit, auditum aperit, lachrymas stringit, stomachum purgat, digestionem mutat, leuiorem uocem producit, sensum acuit, uentrem coërcet, somnum minuit, ebrietatem tollit, tristitiam aufert, obliuionem coërcet, sanguinem parum nutrit, alienum eiicit, longioris vitae sanitatem ministrat.
- p. 105, lineae 1–6 JAE, f. 214^r col. 2: Prima causa est cibi assumpti indigestio. Unde si aliquis in vespere multum comederit, et in mane adhuc sentit vel odorem vel saporem cibi assumpti, per hoc significatur, quod cibus non est digestus, tunc non oportet phlebotomari quo usque fuerit facta completio digestionis. ... Si ergo per phlebotomiam a vena sanguis euacuaretur, cibum indigestum a stomacho vel ab hepate

- attraheret, qui indigestum veniens ad membra non corrigeretur ... et ibi remanens posset esse causa aegritudinis.
- p. 105, lineae 6–7 JAE ibidem: Secunda causa, quare phlebotomia est cauenda est alia euacuatio.
- p. 105, lineae 9–11 JAE, ibidem: Tertia causa est aetas magna, ut senium. Unde dixit Galenus IX Megategni – senibus phlebotomia non competit. Causa est, quia secundum Gal. et Hali Abb. in Techni: in convalescentibus et senibus est paucus sanguis bonus et multus malus. Sed secundum Auic. in I, cap. de phlebotomia: Si sanguis bonus sit paucus in corpore et malus multus, phlebotomia rapit bonum et dimittit malum et ideo in talibus non convenit phlebotomia. AC, I, fen IV, cap. 20 f. 81^v.
- p. 105, lineae 11–12 JAE, ibidem: Quarta causa est stomachi mala dispositio.
- p. 105, lineae 19–21 AC, I, fen IV, cap. 20, f. 82^{rv}.
- p. 105, lineae 21–22 BGP, cap. IV, p. 682.
- p. 105, lineae 22–26 JAE, ibidem: Quinta causa est debilitas virtutis. Phlebotomia enim est euacuatio fortis secundum Galenum II Aphorismorum – In quo morbo etc. Et secundum Galenum IV *Simplicis medicinae* – virtus debilis non potest pati fortem euacuationem. Codex Wratislaviensis IV F. 25 f. 33^r col. 1, Galeni De simplici medicina: Et id est, quoniam natura debilis non suffert motum uehementem nec caliditatem fortem.
- p. 105, lineae 26–27 Locum Auicennae non inuenio.
- p. 105, lineae 27–30 JAE, ibidem: Sexta causa est aetas puerilis ... Causa est, quia corpora puerorum sunt facile subtilia (sic!) a calore extraneo, ideo debilitantur multum ex euacuatione forti facta per phlebotomiam.
- p. 106, lineae 2–4 JAE, ibidem: Septima causa est corporis siue compositionis raritas et causa est visa. Quia ab eorum corporibus multum resolvitur.
- p. 106, lineae 8–12 JAE, f. 214^r col. 2–p. 214^v col. 1: Octava causa est complexionis frigiditas. Cum enim secundum Galenum in Megatechni phlebotomia infrigidet, augmentaret frigiditatem. Quare infrigidat, causa est secundum Isaac in urinis, quia sanguis est fundamentum caloris naturalis et illud, in quo calor naturalis confortatur. Et quia phlebotomia sanguinem euacuat, ideo et calorem naturalem et tunc, per consequens, infrigidat.
- p. 106, lineae 9–10 Non in Megatechni, sed inveni in BGP, p. 674: Phlebotomia enim, cum euacuat materiam calidam, multum infrigidat.
- p. 106, lineae 10–11 OI f. CLVI^r col. 1, Petri Hispani commentarius in Isaac De urinis. Sicut dicit Galenus in libro Interiorum, particula V, dicimus: cor esse fundamentum et quasi fontem naturalis caloris.
- p. 106, lineae 13–18 JAE, f. 214^v col. 1: Nona causa est humorum cruditas et viscositas. Et tunc cauenda est phlebotomia secundum Galenum XII Megatechni cap. II, quia augmentatur cruditas humorum et propter hoc in morbis longis non est facienda phlebotomia secundum Auicennam, quia cruditas humorum augmentaretur et virtus debilitaretur et morbus prolongaretur.
- p. 106, lineae 14–15 Galenus, *Megategni*, lib. XII cap. 2 secundum d. Petrum Gil-Sotres in epistula die 9 VI. 1994 conscripta. Wratislaviae tantum textum abbreviatum habemus.
- p. 106, lineae 15–18 AC I, fen IV, cap. 20, f. 82^r: Amplius in corporibus, quae prolixas perpessa sunt aegritudines, caue tibi a phlebotomia.

- p. 106, lineae 18–21 JAE, ibidem: dicit Auicenna, quod in morbis chronicis facienda est pharmacia ante phlebotomiam, et non phlebotomia ante, licet utraque euacuatione indigeat. BGP, cap. IV, p. 686.
- p. 106, lineae 21–25 JAE, ibidem: Decima causa est indebita aeris dispositio, ut si sit aer nimis calidus aut nimis frigidus aut siccus aut humidus aut turbidus. Unde sub Cane et circa, quia est nimia caliditas et siccitas, et ante Canem, quia ibi est nimia frigiditas et humiditas, molestae sunt purgationes, ut habetur IV Aphorismorum.
- p. 106, lineae 27–33 JAE, ibidem: Undecima causa est corporis nimia inflammatio et doloris vehementia. Unde Auicenna in initio et Galenus dicunt, quod in febre fortis inflammationis et in apostemate vehementis doloris non debet fieri phlebotomia.
- p. 107, lineae 1–3 Conf. BGP, cap. IV, p. 676: Prima regula est ista: Nullus audeat phlebotomare, nisi habeat visum bonum et acutum...
- p. 107, lineae 3–4 Conf. BGP, cap. IV, p. 677: Secunda regula est, quod nullus audeat phlebotomare, nisi morbo bene cognito, non solum in genere, sed in specie...
- p. 107, lineae 4–6 Conf. BGP, cap. V, p. 691: Complexio melancholica, quae habet parum de sanguine calido, spiritu et calore et in talibus, quantum est ex hoc, nullo modo competit phlebotomia.
- p. 107, lineae 6–7 Conf. BGP, cap. V, p. 692: et omnes istae causae possunt reduci ad virtutem.
- p. 107, lineae 7–8 BGP, cap. V, p. 693: non sit constipatio in visceribus, quia si tunc fiat, magis constringuntur et maior sit constipatio...
- p. 107, lineae 8–9 RA, lib. VII, cap. XXI, p. 177: Est etiam obseruandum, ne ebrius aut fastiditus flebotometur...
- p. 107, lineae 10–15 GCM, lib. I, f. LXXIV col. 1–2: Similiter dico de coniunctione lune usque ad V propter reuma ipsius, nec in XV, nec in XVII, nec in XXV, nec in XXVI, nec in XXVII, nec aliquibus V debet vena aperiri.
- p. 107, lineae 28–29 BGP, cap. XIV, p. 713: Circa tertium, scil. lunationem est aduertendum, quod forte bonum esset obseruare in phlebotomia electiua, quod non fieret recte in plenilunio...
- p. 107, linea 32–33 BGP, cap. XIV, p. 712: Intelligendum pro isto, quod dies Aegyptiacos penitus non debeamus obseruare, quia illa percussio siue plaga non fuit naturalis, nec ex aliquo aspectu orbis, sed fuit supernaturalis.
- p. 107, linea 33–
p. 108, linea 2 Conf. BGP, cap. XIV, p. 713: Cum igitur quinta dies aut Calendae non habent hoc de se, sed propter influentiam orbium diuersam, et esse non possint in talibus determinatis, ideo talia obseruare est ignorantia pura, et curiositas et malitia, quia illa, quantum ego possum apprehendere, nullo modo sunt obseruanda.
- p. 108, lineae 2–3 Conf. BGP, cap. XIV, p. 713–714: Conueniunt etiam in hoc sapientiores Astro-nomi, quod phlebotomia non fiat luna existente in Geminis ... tamen feci phlebotomiam et numquam melius fuit mihi de aliquo.
- p. 108, lineae 9–12 Conf. BGP, cap. II, p. 671: Quod autem phlebotomia valeat in curatione multorum morborum, hoc patet, quoniam quasi miracula medicus videtur facere cum phlebotomia, sicut patet in principio apoplexiae, et potissime sanguineae, et in squinantia, et synocha et syncho et in vehementissimo dolore propter plenitudinem, aut in casu, aut in percussione et similibus.
- p. 108, lineae 12–13 *Practica Rogerii*, tractatus IV, cap. XVIII, in: Z, f. 230^v col. 1.

- p. 108, lineae 20–32 Conf. BGP, cap. II, p. 671: Sed sicut phlebotomia est multum iuvativa, cum fit, sicut oportet, ita est summe nocitiva, quando fit, ubi non oportet aut si plus quam oportet, et potissime in illis, qui nimis frequentant, quoniam thesaurus naturae, scil. sanguis, amittitur et calor et spiritus evacuat. Et ita debilitantur membra principalia, unde disponuntur ad apoplexiam et tremorem cordis, et hydropem, et ad apostemata, et infectiones cutis, et lepram et multa similia, quae si non appareant in tempore proximo, saltem in senectute apparebunt. Et ita potissime eueniunt illis, qui nimis frequentant phlebotomiam.
- p. 109, lineae 1–8 JAE, p. 217^v col. 2: Item in manu maiori, quae est ab ascellis usque ad cubitum, sunt quinque venae aperiendae secundum Rasem in VII Almansoris et secundum Auicennam in I Canone. Una vocatur cephalica, quae est capitis, secunda basilica, quae est hepatis. Alia mediana, siue cardiaca siue nigra, secundum, quod vocatur ab Auicenna.
- p. 109, lineae 3–4 Conf. AC, lib. I, fen IV, cap. 20, f. 82^v–83^r: Venae praeterea manus, quae phlebotomantur, non pulsatiles quidem sunt sex, cephalica, nigra et basilica, et funis brachii, et scheilez, et illa, quae proprio nomine ascellaris vocatur.
- p. 109, linea 4 RA, lib. VII, cap. XXI, p. 173: Venae, quae ex more in phlebotomia incidi solent, sunt cephalica et media vena, et vena quae dicitur funis brachii, et basilica, et salvatella et saphena.
- p. 109, lineae 6–9 RA, ibidem: Cephalica uero et matrix, et basilica, in cubiti curvatura ab inferiore parte reperiuntur. Media autem vena ex uno ramo cephalicae et alio basilicae commixtis componitur, quae in istarum medio posita est.
- p. 109, lineae 11–12 JAE, f. 217^v col. 2: Quarta axillaris, et quinta funis brachii.
- p. 119, lineae 13–17 JAE, f. 2117^v col. 2–f. 218^r col. 1: Cephalica a collo, et a partibus, quae sunt supra collum euacuat, et ideo in passionibus capitis valet, ut in hemicranea, mania, et aliis calidis passionibus, siue ex materia calida, unde ipsa incipit siue oritur, tendens versus partem sinistram brachii.
- p. 109, lineae 17–18 AC, lib. I, fen IV, cap. 20, f. 83^r: sanguis, qui plurimum de cephalica euacuatur, est qui ex collo et ex eo, quod est supra ipsum et parum de eo, qui est sub ipso, egreditur, et terminum partis hepatis non pertransit.
- p. 109, lineae 19–20 RA, ibidem, p. 175: In cephalica [...] Quae tamen si una tantum incisione aperiatur, omnibus aliis venis in phlebotomia securior erit.
- p. 109, lineae 22–26 JAE, f. 218^r: Basilica immediate euacuat a partibus sub collo, ut pectore, hepate, siue passionibus pectoris et hepatis valet. Unde in pleuresi valet. [...] Basilica incipit ab ascellari, et tendit ad partem domesticam brachii ad curationem.
- p. 109, lineae 27–28 JAE, p. 218^r col. 1: Basilica est periculosa valde, quia sub ea est arteria et iuxta eam est nervus et musculus. Ideo cauenda est valde.
- p. 109, lineae 30–33 JAE, ibidem: mediana siue nigra est media inter istas duas tripliciter: in situ, ut visum est, in compositione, quia ex eis componitur, sicut medium ex extremis, et utriusque est ramus, quia ex duobus ramis, quorum unus ab uno procedit et alius ab alio componitur. Et est media in euacuatione, quia undique euacuat: et ab inferioribus partibus a collo, et a sub collo, et supra collum. Unde est utilis toti corpori in euacuando.
- p. 110, lineae 3–5 JAE, ibidem: cardiaca adhuc plus est timenda, licet minus quam basilica secundum aliquos.

- p. 110, lineae 6–7 JAE, ibidem: Axillaris est illa, quae posita est sub basilica et illa apparet in ligatura brachii.
- p. 110, lineae 7–8 AC, ibidem: Ascellaris autem iudicium est sicut iudicium basilicae.
- p. 110, lineae 8–9 APP, lib. IX, cap. III (OI, f. CXIX col. 2:) Titillares autem inferius sunt et iuvant esse probabiliore, nam dolor pectoris, et pulmonis, et diaphragmatis, et anhelitum, et orthoniam curant.
- p. 110, lineae 13–15 JAE, ibidem: Funis brachii est illa, quae est supra cephalicam, supra os vicinum siue alterius brachii versus partem syluestrem. Et est idem iudicium de illa et de cephalica.
- p. 110, lineae 17–22 AC, ibidem, f. 83^v: Arteria uero manus dextrae, quae phlebotomatur, est arteria quae super partem exteriorem palmae inter pollicem existit et indicem, et eius quidem iuvamentum in antiquis doloribus hepatis et diaphragmatis est mirabile. Et Galenus quidem iam vidit hoc in somnis.
- p. 110, lineae 30–32 RA, lib. VII, cap. XXI, p. 173: salvatellae vero locus in dorso manus existit in loco qui est inter auricularem digitum et medium. VCM, p. 159: vena autem que inter minimum digitum et medium inciditur salvatella vocatur, arabice autem sceylem, que cum ramus sit basilice eisdem membris iuvamentum procurat quibus et illa. Est autem differentia, quia hec ad locum trahit remotiorem quam illa que in dextra pro passionibus epatis aperitur, in sinistra vero pro passionibus splenis.
- p. 110, linea 33–
p. 111, linea 7 BGP, cap. XV, p. 716: Phlebotomia etiam, quae fit de parte dextra valet in passionibus epatis. Et licet quaelibet phlebotomia quantum est de se, aequaliter attrahat de parte, quae est in medio pectoris, tamen nihilominus vena, quae est in parte dextra habet colligantiam cum venis capillaribus, quae procedunt de hepate in parte dextra. Et ita dico de sinistra. Et licet dextrum et sinistrum aequaliter euacuent quantum est ex magnis venis, non tamen aequaliter hoc faciunt quantum est ex venis capillaribus. Et ita dextrum plus valet in parte dextra et sinistrum in sinistra.
- p. 111, lineae 11–16 BGP, ibidem: Et tunc fit phlebotomia de saphena interiori propter passiones matricis et menstrua prouocanda, et similiter membra inferiora. AC, ibidem, f. 84^r: saphena quae est super partem domesticam al-cabi et est manifestior sciatica. Et ipsa quidem phlebotomatur propterea, ut euacuetur sanguis ex membris quae sunt sub hepate et ut sanguis a partibus superioribus ad inferiores declinetur, quare menstrua vehementer prouocat et haemorrhoidarum orificia aperit. JAE, f. 218^r: Saphena similiter a uirga, et testiculis, et matrice ... sanguinem trahit.
- p. 111, lineae 18–19 AC, ibidem: Et saphenae quidem phlebotomia melior est, quae sit transverse latitudini attinens.
- p. 111, lineae 19–20 BGP, ibidem: Circa tertias venas est intelligendum, quod quando volumus phlebotomare de saphenis, tunc ligemus tibiam supra cavillam per duos digitos.
- p. 111, lineae 26–29 BGP, ibidem: Et si vulerimus euacuare a renibus et iuncturis exterioribus et hamis, tunc fiat de saphena exteriori. AC, ibidem: ex venis pedis est sciatica, quae phlebotomatur a parte sylvestri al-cabi, aut sub eo, aut supra ipsum. Et ligatur illud, quod est supra ipsum a summitate coxae usque ad cabi, et involvitur fascia fortiter, aut instita. Et melius quidem est, ut ante balneatur in aqua calida et ut ipsa in longitudine phlebotometur. Quod si ipsa fuerit occulta, aliquis suorum ramorum phlebotometur, qui inter minimum et secundum digitum ab eo existit. Et iuvamentum quidem in phlebotomia sciaticae est magnum in dolore sciae, et similiter in

- podagra, et in varice, et in elephantia. JAE, ibidem: Et ischiatica ab anchis, et renibus, et a membris, quae sunt situata versus partem sylvestrem melius trahit.
- p. 112, lineae 7-13 Conf. BGP, ibidem: Et phlebotomia de vena pedis, quae est inter pollicem et alium digitum, valet etiam in passionibus capitis.
- p. 112, lineae 11-12 Opus hoc perditum est.
- p. 112, lineae 16-19 Conf. AC, ibidem: Et ex eis est vena, quae est post al-arcub, quae est quasi ramus saphenae et operatur quantum ipsa.
- p. 112, lineae 25-27 JAE, ibidem: In frontis medio est una uena aperienda in antiquatis passionibus faciei, ut morphea, et in impetigine, et scabie, et passionibus oculorum.
- p. 112, lineae 31-32 HA, Aphorismi, lib. V, LXIX, p. 408.
- p. 113, lineae 10-11 BGP, p. 714: Et sunt venae in summitate narium, de quibus fit minutio in phrenitide et passionibus capitis.
- p. 113, lineae 12-14 JAE, f. 218^r col. 2: In naso similiter, sed in apertione utriusque debet collum ligari, et postea aperiri vena, aut alia. Post enim ligationem melius manifestantur.
- p. 113, lineae 17-22 BGP, ibidem: Et sunt in angulis oculorum venae, de quibus fit phlebotomia propter causam coniunctam in passionibus oculorum, et non debet fieri profundatio in illis venis, quae sunt in angulo oculorum versus nares, quia timendum esset de fistula. Immo quaelibet parva pustula ibi nota generat fistulam, nisi desiccata statim ibi apponantur, quia locus est valde humidus.
- p. 113, linea 23 AC, ibidem: Et duae venae temporum, quae flexuose incedunt...
- p. 113, lineae 23-28 JAE, ibidem: Venae quae sunt in temporibus inciduntur in hemicranea, et propter magnum capitis dolorem et pro aegritudine capitis diuturna. Et illae sunt, quas Hippocrates et Auicenna vocent iuveniles, quarum abscisio reddit hominem impotentem generare.
- p. 113, linea 30-
p. 114, linea 4 AC, ibidem: Et tres venae parvae, quarum locus est post illum, ubi extremitas auris tangit, cum pervenit ad capillos. Et una quidem harum trium est magis manifesta, quae phlebotomatur in principio aquae et cum caput recipit stomachi fumum. Et propter hoc conferunt ulceribus aurium, et colli, et posteriorum capitis. Et Galenus quidem negat, quod quidam dicunt, quod duae venae, quae sunt post aures phlebotomantur, ut qui filios gignunt ipsos non gignant. BGP, p. 714.
- p. 114, lineae 5-10 AC, ibidem: Et ex venis istis sunt guidez, quae sunt duae et minuuntur in principio leprae et fortis squinantiae et coangustatione anhelitus et asthmate acuto et rauedine vocis. Et in habente apostema in pulmone et dyspnoea, quae est ex multo sanguine calido, et aegritudinibus splenis et laterum.
- p. 114, lineae 10-12 Conf. APP, lib. IX, cap. 3 (OI, f. CXIX^v col. 1:) Frontis vena dolori capitis et maxime puppis subvenit. Unde Hippocrates in Aphorismis, inquit, capitis dolorem.
- p. 114, lineae 12-13 AC, ibidem: Et vena quae est super caput phlebotomatur propter hemicraneam (al-heame) et ulcera capitis.
- p. 114, lineae 19-20 AC, ibidem, f. 84^v: Et ex eis est vena al-anfuta, quae inter mentum et labium est inferius, quae phlebotomatur propter oris foetorem.
- p. 114, lineae 22-24 APP, ibidem: Sub mento autem phlebotomia dolorem oculorum, pruritus et pustulas in naribus et impetiginem in facie, incensionem in maxillis extinguit.
- p. 114, lineae 25-26
Conf. CA, ibidem, f. 84^r: Et ex eis est vena, quae est sub lingua, super occultum menti, quae minuitur in synantiis et apostematibus duarum amygdalarum.

- p. 114, linea 30–
p. 115, linea 4 JAE, ibidem: In palato sunt quatuor venae, quae si aperiantur valent fluxui rheumatis ad dentes in eis facientes dolorem. Unde quandam mulierem curavi per hoc, quod habebat dolorem in dentibus ex fluxu rheumatis ad illum locum. Primo tamen posui repercussiva et restrictiva fluxus, et nihil profuit. Deinde mitigativa, et nihil profuit, deinde maturativa et nihil profuit. Postea feci eam minui de cephalica, et postea ego feci aperire illas quatuor venas et curata fuit. Unde hoc est bonum, quando materia fluxa est digesta, quia nisi esset digesta, forte non curarem. Et istae venae sunt manifestae.
- p. 115, lineae 5–8 AC, ibidem: Et ex eis sunt venae, quae sunt in labiis, et sunt quatuor, et super unumquodque eorum existit par. Quae conferunt ulceribus oris, et al-cola, et doloribus gingiviarum et earum apostematibus, et ipsarum laxitati et ulceribus, et fistulis, et fixuris, quae sunt in eis.
- p. 115, lineae 9–10 AC, ibidem, f. 84^v: Et ex eis est vena furculae, quae phlebotomatur in medicamentis oris stomachi.
- p. 115, lineae 10–13 AC, ibidem: Et ex venis quae in corpore phlebotomantur sunt duae venae super ventrem, quarum una super hepar consistit et altera super splenem est posita, et phlebotomatur dextra in hydropisi, et sinistra in aegritudinibus splenis.
- p. 115, lineae 16–19
Conf. RCR, p. 9, 25–29: In toto corpore licentiam habemus incidendi venas sexaginta, exceptis duabus quae dicuntur salientes, quae si quae si quibus inciduntur, cum risu moriuntur et subito. Haec vero cauendae quatuor digitis supra geniculos.
- p. 115, lineae 19–22 Locum Constantini invenire non possum. APP, ibidem: squinantie subveniunt. Similiter et quae sunt sub cruribus pedum.
- p. 115, lineae 22–26 AC, ibidem: Et ex eis est vena curvaturae, quae phlebotomatur sub genu poplitis, quae tantum efficit, quantum et saphena, sed est fortior saphena in prouocatione menstruum, et in doloribus ani, et hemorrhoidibus.
- p. 115, lineae 27–30 Locum Hippocratis non reperio.
- p. 115, linea 31–
p. 116, linea 2 AC, lib. I, ibidem: Et duae arteriae, quae sunt post aures, quae phlebotomantur propter species ophthalmiae et principium aquae, et pannum, et nyctilopas, et antiquum dolorem capitis. In earum phlebotomia semper existit timor, et cum hoc tardetur consolidatio.
- p. 116, lineae 7–11 AC, lib. I, ibidem: Scito praeterea, quod phlebotomia duas habet horas, horam electam et horam necessariam. Hora uero electa est eius quae est in lumine diei et post digestionis complementum et superfluitatum expulsionem. Et hora necessaria est hora, quae fieri oportet, et quae tardari non potest, et in qua res prohibitoria non attenditur.
- p. 117, lineae 12–13 Locum apud Avicennam non invenio, sed tamen in BGP, cap. IV, p. 677: Tempus scilicet, quod sit vernale, sicut dicit Rhases et consuetudo. Consuetudo enim maxima pars est scientiae, per quam dinoscitur, quantum sanguinis et quando sit extrahendum.
- p. 117, lineae 25–27 In libri Dresdensis C. 274 foliis 6^r–44^v Thomae de Wratislavia Regularum aqua inundante plerisque laesis locum hunc invenire non potui.
- p. 117, linea 29–
p. 118, linea 4 HW, p. 36: Per metacentesim dicitur fieri, quando ex eadem parte in qua est egritudo extrahitur sanguis, verbi gratia, si pleuresis sit in parte sinistra, fiat minutio ex sinistro brachio. Metacentesis sonat tantum quantum linearis detractio. Per antispasim, quando e contraria parte fit minutio. Et dicitur antispasis quasi contraria decontractio.

- p. 118, lineae 17–22 HW, ibidem: Item notandum, quod quandoque fit minutio per apoforesim, id est propter multitudinem humorum vel propter debilitatem patientis.
- p. 119, lineae 12–15 Conf. AC, lib. I, cap. 20, p. 81^v: Phlebotomia quoque neque euacuatio ventris est facienda in die motus aegritudinis, quia est dies requiescendi et inquirendi somnum et dies ebullitionis aegritudinis. Et cum aegritudo est habens crism, in cuius tempore est longitudo, nullo modo sanguis multus est minuendus, sed si possibile fuerit, quies est facienda.
- p. 119, lineae 27–29 Opus hoc non est inventum. Conf. BGP, cap. V: Et si interpolata, nullo modo debet fieri phlebotomia in principio...
- p. 120, lineae 21–24 APP, ibidem: Sciendum autem est, quod materia in interioribus existente, fit phlebotomia. Sciendum tamen, quod si phlebotomia sit in medio, sanguisugae apponantur, sed in interioribus scarificatio magis convenit, phlebotomia enim fortior est sanguisugis, sanguisugae fortiores scarificatione.
- p. 120, lineae 32–33 APP, cap. II, ibidem: Si brachium ... subtilis est, phlebotometur in longitudine.
- p. 121, lineae 2–5 RCR, p. 11-12: Si exit niger, tollatur usque rubescat. Si spissus et crassus usque ad tenuitatem, si vero aquosus usque ad grossitudinem.
- p. 121, lineae 5–6 AC, lib. I, fen 4, cap. 20, f. 82^r: Amplius sanguinis, qui egreditur, colorem attende. Et si fuerit subtilis, albedini attinens, ipsum illico retine.
- p. 121, lineae 12–13 BGP, p. 677: nullus phlebotomet puerum, nisi de licentia parentis, nec servum, nisi de licentia domini secundum Haly nono libro Regum.
- p. 122, linea 9 Opus hoc non reperio.
- p. 122, lineae 9–13 BGL, particula IV, cap. 3, p. 351: Quarto notandum, quod quando accidit raucedo ex nimia humiditate sanguinea, bene potest competere tunc phlebotomia, sed qui facit in alio casu, nimis infrigidat, et fluxum procurat et ita inducit perpetuam raucedinem.
- p. 122, lineae 17–19 Conf. RD, p. 357: De catarrho. Fit autem cum febre aut absque febre. Et cura eius est, qui cum febre, phlebotomia.
- p. 122, lineae 26–29 RA, lib. IV, cap. XIII, p. 99: Illi uero a phlebotomia abstinere debent, qui stomachum et hepar habent debilia, atque quibus frigidae accidere solent aegritudines.
- p. 122, linea 29–32 AC, ibidem, f. 82^r: Multotiens praeterea phlebotomia in febribus, licet necessaria non sit, efficit, ut natura fortis fiat super materiam, propterea quod eam efficit paucam.
- p. 123, lineae 2–5 BGL, cap. XII, f. 179^v, col. 2: Oportet igitur venam incidi non solum in synocha, verum etiam in omni putrida febre, nisi aliquid contrarium extiterit, sicut virtus et aetas.
- p. 123, linea 10 *Practica Rogerii*, tractatus IV, cap. XVIII, in Z, f. 230^r col. 1.
- p. 123, lineae 16–20 Apud Auicennam hoc non reperio, sed in JAE, f. 213^v col. 2–f. 214^r col. 1: Sed alii humores possunt abundare plus debito, et corrumpi sine sanguine, ergo sunt ipsi euacuandi sine sanguine, et hoc per pharmaciam.
- p. 123, lineae 23–26 *Practica Rogerii*, ibidem.
- p. 130, lineae 7–10 AC, ibidem, f. 83^v: nam quidam sunt, qui tolerare possunt, etiamsi febricitantes essent, ut quinque aut sex librae auferantur. Sunt et alii, qui non possunt tolerare, ipsis etiam sanis, ut una sanguinis libra auferatur.
- p. 130, lineae 11–13 Locum Auicennae non inuenio.

- p. 130, lineae 15–25 Opus hoc *De phlebotomia*, ad minus 14 capitula continens, invenire non possum.
- p. 130, lineae 26–31 AC, ibidem: In eis quoque qui apostemata habent, color sanguinis errorem facit, quoniam apostema sanguinem ad se trahit. Et tertia est pulsus, a quo recedere non debes. Cum ergo pertransierit pulchritudo coloris aut mutabitur color sanguinis aut mutabitur pulsus, et proprie ad debilitatem, retine. Et similiter, si aduenerit oscitationis accidens, aut alicum, aut singultus ...
- p. 131, lineae 11–12 APT, lib. V, cap. 2, f. XVIII^v col. 1: Ergo necesse est, ut complexionones corporis complexionones sequantur aeris.
- p. 131, lineae 19–20 JAE, p. 216^v col. 1: Item phlebotomandus aliquando debet iacere supinus, quia per illum modum iacendi virtus praeservatur nec debilitatur ...
- p. 131, lineae 25–24 AC, ibidem, f. 82^v: Ex dormitione vero phlebotomiae propinqua, plerumque accidit in membris confractio.
- p. 131, linea 29–
p. 132, linea 2 GTM, lib. IX, cap. IV, p. 612.
- p. 132, lineae 3–5 Tractatum hunc perditum non invenio.
- p. 132, lineae 11–15 JAE, ibidem, p. 216^v col. 2: Item post phlebotomiam debet cauere a multo cibo, in primo et secundo die, quia cibus debet esse digestibilis, multum sanguinem generans bonum ...
- p. 132, lineae 11–20 JAE, ibidem: unde secundum Isaac in diaetis: cibus est minuendus eis et potus augendus respectu cibi, non consuetudinis, immo debet minus potare quam ante phlebotomiam ...
- p. 132, lineae 20–23 JAE, ibidem: ova sorbilia, et vinum bonum et pulli ...
- p. 133, lineae 12–13 RSR, vol. V, p. 82: Prima dies venae gaudet moderamine cenae, altera laeta dies, tertia tota quies.
- p. 133, lineae 20–25 JAE, ibidem: Item aliqui post phlebotomiam habent linguam siccam, et hoc propter abundantiam cholerae rubeae, a qua fumus eleuatur propter sui commotionem post phlebotomiam, et eius ebullitionem. Et tales debent potare aquam hordei, ut acuitas et caliditas cholerae mitigetur. Unde illi, qui timent de calefactione hepatis aut stomachi aut ebullitionem cholerae debent hoc facere.
- p. 134, lineae 9–10 Locum Galeni non invenio.
- p. 135, lineae 4–6 JAE, ibidem: Item vulnus per phlebotomiam in brachio factam aliquando tarde sanatur, et hoc propter inunctionem phlebotomi in aliquo oleo, ut levius intret et minus laedat phlebotomatum ...
- p. 135, lineae 12–20 Conf. CEGM, particula VI, in SG, f. CLIX^v–f. CLX^r: Nervus quia sensibilissimus, si pungatur, necesse est ceteris membris maiores habeat dolores, unde consequuntur tumor et apostema, nisi ad mitigandum dolorem succurras ... dolorem quoque cum infusione calidi olei mitigamus ... Unde Galienus quid primum huic passioni fecit: sola terebentina fuit. Sed in parvis mulieribus et humiditas naturas habentibus, aliquando cum modico euforbio, in duris siccisque corporibus fex etiam cere aliquando sola, aliquando cum modico serapino, in durissimis et siccis corporibus cum oleo vel cum terebentina oppoponacoque. Dicit praeterea Galienus assam bonam esse, si emplastrum de ea fiat.
- p. 135, linea 29–
p. 136, linea 7 BGL, particula II, cap. X, p. 184: Septimo posset aliquis dubitare, si phlebotomia competit in dolore capitis ex eadem parte vel ex opposita. Unde dicendum, quod confirmatio vel non confirmatio parum facit ad hoc, sed plenitudo multa aut pauca, quoniam cum plenitudo est multa, tunc fiat ex parte opposita; si pauca, ex eadem.

- Plenitudo igitur et non plenitudo est una de differentiis. Situs etiam loci facit ad hoc, quoniam in omnibus aegritudinibus, quae fiunt a diaphragmate superius, corpore multum pleno, debet fieri de parte opposita. Si autem fuerit non multa plenitudo, ex eadem parte. In omnibus autem aegritudinibus, quae fiunt a diaphragmate inferius, ubi competit phlebotomia, siue fiat de brachio siue de saphenis, plenitudine multa existente siue pauca, semper fit ex eadem parte propter longitudinem viarum et numquam ex opposita. Et elicitur ista sententia ex dictis Galeni in I parte Prognosticorum, supra illam partem Solumque huic aegritudini ... et ex dictis Galeni II De ingenio cap. 7.
- p. 136, lineae 8–10 RD, cap. CXXXVIII, p. 431: Cum ergo perforatur bubo uel vulnus. Et si rubet quod est in circuitu vulneris, et incipit apostemari tunc phlebotomabis ipsum ex latere diuerso ...
- p. 136, lineae 14–19 AC, lib. I, fen IV, cap. 3, f. 77^r: Et non oportet quidem, ut in duas diametros prolongationem facias ...
- p. 136, lineae 23–25 Hunc tractatum perditum non inuenio.
- p. 136, lineae 31–32 AC, ibidem, f. 81^v: Et debes scire quod minutio est perturbans donec quiescat. *Ergo non in capitulo 19, sicut dixit Thomas, sed in capitulo 20 locus hic repertus est.*
- p. 137, lineae 1–15 AC, ibidem: Et debes scire, quod non quoties nominata signa repletionis apparuerint, oportet, ut minuas. Immo quandoque est repletio ex humoribus crudis et tunc phlebotomia multum nocens, quoniam si minueris, non maturabis eos et timebitur, ne aeger perdat. Non autem est inconueniens, ut ille, in quo melancholia superabundat minuat, postea medicina solutiva euacuetur. Sed sollicitus esse debes ex dispositione coloris secundum conditionem, quam nunc dicemus et considerare tensionem per totum corpus incedentem magis eris confidens, quod phlebotomare debes. Cum vero sanguis alicuius fuerit bonus et paucus et fuerint in ipsius corpore multi mali humores, phlebotomia bonum rapiet et malum relinquet. Et cum alicuius malus sanguis fuerit paucus aut declinaverit ad membrum aliquod, quod eius declinatio vehementer impedit et fuerit necessarium, ut ipse minuat, ex eius sanguine parum erit assumendum, et cibo bono erit alendus, deinde erit minuendus iterum post dies propterea ut malus sanguis ab eo extrahatur et bonus restauretur.
- p. 137, lineae 17–18 AC, ibidem: Quod si mali humores cholerici in eo fuerint, ingenietur, quatenus subtili pharmacia euacuentur aut vomitu ...
- p. 137, linea 19 AC, ibidem: quiescat et digerat et otietur.
- p. 137, lineae 24–25 AC, ibidem, f. 82^v: Et phlebotomia quidem, cum non est necessaria, choleram rubeam ebullire facit ...
- p. 137, lineae 26–28 AC, ibidem, f. 83^v: Et sunt quidam qui phlebotomum oleo inungunt, sed hoc totum, sicut iam diximus, dolores lenit et consolidationem retardat. Ibidem, f. 82^v: Et si phlebotomus etiam oleo inunctus fuerit, cum fiet phlebotomia, prohibebit consolidationis velocitatem et minuatur dolor. Et hoc quidem est, ut super ipsum oleum aut sibi simile leuiter inungatur aut ipse in oleo mittatur, postea cum panno exsiccet.
- p. 137, lineae 32–33 AC, ibidem: Ex dormitione vero phlebotomiae propinqua, plerumque accidit in membris confractio ...
- p. 138, lineae 5–12 Locum Alexandri non inuenio.

- p. 138, lineae 17–20 JAE, f. 214^v col. 1: in morbis longis non est facienda phlebotomia secundum Auicennam, quia cruditas humorum augmentaretur et virtus debilitaretur et morbus prolongaretur, et ideo timendum est de casu virtutis. Et propter hoc dicit Auicenna, quod in morbis chronicis facienda est pharmacia ante phlebotomiam, et non phlebotomia ante, licet utraque euacuatione indigeat.
- p. 138, lineae 20–22 Non in Antidotario de Monte Pessulano, sed in JAE supra dicta opinio Auicennae invenitur.
- p. 138, lineae 23–27 Conf. JAE, f. 218^r: Consequenter videamus de sanguinis inspectione post eius extractionem. Primo eius substantiam consideremus, utrum sit crassus vel subtilis. Si sit crassus aut spissus, ipse significat abundantiam crassae materiae aut siccitatem propter caliditatem consumentem humiditatem.
- p. 138, lineae 30–31 JAE, ibidem: aliquando cito coagulatur, et est signum tunc quod est crassus.
- p. 139, lineae 11–12 JAE, ibidem: Item aliquando cito exit, et signum est, quod est subtilis.
- p. 139, lineae 20–21 JAE, ibidem: Color bonus in eo est rubeus, tendens ad quandam obscuritatem ... Conf. BGP, cap. IX, p. 705: Si fuerit subrufus aut rufus aut subrubeus bonum est, quoniam bonum temperamentum significatur.
- p. 139, lineae 21–22 JAE, ibidem: purpureus color intensae rubedinis et clarus significat choleram secundum Galenum in primo De crisi ... Conf. BGP, ibidem: Si autem color fuerit rubicundus aut valde rubeus – malum, quoniam nimia caliditas significatur.
- p. 139, lineae 22–23 Conf. BGP, ibidem: Si autem color fuerit remissus, vergens ad pallorem aut quandam subalbedinem – malum, quoniam cruditas et indigestio significatur.
- p. 139, lineae 27–28 JAE, ibidem: lividus et tunc significat melancholiae abundantiam aut spirituum mortificationem.
- p. 139, lineae 28–29 JAE, ibidem: Item aliquando est viridis et significat completam adustionem.
Conf.
- p. 139, lineae 30–33 BGP, ibidem: Si autem in habitudine satis laudabili apparuerit color sicut sebum – pessimum, quoniam putredo, corruptio et indigestio significatur ...
- p. 139, linea 33–
p. 140, linea 1 BGP, ibidem, p. 704–705: et si apparuerint diuersi colores secundum diuersitatem situum – malum, sicut diuersificari videmus colores in collo columbae secundum diuersitatem situum et motuum capitis et colli.
- p. 140, lineae 6–7 BGP, ibidem, p. 704: In primis, phlebotomia facta, accipiat scutella et suaviter sanguis diuersis partibus situetur ...
- p. 140, lineae 7–10 JAE, f. 218^{rv}: Item bonus sanguis debet esse diuersi coloris in suis partibus: in superiori parte rubei coloris, et versus extrema, quia ille est levis, ideo ad locum superiorem mouetur, in medio rubeus, non clarus, in fundo niger propter melancholiam, quia sanguis crassus melancholicus in fundo residet.
- p. 140, lineae 16–17 Conf. PM, p. 32, ubi textus, ut credo, corrigendus est: Sic fuit in peregrino Alphonso Hispano actum Venetiis.
- p. 140, lineae 18–20 JAE, ibidem: Item per saporem. Si sit dulcis signum est, quod bonus est, quia signum est completae digestionis, si amarus, abundantiam cholerae, si acris, significat abundantiam melancholiae, si insipidus, abundantiam phlegmatis.
- p. 140, lineae 28–30 JAE, ibidem: Item per odorem. Si sit foetidus, significat humores foetidos et corruptos ...
- p. 140, linea 32–
p. 141, linea 1 JAE, ibidem: Si calidus, calidorum, si frigidus, frigidorum ...
- p. 141, linea 6–7 JAE, ibidem: aquosus facit phlegma naturale ...

- p. 141, lineae 6–7 JAE, ibidem: Si sit subtilis, ipse significat indigestionem et abundantiam humorum crudorum indigestorum.
- p. 141, linea 29–
p. 142, linea 9 BGL, particula VI, cap. 5, f. 76^v.
- p. 142, lineae 10–14 Conf. JAE, ibidem: Item per colorem debemus inspicere, si sit albus, dominium phlegmatis adusti est in eo aut non adusti. Verum adusti potest cognosci per viscositatem, quia tunc est viscosus et facit viscositatem in eo adurens color ...
- p. 142, lineae 17–19 JAE, ibidem: Si sit unctuosus, significat aut lepram futuram aut nimiam pinguedinem. Lepram, quia unctuositas fit in sanguine ex calore forti, ipsum in unctuositatem conuertendo, quae adurit sanguinem et lepram facit.
- p. 142, lineae 21–23 JAE, ibidem: Item aliquando est in eo spuma, et ista spuma significat – si non causatur ex ea – sanguinis ebullitionem aut ventositatem. Ideo, si non sit in eo spuma, bonum est.
- p. 143, linea 1 Opus hoc perditum est.
- p. 143, lineae 5–14 Conf. JAE, f. 218^v: Item per figuram potest cognosci. Unde accipias baculum in extremo rotundum. Si non resistit, sed statim scindatur, signum est siccitatis, si resistat multum, est viscosus, si mediocriter, mediocris.

LEXICON VOCABULORUM A MEDICIS SCIENTIAM CONSERVATIVAM SANITATIS MEDII AEVI COLENTIBUS USITATORUM

- al-kola – pustulae parvae in ore (vox arabica)
 Almansor – Rasy – al Rāzī (obiit anno 924)
 Amphorismi – Hippocratis *Aphorismi* – Ἀφορισμοὶ Ἱπποκράτους
 anca siue scia – coxa
 antispassis (modus venaesectionis) – ἀντίσπασις
 apoforesis (modus venaesectionis) – ἀποφόρησις
 artetica – arthritis – ἄρθριτική νοσος
 ascellaris – vena axillaris
 asma – asthma – ἄσθμα
 assellatio – sedes
 Auerrois – Auerroes – Ibn Rushd (obiit anno 1198)
 Auicenna – Ibn Sīnā (obiit anno 1037)
 autumpnus – autumnus
 bidellium – bdellium – *Commiphora africana* Engl.
 blea – *Beta vulgaris* L.
 butirum – butyrum
 catharacta – cataracta – καταράκτης
 colofonia – colophonium – κολοφώνιον
 cronici morbi – chronici – χρονικοί νόσοι
 disma – dyspnoea – δυσμή – δύσπνοια
 dyamargariton – diamargariton (antidotum)
 dyafragma – diaphragma – διάφραγμα
 dyanthos – dianthos (antidotum)
 dyaquilon – diaquilon (antidotum)
 egritudo – aegritudo
 emigranea – hemicrania – ἥμικρανία
 emorroyde – haemorrhoides – αἰμορροίδες
 epar – hepar – ἥπαρ, gen. ἥπατος
 epilentia – epilepsy – ἐπιληψία
 estas – aestas
 euforbium – *Euphorbia resinifera* Berger – εὐφόρβιον
 farmacia – pharmacia – φαρμακεία, inferiori aetate φαρμακία
 feces - faeces
 flebotomia – phlebotomia – venaesection – φλεβοτομία
 flebotomus – phlebotomus (instrumentum venarum incidendi) – φλεβοτόμος
 frenesis – phrenesis – φρένεσις

- gonorrhea – gonorrhoea – γονόρροια
 guidem vene (vox arabica) – venae iugulares
 hanelitus – anhelitus
 lancetum – lancea
 melancolia – melancholia – μελαγχολία
 mellilotus – *Mellilotus officinalis* L. et *Lonicera periclymenum* L.
 metacentesis – μετακέντεσις
 mirtinus – myrtinus – μύρτινος
 miseraice vene – venae mesentericae
 morphea – morphaea – vox a Graecis antiquis inusitata
 nefresis – nephritis – νεφρέσις
 nictelope – nyctalopia – νυκταλωπία vel νυκτίλωπη
 orificium matricis – orificium uteri
 orobus – *Vicia* species – ὄροβος
 orthotonia – orthotonus – ὀρθοτονία
 paritaria – *Parietaria officinalis* L.
 pergamenum – membrana siue pergamena
 periplemonia – peripneumonia – περιπνευμονία, inferiori aetate περιπλευμο-
 νία
 peyor – peior
 plectoricus – plethoricus – πληθωρικός
 pleuresis – pleuritis – πλεύρεσις
 poma maciana – fructus *Mali silvestris* Mill. *acerbae*
 scia – coxa
 sciatica passio – ischias – ἰσχίαις
 sepum – sebum
 sompnus – somnus
 squinantia – synanche – συνάγχη
 syncopis – syncope – σύγκοπος uel συγκοπή
 synocha – species febris continuae – συνοχή
 synochus – species febris continuae – σύνοχος
 Tegni – *Ars medica* Galeni
 tisis – phthisis – φθίσις
 tybia – tibia
 tympora – tempora
 tynnitus – tinnitus
 virga – penis
 ydropsis – hydrops – ὕδρωψ
 yemps, yemis – hiems
 Ypcras – Hippocrates – Ἱπποκράτης

APPENDIX

I. THOMAE DE WRATISLAVIA AGGREGATI, ANTIDOTARII, REGULARUM SUPER PRACTICAM ATQUE COLLECTORII SECUNDUM ALPHABETUM CONTENTA.

1. AGGREGATUM. Index medicinarum simplicium. Erfordia, cod. Amplon.
Fol. 283, f. 106vb–200vb.

Absinteon 106vb; **Abrotanum** f. 107vb; **Acacia** f. 108ra kończy się na fo. 108rb: Et nos utimur succo prunorum pro acacia, quia illam de Babilonia non habemus, et sunt illa parua pruna, que theutunice dicuntur *flen*, anglice *flen*. **Acetum** f. 108rb; **Acetosa** i. lappacium 108vb, cyt. Alfonsus; **Acorus** 109ra, cyt. Guill. 4° libro de simplici medicina; **Agaricus** f. 109rb; **Affodillus** f. 109vb; **Alkanna** f. 110rb; **Allium** f. 110va, cyt. Cremonensis in dietis; nadto f. 111ra: Gwillmus: Allium porcinum dicitur planta porro similis, sed in sapore suo est similis alio et porro, et uocatur vulgariter *scalon* uel theutonice *astlauch*; uirtus eius est composita ex uirtute alii et porri... . **Alumen** f. 111ra; **Aloe** f. 111rb; **Ambra** f. 112rb; **Ameos** f. 112va; **Amomum** f. 112vb; **Amigdale** f. 112vb; **Anas** f. 113ra; **Anetum** f. 113rb; **Anisum** f. 113va; **Apium** f. 113vb, tu fo. 114va: Alia species apii, que dicitur reninum vel raninum (= ydrosilinum) ... quia crescit in aquis et fossatis, ubi rane morantur et vocatur alio nomine scelerata (= selery!) et teutonice dicitur *hanuoz*, anglice *cronfoz* – potem o innym rodzaju: „et ipsa (rkps ipsi) herba vocatur petrosilinum macedonicum et anglice vocatur *stanmarch*”, potem o „apium montanum”: „et hec herba vocatur leuisticum, anglice *lon asche* teutunice vocatur *lebestuekil*”; w tym rozdz. cyt. też Plinius. **Armoniacum** f. 114vb; **Arthemisia** f. 115ra; **Aristologia** f. 115rb; **Asarum** f. 115va; **Atriplex** f. 115vb; **Aranee tela** ib.; **Aurum** f. 116ra, cyt. Gilbertus; **Avena** f. 116rb.

Balaustia f. 116rb; **Bete** f. 116va (na końcu rozdziałku, fo. 116vb, podpisany kopista: *Marzik*; por. wyżej fo. 105rb, nota bene był to kopista nie bardzo inteligentny i dokładny!). **Betonica** f. 116vb; **Berberis** f. 117ra; **Bedellium de metha** (= Bdelium de Mecha) f. 117ra; **Brionia** f. 118ra; **Bolus armenius** f. 118va; **Borago** f. 118vb; **Borax** f. 119ra, cyt. „in expositione antidotarii m. p.” (= magistri Petri); **Butirum** f. 119rb.

Calamus aromaticus f. 119vb; **Calamentum** f. 120ra; **Calx** f. 120va; **Camepiteos** f. 120vb; **Camedreos** f. 121ra; **Camelenta** ib; **Camelenta ni-**

gra f. 121rb; Camomilla f. 121va; Canfora f. 121vb; Cancer f. 122rb; Canabus f. 122vb; Canna ib.; Cantabrum f. 123ra; Capparis f. 123vb; Capilli f. 123vb; Cardamomum f. 124ra; Cardo f. 124rb; Capilli Veneris f. 124rb; Caries lignorum f. 124vb; Carui ib.; Cassie fistula f. 125ra; Cassia lignea f. 125rb; Castanea f. 125vb; Castorium f. 126ra; tu dłuższy wywód o bobrze (castor uel beuer), mówi, że nieprawdą jest, jakoby ścigany odgryzał sobie testiculos, „et ipse non inuenitur captus, nisi habens testiculos, sicut experientia docet in Polonia et in regionibus frigidis adiacentibus, ubi plures inueniuntur”; Caseus f. 126va; Catepucia f. 127ra; Cauda equina f. 127va; Caulis f. 127vb; tu fo. 128ra; „Minus tamen sic sicci sunt, qui dicuntur imperiales sunt (!) qui bletis sunt similes, qui etiam vocantur canabit et sunt cum albis latis foliis et stipitem non faciunt a terra eleuatum, sed de trunco uno plura folia egrediuntur et lata et sunt meliora et teneriora aliis, qui eis videntur similes, ut compositum, qui facit capita magna rotunda in quo capite folia simul involuta sunt, unum scilicet super alium. De istis imperialibus in Provincia sunt multi et in Catelonia et sunt duriora caulibus domesticis. Caulis uero, qui compositum dicitur, in Polonia et Bohemia et partibus teutunicalibus crescit; sunt difficillime digestionis et dure substantie ualde”. Celidonia f. 129ra, cyt. Liliator; Centaurea f. 129rb; Cepa f. 130va; Cera f. 130va; Cerasa f. 131ra; Cerebrum f. 131rb; Cerusa ib.; Cicer ib.; Ciclamen f. 131vb; Cicutaf. 133ra; Ciminum f. 133rb; Chimolea f. 133va; Cinamomum f. 133vb; Cinis f. 134rb; Cipperus f. 134va; Citonia f. 134vb; Citrullus f. 135rb; Citrum ib.; Coagulum f. 135va; Coloquintida f. 135va; Corallus f. 136rb cyt. Lapidarius; Coriandrum f. 136va; Costum f. 137va; Cornu f. 137rb; Crocus f. 137va; Cocula f. 137vb; Cucumis ib.; Cucurbita ib.; Cuscuta f. 138rb; Cubebe ib.

Dragagantum f. 138va; Daucus f. 138vb; Dactilli f. 139ra.

Ebulus f. 139rb; Endiuiia f. 139vb; Epatica f. 140ra; Eleborus ib.; Epitimum f. 141ra; Enula f. 141rb; Ezula f. 141va; Eupatorium f. 142rb.

Faba f. 142va; Triticum (= Farina); Fasioli fructus f. 143ra; Fermentum f. 143rb; Feniculus ib., tu fo. 143va; „Et experientiam talem in Anglia est (!) in communi usu, ut post prandium uel in colacionibus in diebus ieiuniorum utuntur eo homines

communiter; Fel f. 143va; Ferrum f. 144ra; Filex ib.; Ficus f. 144rb; Fumus terre f. 144va; Fu (!) i. Valeriana; Folium ib.

Gallus ib.; Galla f. 145rb; Galanga f. 145va; Galbanum ib.; Gallia f. 145vb; Gariofilus f. 146ra; Glans ib.; Genciana f. 146rb; Gummi arabicum f. 146va (zamiast niego radzi brać „gummi prunorum damascenorum”, f. 146vb); Genesta f. 146vb; Genestula f. 147rb (tu „et quidam in suis sinonimis dicunt, quod teutunice vocatur *Cedel*, estimantes quod sit herba dicta cauda equina”); Gyrum solis ib. (mówi ib., że jeden rodzaj „quidam in Anglia vocant calendulam, sicut prima cycoream”; obie obracają się za słońcem – nota bene może to z Gilberta Anglika, którego niedługo potem cytuję?

Hermodactilli f. 147vb (fo. 147vb: „et trocisci mei de hermodactillis in *Antidotario* meo ...).

Iusquiamus f. 147vb; Ysopus f. 148ra; Ypericon f. 148va; Iris sive Yreos ib.; Irundo f. 149rb.

Lactuca ib.; Laddanum f. 149va; Laurus f. 149vb; Lens f. 150rb; Lenticula f. 150va; Licium ib.; Lillium f. 150vb; Lignum aloes f. 151rb; Limacia, gallice (Nota bene: już przy niektórych poprzednich lekach, zaraz po nazwie łacińskiej, stało „gal.” co czytałem „Galenus”, a zapewne trzeba było czytać „gallice”, choć nazwy francuskiej nie było. Widocznie w oryginale były luki, których kopista nie uwzględnił!); Limasonii, anglice *snayk* f. 151rb; Liquiricia f. 151vb; Litargirum f. 152ra, cyt. f. 152rb: in meo *Antidotario* habetur; Lappacium. f. 152rb; Leuisticum f. 152va (odsyła do *Apium*); Lolium ib. (odsyła do *Nigella*); Lapis lazuli ib.; Lapis f. 153ra. (U dołu stronicy): „Nota: hic ponuntur lapides preciosi nisi (!) causa uirtutum eorum, que spectat (!) ad curam egritudinis uel ad conseruationem sanitatis. Item nota, quod uirtus gemmarum est ex influencia supercelestium occulta et ideo inest eis proprietas que nulli complexioni est attributa etc.” W rozdziale tym powołuje się stale na „Lapidarium”, raz go cytując fo. 153^r: „in lapidario”gni” (= communi?). Wylicza następujące drogie kamienie: smaragdus, de hanc similis smaragdo, saphirus, topasion, berillus, adamas, celidonium, lapis communis cum quo acuitur ferrum, crisopus alio nomine peridote gallice (brak nazwy franc.?), crisolitus, cristallus, gagates est duplex, unus est glaucus et inuenitur multum densus (?), dominorum de Prussia et vocatur in vulgari teutunice *burnstzeyn* (! = bernstein), alius est niger et inuenitur in Anglia

f. 153vb; *jaspis*, *ethites* sive lapis *guile* (= aquile), *magnes* ... trahit ferrum ex parte una et repellit ex altera, f. 154ra, *coralius*, *jacinctus*, *margarita* f. 154rb (jako osobny rozdział! et sunt meliores aliis grosse, clare, plane et vocantur *perlen*); *Lupulus* f. 154rb (fo. 154va: teutunice dicitur *hoepphe*).

Manna f. 154va (fo. 154vb: raro bonum in partibus *Polonica* libus et *Teutunic*alibus et aliis locis remotis (ab *India* et *Grecia*) ... poterit secure ministrari); *Macis*, cyt. Gwillm. ... f. 154vb; *Mellilotum* f. 155ra (ib. „Ego vidi in usu zinni (communi) tres species melliloti: una crescit super terram...”, f. 155rb: Item alia species ... et pueri sugant eam libenter in *Anglia* et propter hoc ibi vocatur vulgariter *honysaukels*, et apotecarii ibidem multum utuntur ...); *Melissa* f. 155rb; *Maiorana* f. 155vb; *Malagranata* f. 156ra; *Malaustia* f. 156va; *Malua domestica* ib.; *Malua viscus* (bismalua) f. 157ra; *Mastix* f. 157vb; *Medulla ossium* f. 158ra (Gal.); *Meltaberzet* quod est mel canne (odsyła do zuccarum dalej o zwykłym miodzie) f. 158rb; *Melones* f. 158va; *Memice* (celidonia agrestis) f. 158vb; *Menta* f. 159ra; *Men* f. 159va; *Minium* f. 159va; *Mirabolani* ib., *Emblici* (! jest to dalszy ciąg poprzedniego, jako jeden rodzaj, inny? = *kebuli*) f. 159vb; *Mirra* f. 160ra; *Mirtus* f. 160vb; *Mora celsi* (morwa?) f. 161ra; *Morbaci* sunt mora siluestria; anglice *braubelberen*, teutunice *craczberen* f. 161va; *Mummia* (= mumie egipskie!) f. 161va; *Muscus* f. 162ra (= piżmo).

Narcissus f. 162rb; *Nuri* uel *almuri* f. 162va; *Nasturcium* f. 162va; *Nasturcium aquaticum* f. 163ra (et vocatur gallice *cressoun de ewe* et secundum hoc in Latino vocatur *cressones*; na końcu tego artykułu dodaje: „Item que dicta sunt de aqua florum *nenufari* albi in meo *Antidotario*, hic non posui, quia cum volueris, in usu habebis”); *Nigella* f. 163rb; *Nux muscata* f. 163va (tu fo. 163va: „et habetur in libro meo quarto, quod *Practica* mea est, in capitulo de debilitate uisus quasi in fine” – więc wszystkie części pisał równocześnie); *Nuces gallice* f. 163vb.

Oliua f. 164vb (na końcu, f. 165rb: „Nota, quod olea esui competunt et oleum nucum, oleum de papauere in *Polonia* et hoc de papauere nigro, oleum de canapo id est de semine istorum, et de semine raparum, quod post oleum oliue et nucum et (!) melius reputo, quia rapa in sui natura melior est esui ceteris iam dictis”); *Olibanum* f. 165rb; *Opium* f. 165vb; *Oppoponax* f. 166rb; *Ordeum* gal. f. 167ra; *Orig anum* f. 167vb; *Orob*us gal. f. 168rb; *Ostraca* ib.;

O s d e c o r d e c e r u i f. 168va; *O s s a* ib.; *O v a* f. 168vb;
O z i m u m f. 169va.

P a n i c u m f. 169vb; *P a p a u e r* ib. (rozpoczyna się: „Semen, capita, folia et lac seminis eius competunt in medicinis, et in quibusdam regionibus, ut in *P o l o n i a* et *B o h e m i a* utuntur eo pro cibo. In pasta semen papaueris nigri integrum ponunt et panem illum comedunt; et de lacte seminis eius est esus eorum et de oleo seminis eius condunt cibaria eorum. Et sic per experientiam patet, quod papauer nigrum nec est ita frigidum nec est ita narcoticum (! = narcoticum), sicut in regionibus aliis et precipue calidis, ubi lacte papaueris albi loco medicine utuntur potius quam loco cibi. De nigro papauere uero non uidi alibi homines uti nec loco medicine”); *P a s t i n a c a* f. 170rb; *P l a n t a g o* f. 170va; *P a r r i c a r i a* f. 171ra (... in quibusdam partibus frigidis, ut in *P o l o n i a* et vicinis locis, vocant paricariam herbam, cuius folia sunt viridia exceptis his foliis, qui in summitate stipitis sunt, ubi flores sunt crocei et illa folia sunt indici coloris siue blaueti ad nigredinem tendentis et apparet (!) ac si essent flores eius; et propter hoc, quod duplicem colorem vident in summitate, reputant ambos esse flores et vocant herbam in vulgari teutunico noctem et diem; et crescit in siluis). *P e r s i c a* ib.; *P e u c e d a n u m* f. 171rb; *P e t r o s i l i n u m* f. 171vb; *P e n t a p h i l l o n* f. 172ra; *P i n g u e d o* ib.; *P i o n i a* f. 173rb; *P i n u s* f. 173va; *P i x* f. 174ra (większą część f. 174^v nie zapisano, bo biały papier); *P i p e r* f. 175ra; *P i r a* f. 175va; *P i r e t r u m* f. 175vb; *P i s c e s* f. 176ra (Potem odsyłacz: „Nota de nuri uel almuri piscium in folio habetur capitulo de nuri littera N et P; *P r e s i d i a* est cortex maligranati, de quo habetur folio supra”); *P o l i u m* f. 177ra; *P o l i p o d i u m* f. 177rb; *P o m u m* f. 177vb; *P o r r u m* f. 178ra; *P o r t u l a c a* f. 178vb; *P u l e g i u m* f. 178vb; *P l u m b u m* f. 179ra; *P u l m o* f. 179va; *P r u n a* ib. (najbardziej ceni damascena); *P u m e x* f. 179vb.

R a n a f. 180ra; *R a p h a n u s* ib.; *R a p a* f. 180vb; *R e s i n a* f. 181ra; *R e u b a r b a r u m* f. 181rb (tu fo. 182ra: „Ego noto hic: hec I XII 3 prout in terra Latinorum habetur usus, et non 3 XVI, prout *P r a g e* habetur et alibi in *P o l o n i a*, pregnantibus, pueris et senibus ad purgandum dantur secure ...); *R e u p o n t i c u m* f. 182ra; *R o s a* ib. (ogromny artykuł); *R y s i* f. 183vb; *R u b e a* herba f. 184ra; *R u t a* ib.

S a l f. 184vb (długi artykuł); *S a l i x* f. 186rb; *S a l i u a* f. 186va; *S a m b u c u s* f. 186vb; *S a n d a l a* f. 187ra; *S a n g u i s d r a c o n i s* f. 187rb; *S a n g u i s* f. 187va; *S a p o* ib.; *S a r c a c o l l a* ib.; *S a t u r e i a* f. 188ra; *S p a r a g u s* f. 188rb (tu f. 188rb–188va: „Usus *Y t a l i c o r u m* est comedere extremitates

sparagi, dummodo sunt teneres, parum cocte et oleo et modico sale aspersas (!), et hoc faciunt propter ventris mollificationem ..."); *Scamonea* f. 188va (tu fo. 189va: „Quo modo autem et cum quibus datur, bene habetur in *Alphabeto* meo, ibi: diuretica humida”; niżej: „... et cum succo mente nigre, teutunice *sysch myncze*, resolutus ...”); *Scaphizagria* f. 189va (tu f. 189vb: „Culla i. apostema nigrum oris, quod teutunice dicitur *agaley*”); *Saxifraga* f. 189vb (potem odsyłać: „*Smaragdus* vide in littera L, ubi habetur de eo”); *Scabiosa* ib.; *Salvia* (?) (bo *Saniula* w spisie) f. 190ra; *Sebesten* f. 190rb; *Sene* ib.; *Serapinum* f. 190vb; *Serpillum* f. 191rb; *Serpentaria* f. 191va; *Seta* f. 191vb; *Semperuia* (! = *Semperuia*), ib. (jeden rodzaj nazywa się teutunice *honsloch*, drugi *baltheos* id est sine folio, f. 191vb–192ra); *Solie* (?) *Stercus* f. 192rb; *Spica* (nardi et deltica = celtica?), f. 193ra; *Spinaria* f. 193rb; *Sinape* ib.; *Sillium* (w rękopisie i w spisie *Psillium*) f. 193va (na końcu ustępu, fo. 193vb, znów rubro podpis kopisty: *Marzik*); *Silermontanum* s. *sisileos* f. 193vb; *Sticados* f. 194ra; *Sticados citrinum* f. 194rb (et vocatur teutunice *winterblume* eo, quod flos non cadit in fine autumpni = nieśmiertelnik?); *Squilla* = *cepa marina*, ib.; *Solatrium* f. 194vb; *Scorbio* = *Scorpio* f. 195ra; *Spodium* ibid.; *Spolurin* (?) (= *Spolium*, spis) *serpentis* f. 195rb; *Scorax* ib.; *Sauma* (?) (= *Sumak* w spisie), f. 195va; *Sputum hominis* f. 195vb.

Tamarindi f. 195vb; *Tamariscus* f. 196ra (2 rozdziałki bez tytułów! 2gi z nich zapewne *Testa*) f. 196rb; (potem, bez wyznaczenia odstępu, *Tegula*); *Tartarum* ib.; *Terpentina* f. 196va; *Timus* ib.; *Turbit* f. 196vb; *Tucia* f. 197ra.

Urina ib.; *Urtica* f. 197vb; *Vernius* f. 198ra (*Vernix*) (tu: „Hic carabe sumitur pro lapide citrini uel aurei coloris, qui de *Prussia* portatur et sunt (?) in (?) pater noster et vocatur teutunice *burnsteyn*”); *Viola* ib.; *Virga pastoris* f. 198vb; *Vitis* f. 198vb (f. 199rb powołuje się: et in meo *Alphabeto*); f. 199vb (wspomina winogrona korynckie [są one na f. 200ra wedle nowej foliacji, Jerzy Burchardt] – „*uvas sive passulas de Corinthia*”); *Verbena* f. 199vb; *Vitrum*, ib. (tu fo. 199vb–200ra: „quidam dicunt, quod cinis vitri, qui gallice dicitur *seyn de ver*, ad predicta omnia valet plus, quam ipsum vitrum, et hoc ego sencio”; ma to może z *Guillelmus*?); *Volpes* f. 200ra; *Usuce* ib.

Zinziber ib.; *Zedoarium* f. 200va; *Zuccarum* ib. (na fo. 200vb wymienia różne gatunki cukru: krystaliczny, proszek biały, proszek „non ita album” = *zucc. de Cipro*, proszek różowy pochodzący z *Hiszpanii*, a raczej „de Marok, quod regnum tenent Saraceni”); koniec alfabetu

fo. 200vb: „et tussi et cistis et huiusmodi. Et pro nunc hec de zuccaro sufficiunt.”

A. Birkenmajer

Cracovia, BJ, Przyb. 237/75. A. Birkenmajer, *Libri Thomae episcopi Sareptensis manu scripti eorumque excerpta*. Erfordia, Cod. Amplon. Fol. 283. Summarium Birkenmajerianum mense februario, anno Domini 1937, Erfordiae effectum, nunc J. Burchardt prelo praeparavit.

2. ANTIDOTARIUM. Index medicinarum compositarum. Wratislavia, Bibl. Uniw., cod. III F 20, f. 75-88r.

F. 75 [Praefatio] f. 76^r [Tractatus] Causae fiendi aquarum distillatarum, f. 76^v Aqua camomille, ibid. Aqua betonice, ibid. Aqua Berberis, ibid. Aqua rosacea, ibid. Aqua violacea, ibid. Aqua communis, f. 76^v-77^r Aqua feniculi, f. 77^r Aqua eufrasie, ibid. Aqua composita eufrasie, ibid. Aqua fabarum et persicorum, ibid. Aqua absinthii, ibid. Aqua mente, ibid. Aqua de absinthio composita, ibid. Aqua cordialis in causa calida, ibid. Aqua cordialis in causa frigida, f. 77^v Aqua endiuie, ibid. Aqua saluie, ibid. Aqua nasturtii aquatici, ibid. Aqua solatri, ibid. Aqua apii et petrosilini, ibid. Aqua galline, ibid. Aqua de floribus sambuci.

F. 78^r De decoctionibus et infusionibus, ibid. Decoctio in frigida causa stomachi, f. 78^v Decoctio in causa calida stomachi et epatis, ibid. Decoctio contra frigiditatem et ventositatem stomachi, ibid. Decoctio ad appetitum excitandum, ibid. Decoctio in causa frigida pro fleumate expellenda, ibid. Decoctio in causa calida, ibid. Decoctio pro pauperibus dispositis ad ydropisim in frigida causa, ibid. Decoctio in causa calida, f. 78^v-79^r Decoctio ad mundificandum sanguinem, f. 79^r Decoctio ad digerendum fleuma, ibid. Decoctio in causa colerica, ibid. Decoctio pro epilepticis de humore fleumatico patientibus, f. 79^{r-v} Decoctio pro epilepticis de sanguine lucido fumoso, f. 79^v Decoctio contra epilentiam, cui non est similis et est expertissimum ad epilentiam, ibid. Decoctio pro litargicis, paraliticis et contra dolorem capitis ex frigido humore, ibid. Decoctio pro spleneticis, ibid. Decoctio contra dolorem splenis et aliqualem duriciem in dispositione calida, f. 79^v-80^r Decoctio pro calculosis, f. 80^r Decoctiones ad cotidianam, ad tertianam, ad tertianam notham, ad quartanam veram, f. 80^{r-v} Decoctiones contra quartanam, f. 80^v Decoctio in ydropisi de frigida causa, ibid. Decoctio in ydropisi de calida causa, ibid. Decoctio in febribus erraticis, ibid. Decoctio ad plagas et vulnera, ibid. Decoctio contra singultum, f. 80^v-81^r Decoctio ad fistulam profundam.

F. 81^r-81^v De pigmenti et clareti confectione, f. 81^v Claretum pro ydropicis, f. 81^v-82^r Claretum pro calculosis.

F. 82^r De clisteris, f. 82^{r-v} Regule de clisteris, f. 82^v Regula, ne epar ledatur, ibid. Regula in frenesi et dolore capitis, ibid. Regula in febre forti, f. 82^v-83^r Regula ad lubricandum lapidem in renibus et in viis renum ad vesicam, f. 83^r Regula in colica de vitreo fleumate, ibid. Regula de mollificativis dandis ante mordificativa in clisteri, ibid. Regula de hora clisterizandi, ibid. Clistere mollificativum in se forte in causa calida epatis, ibid. Clisteres mordificativi, Clisteres acuti, ibid. Clistere laxativum, f. 83^{r-v} Clisteres mundificativi, f. 83^v Clisteres consolidativi, ibid. Clistere in dolore capitis ex materia frigida, ibid. Clistere in dolore capitis ex materia calida, ibid. Clistere in frenesi, f. 83^v-84^r Clistere mundificativum, f. 84^r Clistere in litargia sine febre, quando est de fleumate frigido, ibid. Clistere pro paraliticis in causa frigida, ibid. Clistere contra ventositates, ibid. Clistere pro calculosis, qui laborant ex fleumate grosso opilante, ibid. Clistere pro calculosis qui laborant aliquo calculo in renibus propter caliditatem et siccitatem renum.

F. 84^v-85^r Tabula electuariorum, f. 85^r Electuarium quid est et quare electuaria ordinantur, De hora et modo dandi electuaria alternantia et confortantia, ibid. Regula de electuario dato ad cor confortandum, ibid. Regula ad electuarium datum ad iuvandum digestionem, ibid. Regula ad electuarium datum ad caput confortandum, ibid. Regula de electuario dato ad pectus, ibid. Regula de electuario aperitivo venarum, renum, matricis vel vesice, ibid. Regula de electuario ad constringendum ventrem, ibid. Dyacitoniton, ibid. Electuarium ad laxandum ventrem, f. 85^v Dyarodon Iulii, ibid. Dyacameron, f. 85^v-86^r Gariofilatum, f. 86^r Stomachicum confortativum, ibid. Letitia Alfonsi, ibid. Dyacitoniton calidum, f. 86^{r-v} Dyacitoniton frigidum, f. 86^v Mundificativum pectoris et pulmonis, ibid. Dyazinziberos, ibid., Dyazinziberos magnum, ibid., Dyanisum, ibid., Electuarium rosatum, ibid. Dragagantum calidum, f. 87^r Dyaprunis, ibid. Pectorale calidum, ibid. Mundificativum pectoris Gilberti, ibid. Electuarium regum, ibid. Dyabutirum, ibid. Dyacucurma, ibid. Dyacubebe, f. 87^{r-v} Dyalacca, f. 87^v Dyasparagi, ibid. Dyaysopi, ibid. Restaurativum calidum, ibid. Dyareubarbari calidum, ibid. Dyareubarbarum frigidum, f. 88^r Dyameleon calidum, ibid. Dyameleon frigidum, ibid. Dyagalanga, ibid. Dyaciminum, ibid. Dyapiretrum, ibid. Electuarium contra pestilentiam in hyeme, f. 88^{r-v} Electuarium contra pestilentiam in estate.

Elaboravit J. Burchardt

3. REGULAE super PRACTICAM. Capitula super regulas generales practicam specialem antecedentibus Sareptensis. Cracovia, BJ, cod. 846, f. 254^v. (Numeri foliorum mediaevales ad priorem spectant numerationem, quae secundum novos numeros f. 48 initium capit.)

Regule de dolore capitis	1
" " passionibus aurium	2
" " passionibus oculorum	3
" " passionibus narium	3
" " sternutatione	4
" doloris dencium	4
" passionum lingwe et squinancie	4
" reumaticorum	5
" de raucedine	6
" " tussi	6
" " asmaticis	7
" " empimate	8
" " peripleumonia	8
" " pleuresi	9
" " tysi	11
" tremoris cordis	11
" de ysophago et trachea artheria	12
" " siti	13
" " nausea et fastidio	13
" debilitatis stomachi	14
" in apostematibus stomachi	14
" de eructuacione	15
" " singultu	15
" " vomitu	15
" " epate	17
" opilationis epatis et apostemate	
" opilationis splenis	20
" de ydropisi	20
" " yctericie	22
" de constipacione ventris	
" " dysenteria intestinorum et epatica	25
" dolorum intestinorum	26
" emoroydarum	28
" suffocacionis matricis	30
" vlceracionis scabiey et pruritus matricis	30
" pregnantis	31
" de calculo	32
" passionum virge	
" de scabie	
" " pustulis	

Regule de apostemate

" " antrato carbunculo (...)	
" " effimera	37
" " ethica	38
" in acutis febribus synoka et causone	38
" in terciana	39
" in cottidiana	41
" in quartana continua	42
" febris cottidiane	
" de typis febrium [initio f. 255].	

Elaboravit P. Czartoryski

4. COLLECTORIUM secundum ALPHABETUM. Wratislavia, Bibl. Uniw.
cod. III F 23, f. 1-171^v.

9. Appetitus fol. 1-3.	25. Chilus et Chimus f. 16 ^v .
10. Amaritudo f. 3.	26. Clisteres f. 16 ^v .
11. Apostema f. 3.	27. Crisis f. 16 ^v .
12. De aqua sec. Avicennam f. 4 ^v .	28. Colera f. 18.
13. Astrum et Astronomia f. 8.	29. Colica passio f. 18.
14. Augmentatur aliquid f. 8.	Celiaca passio.
Augmentum lune f. 8.	31. Coitus f. 18.
15. Attraccio f. 9.	32. Coitus membra f. 20 ^v .
16. Audacia f. 9.	33. Consideracio in curando f. 20 ^v .
Aurum f. 9. (sine num.) (Hier	34. Conjectura in curando f. 21.
kommt die den Autor verrathende	35. Confortacio f. 21.
Stelle vor „in meo aggregato	36. Complexio f. 21 ^v .
habetur")	37. Complexio membrorum f. 21 ^v .
17. Balneum f. 9-10.	38. Consuetudo.
18. Calor f. 10 ^v .	(Nicht weiter numerirt.)
Caro f. 10. (sine num.)	Cor f. 23.
19. Causa sanationis, egritudinis etc.	Corruptio f. 23 ^v .
f. 12 ^v .	Capillorum provocationes f. 24 ^v .
20. Cauterisatio f. 13.	Colligancia membrorum f. 24 ^v .
21. Cerevisia f. 13 ^v .	(Die anatomische und consensu-
22. Cerebrum f. 13 ^v . (Hier wird des	elle Verknüpfung)
Verf. „Practica mea fol. 145".	Digestio f. 25 ^v .
citirt.)	Differencia f. 26 ^v .
23. Celestes partes f. 14.	Dieta f. 27.
24. Cibus f. 14 ^v .	Dyaphoretica f. 27.
	Dies.

- Dieta.
 Diuretica f. 27, und f. 33.
 Digestionem confortancia f. 27^v.
 Digestionem impredientia f. 27.
 Differentia. (Nachträge zu dem obigen Artikel fol. 26 wahrsch. durch den Buchbinder verschoben.) f. 28–33.
 Dolor f. 33.
 Dormiendi modus f. 35.
 Ebrietas f. 35.
 Egestio f. 35^v.
 Equalitas f. 37.
 Eructuatio f. 37.
 Evacuatio f. 39.
 Exercitium f. 39^v.
 Experimentum f. 40.
 Fames f. 40^v.
 Febris f. 40.
 Flebotomia f. 44–55. (Ein Auszug aus d. grösseren Tractat.)
 Fetor narium f. 57.
 Fetus f. 57^v. (Aus Albertus M.)
 Fricationes f. 57.
 Fontes morborum f. 58.
 Fructus f. 58^v.
 Gaudium f. 59.
 Humor calidus, sanguis f. 59.
 Ingrossantia f. 59.
 Jectigacio f. 60. (Dilatatio que extra naturam membro accidit.)
 Intestina f. 60.
 Labor f. 60. (d. Paroxysmus i. Fieb.).
 Lacrima f. 61.
 Lac f. 61.
 Locus habitationis sanus f. 61^v.
 Lux f. 62.
 Macredo s. macrum corpus f. 62.
 Mare f. 62.
 Medicina simplex f. 63.
 Memoria f. 64.
 Membra f. 67.
 Mollificatio duri f. 70^v.
 Monstra f. 71.
 Morbus f. 72, consimilis f. 72, hereditarius f. 73, concomitans f. 74.
 Mores f. 74^v.
 Motus naturales f. 74.
 Mulier f. 75.
 Natura f. 75^v.
 Nausea f. 76.
 Neutralitas f. 76.
 Nervi f. 76.
 Nutriens f. 77^v.
 Nubes f. 77^v.
 Odoratus f. 78.
 Operaciones (calidi, carnis, laesae) f. 78.
 Orexis f. 79.
 Panis f. 79.
 Paralisis f. 79.
 Pedes porcorum f. 80^v.
 Peracuti morbi f. 80.
 Pediculi ib.
 Purgatio f. 80^v.
 Pregnantis appetitus f. 80.
 Pisces f. 81.
 Pondera medicinarum f. 81.
 Porus ib.
 Pestilencia f. 82–85.
 Potus f. 85^v–89.
 Pulsus f. 89^v–100.
 Humores f. 100–105. (Fehler d. Einbinders).
 Praenosticatio f. 105^v.
 Pruritus ib.
 Putredo f. 106.
 Punctura (linguae, pectoris) f. 107.

Quatuor qualitates f. 107.

Quando? f. 108–109.

Replecio f. 109.

Res naturales f. 110.

Reuma f. 110^v.

Saliua f. 112.

Sanguis ib.

Sanum f. 113.

Sapor f. 114.

Serum caprinum f. 116.

Senes f. 116.

Spiritus f. 117.

Syncopus f. 118.

Singultus f. 118.

Sitis f. 119.

Somnus f. 120.

Somnia f. 124–126.

Sudor f. 126^v.

Sternutatio f. 129.

Stomachus f. 129^v.

Stiptica f. 130.

Tinnitus aurium f. 130^v.

Tyriaca f. 131.

Tempora anni f. 132–135.

Tumor f. 135.

Urina f. 136^v–157.

Venenum f. 157^v.

Vene f. 158.

Ventus f. 169.

Ventositas corporis f. 160.

Vermes f. 161.

Vinum f. 162.

Virtutes hominis f. 164.

Visus et visibiles spiritus f. 167.

Vesica f. 170.

Vigilia ib.

Vox f. 171.

Variola f. 171^v.

A. Henschel

A. Henschel, *Schlesiens Wissenschaftliche Zustände im vierzehnten Jahrhundert*, Breslau 1850. Reimpressio.

II. CODICUM MANU SCRIPTORUM DESCRIPTIONES

Omnino hic regulas descriptionum modo *Catalogi codicum manuscriptorum medii aevi latinorum qui in Bibliotheca Jagellonica Cracoviae asservantur* sequimur. Quorum librorum citationes littera cursiva tantum, operum vero tituli littera communiter usitata scribuntur. Abbreviatio: ThK: L. Thorndike, P. Kibre, *A catalogue of medieval scientific writings in Latin*, Cambridge, Mass. 1937 (editionem primam) designat.

Dresden, Sächsische Landesbibliothek, cod. C. 274

Lat., XIV³⁻⁴, membr., cm 31x22, f. 192 + II, antefolium chart.

1. f. 1^v: Thomas de Wratislavia, episcopus titularis Sareptensis, O. Praem., Contenta in quatuor tabulis

[Summo folio] *Liber quatuor tabularum Thome Episcopi Sareptensis. Prima de quatuor virtutes [!] herbarum per materias secundum ordinem alphabeti*

exprimit et est omnium herbarum. Secunda tabula est de conferentibus et nocentibus utraque membra. Tertia est de virtutibus medicinarum simplicium secundis et tertiis, ubi etiam usque de medicinis ... pertractat. Quarta titulos continet particularium morborum et uniuersaliter, et post tytulos ponit curam ipsarum. Permittit tamen huic libro post tytulos pronostica et signa morborum et eorum notificationes. Et est multum considerata pars ista.

2. f. 2^r–4^r col. 3: Idem, *Fragmenta Tabulae tertiae* (trinis columnis scripta)
 [Incipiunt ex abrupto] ... *operantur sua summendo, attrahendo et aliquantulum matrice suscipiendo. Si uero per os sumantur, operantur grossum sanguinem in venis subtiliando et venas matricis aperiendo. [Inferius rubro] De mollificativis. Mollificativa sunt que nec fortiter calefaciunt nec fortiter desiccant. Et sunt camomilla, mellilotum, eupatorium, absinthium, storax liquida, mastix, armoniacum, bidellium, galbanum, oppoponax, carice, radix altee, oleum vetus, adeps caprinus, pullinus, anserinus, yrcinus, medulla cerui et vituli, et pinguedo galline uel gallinacei, et butiri, et adeps porci recens in die quod cum serapino et galbano et oppoponax sit calida et sicca in 3° gradu. Sunt multum calida et multum sicca ex glutinositate substantie sue ...>... Item ibidem de morsibus canis et animalium venenosorum, de herisipila, de ulceribus, de apostematibus tabula.*

3. f. 5^v: Idem, *Fragmentum Tabulae quartae* (binis columnis)
Quarta tabula continet capitula libri quarti siue Practice medicinalis. Capitula super quartum librum opusculi mei quod Michi competit nominaui et est Practica mea
Cap. 1. De defectu capillorum folio 1
Cap. 2. De prohibitione capillorum folio 2 ...>
...> Cap. 56. De icteritia fol. 68 et ultra
Cap. 57. De debilitate splenis fol. 70 ...
 Ed. Th. Antry, Thomae de Wratislavia, *Practica medicinalis*, Wrocław 1989, p. 3–4.

4. f. 6^r–44^v: Idem, *Regulae super Practicam*
Quando dolor capitis est [ex] en fraxi cerebri, id est ex opilatione cerebri et cum pori cerebri sunt opilati, quod fumi exire non possunt, quod cognoscitur ex sonitu et sibilo in cerebro existente, in quo casu attendendum est de opilatis ...>... dupliciter et tripliciter medicina. Gilbertus intendit non in quantitate triplicem [!], sed in quantitate approximata.

5. f. 45^r–192^v Idem, *Practica medicinalis*
Tractaturus de defectu capillorum decreui primo pronosticare in quo casu cura non est adhibenda ...> [In fine libri textus partim inundatione anni

MCMXLV destructus legitur:] <... *Et mastix confert fluxum, qui fit ex medicina, ut in Aggregato meo habetur. Explicit liber quartus opusculi mei, quod Michi competit nominaui, ... in eadem ciuitate inceptum opus compleui. Deo sit laus et gloria in secula seculorum.*

Ed. Th. Antry, o.c., p. 7–483.

Instituto Caroli Sudhoffi Universitatis Lipsiensis pro stipendio, quod descriptionem hanc nondum perfectam possibilem effecit, ex corde gratias ago.

Gdańsk, Biblioteka Gdańska PAN, cod. 2310

Lat., scriptus in septembre (feria secunda post Crucem) anno 1467 fortasse Wratislaviae, chart., cm 31,5x21, f. 1 vacans, f. 2–278, binis columnis exaratus.

f. 2^v: Imago viri cum demonstratione venarum in phlebotomia minutarum.

f. 3^r: Imago magistri physici ampullam discipulo demonstrantis, quae litteram initii tractatus sequentis repraesentat.

Imagines phototypae: Th. Antry, o.c., Plates 1, 8, 9; A. Karłowska-Kamzowa et al. Średniowieczna książka rękopiśmienna... nr. 55, p. 145; I. Błaszczuk, Iluminacje średniowiecznych rękopisów... p. 360.

1. f. 3^r–173^v: Thomas de Wratislavia, episcopus titularis Sareptensis, O. Praem., Practica medicinalis

Tractaturus de defectu capillorum decreui primo pronosticare in quo cura non est adhibenda ...><... Et mastix confert fluxui, qui sit ex medicina, ut in Aggregato meo habetur. Explicit liber quartus [f. 173^v] opusculi mei quod Michi competit nominaui, ... et deo cooperante in eadem ciuitate inceptum opus compleui. Deo sit laus in secula seculorum. Amen.

2. f. 174^r–222^r: Idem, Regulae super Practicam

In passionibus capitis, ut epilencia, litargia et dolores capitis inspiciantur anathomi, ut certius cures ...> [f. 221^v] <... et tu dic: non in quantitate tripliciter, sed in quantitate appropriata humoribus in [f. 222^r] ut sunt. Si sint duo humores peccantes, sunt due medicine euacuentes [!] uel digerentes et si sunt III, tres et cetera.

3. f. 222^r–278^v: Idem, Antidotarium

f. 222^r: [Tabula contentionum] – *Tabula super librum tertium opusculi mei, quod Michi competit nominaui. Aque destilate, caputpurgium, clistere ...><... Nota quod plura sunt medicamina in hoc Antidotario scripta, que dico mea usualia et quibus usus sum pro pauperibus que in apotheca facta sunt, sed per me secundarie.*

[Prologus] – *Finito libro secundo opusculi mei, quod Michi competit nominaui, de simplici medicina, quem Aggregatum meum voco, decreui de medicinis compositis [f.222^r col.2] scribere premittens causas quare medicine simplices componuntur. Et ponendo postea mixtim in locis sicut quasdam regulas et notificando utiles praticanti. Quem librum uoco Antidotarium meum, in quo medicinas compositas scripsi non tamquam meliores alijs hic non positus [!], sed tamquam usu et experientia post Antidotarium Nicolai michi notas praticantis [!] et acceptas. Nec meas voco quasdam quasi nullus preter me illas composuerat, sed quia michi dum eas composui ocamebat [!] quod aliquid eadem sic scripsisset. Unde legenti eadem uel uidenti et aliud uti uolenti non sit cure cuius sint, dummodo ad partem artis medicine practicam eadem inuenerit efficacem. Cause autem, quare simplices medicine componuntur, sunt plures ...*

[Textus] – *Ex multis causis fiunt aquae distillate communius, quia quaedam herbe sacrate non sunt alicuius efficacie sicut herba feniculi et camomille ...>... [f. 278^r] Et eodem modo curatus fuit Hansel in virga apostemata et virga proprio motu incisa et periculose. Nota in fine de laxativis [f. 278^v] ante operatas [!] superius, habentur predictae regule de yeris et ibi est de yera magna et una regula simplici quo modo uel quando datur in liquida substantia et quando in pillulis require in precedente folio 22°. Explicit liber tertius opusculi quod Michi competit nominaui et est Antidotarium meum usuale. Laus et gloria sit deo glorioso. Sub anno domini millesimo quadringentesimo sexagesimo septimo, feria secunda post crucem et cetera. f. 279–281 vacua.*

In dorso integumenti anterioris lignei corio induti clavesque habentis nomen possessoris: *Egeberdt Burmester*. Porro folium descriptionis huius codicis prelo impressae: O. Günther, Katalog der Handschriften der Danziger Stadtbibliothek, Teil 3., Danzig 1909, p. 243–244.

In dorso integumenti posterioris folium chartaceum continens versus de horis sanguinis, de horis phlegmatis et de aegritudinibus sequentibus ipsa.

Conf. libros, ubi imagines librorum medii aevi visendi prelo impressi inveniuntur: A. Karłowska-Kamzowa, l.c., I. Błaszczuk, l.c. Pro iis libris mihi amabiliter demonstrandis Ioanni Gromadzki ex Bibliotheca Universitatis Wratislaviensis pulcherrime gratias ago. Sed addendum est codicem Gedanensem hic descriptum eadem manu ut Wratislaviensis III. F. 23 cum Collectorio secundum Alphabetum Thomae de Wratislavia rescriptum esse videtur.

Gdańsk, Biblioteka Gdańska PAN, cod. Mar. F. 238

Lat. et germ., XV², chart., cm 28,5x20,5, f. 1–264 + I membr.

1. f. I^r: Index rerum totius codicis

1 Amphorismi Johannis Damasceni, 3 Aureole Johannis de Sancto Amando, 31 De humana natura, 32 Tractatus de urinis, 40 De anathomia, id est

de dissectione membrorum in corpore humano ...><... 186 liber medicinalis qui dicitur Seruitor, 208 De egritudinibus totius corporis, 239 De medicinis compositis.

2. f. 1^r–2^v: Johannes Damascenus, Aphorismi (ThK, vol. II, p. 389); ed.: Opera Hippocratis, Bergami 1497, f. 38^r–39^r. – f. 3^r–13^r: Joannes de Sancto Amando, Aureolae siue De conferentibus et nocentibus (ThK, vol. III, p. 682); ed.: J. L. Pagel, Berlin 1893. – f. 13^v: Hippocrates, De lege. – f. 13^v–30^v: varia materia medica. – f. 31^r–32^r: Hippocrates, De humana natura (ThK, vol. III, p. 575); ed.: Hippocratis Opera, Bergami 1497, f. 42^r. – f. 32^r–39^v: Anon. Tractatus de urinis. – f. 40^r–43^r: Richardus Anglicus, De anatomia (ThK, vol. II, p. 273); ed.: K. Sudhoff, Archiv für Geschichte der Medizin, XIX, 3, 1927, p. 209–239. – f. 43^r: Notata medicinalia de sufficientiis graduum secundum Jacob Al-Kindi; versus de novem saporibus; versus de effectu iris. – f. 43^v–45^v: De virtutibus aquae vitae (ThK, vol. II, p. 288). – f. 45^v–46^r: receptiones. – f. 47^r–91^r: Guillelmus Placentinus siue De Saliceto, De febribus. – f. 92^v–114^v: Johannes Damascenus, Antidotarium siue Grabadin. – f. 114^v–133^r: receptiones variae. – f. 133^r–134^v: Georgius de Vienna, Summula de remediis contra caliginem oculorum; – f. 134^v–150^v: Receptiones diversae; – f. 150^v–152^r: Passiones puerorum. – f. 153^r–160^r: Petrus Hispanus, Considerationes de urinis. – f. 160^v–163^v: Ioannitius, De urinis. – f. 161^r: Bernardus de Gordonio, De pulsu (ThK, vol. III, p. 536); ed.: Venetiis 1523, f. 123^r–124^r, Francoforti 1617, p. 1139–1145. – f. 161^v–164^r: Varia materia medica. – f. 164^v–167^r: Richardi Anglici, De phlebotomia, ventositate et sanguinis inspectione (ThK, vol. II, p. 402); ed.: Seyfert, Leipzig 1924. – f. 167^v–170^v: Hippocrates, De aere et aqua et regionibus (ThK, vol. III, p. 581). – f. 171^r–172^r: Tractatus de pestilentia siue de alternatione aeris (ThK, vol. II, p. 418). – f. 172^r: Thomas de Bolonia, Pillulae de tribus herbis contra pestilentiam et dolorem capitis. – f. 172^v–174^v: Compendium de epidemia anno 1349 a facultate medica Parisiensi editum (ThK, vol. IV, p. 776). – f. 175^r–180^v: Varia scripta astrologica et calendarium. – f. 181^r: De phlebotomia (ThK, vol. II, p. 267). – f. 82^v: Regulae vitae in versibus. – f. 183^r–184^r: Thesaurus pauperum medicinarum, metrice (ThK, vol. I, p. 61). – f. 184^r–185^r: receptiones ex De Renzi, Collectione Salernitana desumptae. – f. 185^v–208^r: Abu-l-Qasim Khalaf ibn Abbas al-Zahrawi (Albucasis), Liber servitoris, transtulerunt de arabico in latinum Simon a Cordo et Abraham Iudeus Tortuosiensis (ThK, vol. I, p. 208); ed.: Venetiis 1471. – f. 208^v–226^r: Rasis, Antidotarium (ThK, vol. I, p. 207). – f. 226^r–226^v: Rasis, De doloribus iuncturarum.

3. f. 239^r–264^r: Thomas de Wratistavia, episcopus titularis Sareptensis, O. Praem., Antidotarium.

<F>inito libro secundo opusculi mei, quod Michi competit nominaui, de simplici medicina, quem meum Aggregatum voco, decreui de medicinis compositis scribere premittens causas quare medicine simplices componentur et ponens postea mixtim in locis suis quasdam regulas aut notificationes utiles praticanti, quem voco Antidotarium, in quo medicinas compositas scripsi non tamquam meliores aliis hic non positis, sed tamquam usu et experientia post Antidotarium Nicolai michi notas ...>... Item recipe pulueris de electuario meo contra pestilentiam: aloe loti ana partem I, croci, mirre, boli armenici partis semis, fiant pillule et sumuntur omni mane tres et omni sero tres, corpore mundificato, si indiget.

F. IV: Descriptio prelo impressa huius codicis: O. Günther, Die Handschriften der Kirchenbibliothek von St. Marien in Danzig, Danzig 1921, p. 250–260. Integumentum ligneum corio indutum, in fronte partim ab insectis corrosum, clavibus et ferro catenae instructum cum titulo: *Amphorismi Johannis Damasceni et alia, verte et invenies*.

Gdańsk, Bibl. Gdańska PAN, cod. Mar. Q. 47

Lat., cm 21,5x14, f. I + 1–150, chart., XV¹; f. 151–156, membr. XIV^{3–4}.

1. f. IV: Tabula contentorum primae partis codicis huius
In isto libro continentur ista: primo de aquis, 2° de decoctionibus, 3° de electuariis, de suppositoriis, 4° de vomitibus, 6° de medicinis laxativis ...>... 17° de regimine sanitatis habens 3° [!] 4 capitula, 18° de urina.
2. f. 1^r: Receptio de cornu unicorni
Primo et principaliter habet fugere serpentes et omnia animalia venenosa...>...omne venenum.
3. f. 1^v–7^v: Index alphabeticus contentorum Thomae de Wratistavia, episcopi titularis Sareptensis, O. Praem., Antidotarii
Aquae 2 usque 5, Aposimata 6 usque 32 ...>... unguenta 64 et iterum.
4. f. 8^v–10^r: Fragmentum ex abrupto inceptum Thomae de Wratistavia Collectorii secundum Alphabetum
Capitis passiones. Primo fiat materie diuersio, secundo digestio, tertio euacuatio cum clisteriis, caputpurgiis laxativis ...>... Pillule sub lingua 45 a ... f. 10^v–13^v vacua.
5. f. 13^v: Fragmentum receptionum

6. f. 14^r–86^v: Thomas de Wratislavia, Antidotarium

Finito libro secundo opusculi mei, quod Michi competit nominaui, de simplici medicina, quod meum Aggregatum voco, decreui de medicinis compositis scribere premittens causas quare medicine simplices componantur et ponens preter ea mixtim in locis suis quasdam regulas aut notificationes utiles practicanti, quem voco Antidotarium, in quo medicinas compositas scripsi non tamquam meliores aliis hic non positis, sed tamquam usu et experientia post Antidotarium Nicolai michi notas. Pre ceteris, dum eas composui, non occurebat, quod aliquis eas scripsisset. Unde legenti eas uel uidenti et uidere uolenti non sit cure cuius sint, dummodo ad artem artis medicine practicam eas inuenerit efficaces. Cause autem quare simplices medicine componantur sunt plures. Una causa est, quia aut morbus est ex humoribus diuersis causatus, ut ...><... hii syruipi possunt sumi cum aqua decoctionis saluie.

7. f. 87^r–97^r: Johannes de Toletto, Regimen sanitatis siue Diaetarium (ThK, vol. III, p. 654). – f. 97^v–101^r: Constantinus Africanus, De urinis (ThK, vol. IV, p. 738).

8. f. 101^r–121^r: Fragmentum Thomae de Wratislavia Collectorii secundum Alphabetum continuat (vide supra f. 8^v–10^r):

Item storacis catartice, lapdani ana ...><... [f. 120^v] fiat emplastrum super loca dolorosa capitis [f. 121^r] et sequenter amoueatur, ne vapores prohibeantur exire. f. 121^v vacuum.

9. f. 122^r–129^r: Emplastra, unguenta, cordialia et colliria. – f. 129^v–135^r vacua. – f. 135^v–136^r: Receptio de oleo philosophico simplici. – f. 136^v: Receptio fomenti ad menstruam restringendam. – f. 137^r vacuum. – f. 137^v–142^r: De medicinis digerentibus et alterantibus choleram. – f. 142^v: Regimen ad apoplexiam et paralysim. – f. 143^r–146^r vacua. – f. 146^v–150^r: Receptiones contra tussim, asthma, phthisim, choleram et calculum.

10. f. 151^r–156^r [s. XIV³⁻⁴, membr., binis columnis]: Anonymi: De sex rebus non naturalibus. – f. 156^r: Receptio pro cerebro confortando.

In dorso integumenti anterioris lignei corio induti clavesque habentis fragmentum chartaceum litis sub auditore Curiae Romanae reperitur.

F. F: folium descriptionis huius codicis ex catalogo prelis impresso deprompte: O. Günther, Die Handschriften der Kirchenbibliothek von St. Marien in Danzig, Danzig 1921, p. 548–549.

Kraków, Bibl. Jag., cod. 2113

Lat., germ., XV in., membr et chart., cm 21,5x15,5, p. 340 + XII, desintamen p. 280–289 et 310–311.

1. p. 1–10: Bernardus de Gordon, Tractatus de urinis, cap. IV, De regionibus urinae; ed. Lilium medicinae, Lugduni 1574, p. 742–746.
2. p. 11–22: Thomas de Wratislavia, episcopus titularis Sareptensis, O. Praem., Michi competit, Tabula secunda
Absinthen [!], *Abrotanum*, *Accedula*, *Acetum* ...><... *genciana*, *gallini ius*, *Galbanum Hermodactili*, *herba yna*. *Explicit tabula que notat, quot res medicinales simplices valent uni parti corporis et quot uni parti nocent.*
 cf. cod. BJ 845, f. 7va–11va.
3. p. 23–35: Idem, Michi competit, Tabula prima
Absinthium valet dolori capitis ...><... *zinziber*, *zedoarium*, *zucarum patet.*
Explicit tabula que notat quot partibus corporis vel quot morbis una simplex medicina valet.
 cf. cod. BJ 845, f. 1ra–7va.
4. p. 35–44: Idem, Michi competit, Tabula tertia
Omnia que absterunt, subtiliant; que operantur ex caliditate et siccitate sua ...><... *lac asine vel capre in quo lapis extigwitur. De stiptica calida et frigida et de digestis et laxatiuis habetur in Aggregato meo. Item quere folio 7° sequenti. Explicit 3^a tabula de virtutibus 2is vel 3iis medicinarum simplicium.*
5. p. 57–58 et 45–46: partes finales Tabulae tertiae
6. p. 47–56: Varii textus medicinales
7. p. 59–67: Tractatus de iudicatione urinae. – p. 67–82: Tractatus de pulsu. – p. 83–84: Variæ notae in medicina. – p. 85–92: Tractatus de pestilentia. – p. 93–107: Varii textus medicinales. – p. 108–109: Tractatus de omnibus membris et eorum operationibus. – p. 110–112: Nota de quatuor elementis mundi. – p. 113: Figura viri cum indicatione locorum ad flebotomiam. – p. 114: Depictio venarum. – p. 115–144: Signa variorum morborum. – p. 144–157: Pronosticationes. – p. 158–162 vacuae. – p. 163: De duodecim signis Zodiaci. – p. 164–170: Calendarium astronomicum. – p. 171–174: Vocabularium herbarum latine et germanice. – p. 175–193: Aliud vocabularium, latine (*Artemisia*, *Allium*, *Acetum* ...><... *zinzibar*, *zedoarium*). – p. 196–198, 201–207, 209–230, 235–239: varia vocabularia. – p. 194–195, 199–200, 208, 231–234 vacuae. – p. 241–247: Textus

medicinales. – p. 248–270: De mercurio; in marg. p. 249, 251, 252 et p. 254 instrumenta alchemica depicta. – p. 271–272: „Aurum potabile”, germanice. – p. 272–294: Varii textus alchimici, inter quos p. 278 et 292 textus germanici.

8. p. 295–340: Thomas de Wratislavia, Michi competit, pars 4: Regulae super Practicam, absque fine

[In marg. super.] *Incipiunt regule medicine super practicam Sareptensis. Quando dolor capitis est ex infraxi, id est ex opilatione cerebri ...><... et inde alleviatur natura tunc nihil debet fieri que venit per modum crisis. Ypocras dicit ea quorum crisis sit* [textus interruptitur ex abrupto in loco idoneo lineae 12 fol. 44vb cod. BJ 845].

Codicem descripsit P. Czartoryski

Wrocław, Bibl. Uniw. cod. III. F. 10

Lat. et germ. XV², chart., cm 30,5x21, f. II + 1–311, binis columnis.

1. f. 1^r–13^v: Petrus de Abano, De venenis, vide E. Paschetto, Pietro d'Abano, medico e filosofo, Firenze 1984, p. 334–335. – f. 14^r: Receptiones octo soporiferae. – f. 14^v–16^r: Constantinus, De oblivione (ThK, vol. III, p. 484). – f. 16^r–27^r: Moyses Maimonis filius, De venenis (ThK, vol. II, p. 355). – f. 27^r: Initium tractatus Moysis Maimonis filii De coitu secundum naturalem operationem (ThK, vol. II, p. 353). – f. 28^r–38^r: Abenzoar, De regimine sanitatis, transtulit de arabico in latinum Arnaldus de Villanova (ThK, vol. I, p. 85). – f. 38^r–44^r: Roger Bacon, De conseruatione sanitatis et prolongatione senectutis (ThK, vol. II, p. 358); vide: Opera hactenus inedita Rogeri Baconi, ed. R. Steele, Oxford 1909. – f. 44^r–48^r: Moyses Maimonis filius, De haemorrhoidibus, transtulit Ioannes de Capua (ThK, vol. II, p. 354). – f. 49^r–97^v: Ioannes de Sancto Amando, Expositio super Antidotarium Nicolai (ThK, vol. III, p. 658); ed.: Ioannis Mesue Opera, Venetiis 1581. – f. 98^r–100^r: Guillelmus Placentinus siue De Saliceto, libri I Practicae de conseruatione sanitatis cap. I; ed.: Venetiis 1489. – f. 100^v–105^v: Catalogus medicinarum secundum dispositionem membrorum corporis. – f. 106^r–113^r: De secretis mulierum (ThK, vol. III, p. 688). – f. 113^r–117^v: Trotula Salernitana, Practica de curis mulierum (ThK, vol. IV, p. 740). – f. 118^r–125^r: Trotula Salernitana, De passionibus mulierum (ThK, vol. 4, p. 740).
2. f. 125^v–129^v: Thomas de Wratislavia, episcopus titularis Sareptensis, O. Praem., Practica medicinalis, cap. 13–16 De conseruatione oculorum
Thomas de Wratislavia, capitulum 13 De conseruatione oculorum. Secundum Messue De appropriatis conseruatio sanitatis oculorum fit per res habentes tersionem temperatam et mediocrem quo ad superficiem oculi

...><... *Zinziber cum vino albo subtili super cotem fricatus facit liquorem cuius clarri gutta oculo imposita maculam et tenebrositatem aufert, quia resoluit humidum grossum leuiter et abstergit et cetera.*

Ed.: Thomae de Wratislavia, *Practica medicinalis* edidit Th. J. Antry, Wrocław 1989, p. 34–49; imago phototypa f. 125^v, ibid. Plate 12.

3. f. 129^r–131^r: *Notabilia de regimine senectutis*. – f. 131^r–135^v: *Speculum Phlebotomiae*. – f. 136^r–137^r: *Nomina infirmitatum. Lexicon latinogermanicum*. – f. 137^r: *Versus de ponderibus medicinarum* (ThK, vol. I, p. 108). – f. 137^v–140^v: Isaac Iudeus, *Liber urinarum*, transtulit Constantinus Africanus (ThK, vol. IV, p. 739); vide: J. Peine, *Die Harnschrift des Isaac Iudaeus*, *Dissertatio*, Leipzig 1919. – f. 140^v–171^v: *De morbis quibusdam eorumque cura*. – f. 171^v–177^v: *De medicinis compositis*. – f. 178^r: *Receptiones de oleo de tartaro, de oleo benedicto et oleo iusquiami*. – f. 179^r–181^r: *Receptiones de aquis medicinalibus*. – f. 181^r: Arnaldus de Villa Nova (?), *Secretum de sanguine humano*. – f. 181^v–193^v: *Receptiones medicamentorum*. – f. 194^r–195^v: Guillelmus Placentinus siue de Saliceto (?), *Practica de puerorum passionibus et in cunabulis iacentium*. – f. 195^v: *Receptio de calculo puerorum et de difficultate mingendi*. – f. 196^r–202^v: *Receptiones medicamentorum*. – f. 203^r–223^r: Albumasar, *De simplicibus medicinis*, transtulit de arabico in latinum Arnaldus de Villanova (ThK, vol. II, p. 377). – f. 223^r–225^v: Albumasar, *Tabula simplicium*. – f. 225^v–266^r: Ioannes Nafram filius Mesue, Damascenus, *Antidotarium dictum Grabadin* (ThK, vol. III, p. 686); ed.: Mesue, *Opera*. – f. 266^v vacuum. – f. 267^r–305^r: *Recepta contra varios morbos*. – f. 305^r: *Versus de ponderibus et mensuris*; Iohannes, *Versus scabiose*. – f. 305^r–306^r: *De medicinis omnium membrorum dyscrasiatorum simplicibus et compositis*. – f. 306^r: *De regimine corporis rubrica*. – f. 306^v–309^v: *De temporibus aptis pro phlebotomia* (ThK, vol. III, p. 631; E. Zinner, *Verzeichniss der astronomischen Handschriften des deutschen Kulturgebietes*, München 1925, nr. 8088, p. 252). – f. 309^v–311^r: *Electionarius secundum esse Lunae in singulis signis* (ThK, vol. I, p. 109).

Verso integumentum anterioris lignei corio induti folium cum fragmento litis ante tribunal ignotum. F. I^r: Scida Büschingi agglutinata: *Aus der Bibliothek des Corporis Christi Kirche zu Breslau*. f. II vacuum. f. 311^v cum sigillo: *Königliche und Universitätsbibliothek Breslau*. Charta peruerse integumento posteriori agglutinata: Siffridus dictus Czan, *quondam brasiator in Landishuta [hodie Kamienna Góra] censum de prato et domo hospitali legat*.

Wrocław, Bibl. Uniw. cod. III. F. 20

Lat. et germ., XIV⁴, chart., cm 29x21,5, f. I + 1-212, binis columnis.

1. f. 1^r-52^v: Mundinus de Foro Iulii, Synonyma medicinalia (ThK, vol. III, p. 599). – f. 53^r-54^v: Summa medicinarum laxativarum. – f. 54^v: Pseudo Hippocrates, Secreta (ThK, vol. III, p. 545; textus imperfectus); vide: K. Sudhoff, Die pseudo-hippokratische Krankheitsprognostik nach dem Auftreten von Hautausschlägen, „Secreta Hippocratis” oder „Capsula eburnea” genannt, Sudhoffs Archiv für Geschichte der Medizin, IX, p. 90.
2. f. 55^r-57^v: Thomas de Wratislavia, episcopus titularis Sareptensis, O. Praem., Tabula secunda – nocentium et conferentium
Nota quod res medicinales simplices valent uni parti corporis et quot[!] uni parti nocent. Absinthum, abrotanum, acedula, acetum ...><... finus columbi, gentiana, galli ius, galbanum hermodactili, herba yua.
3. f. 57^v-63^v: Notata ex libris Thomae de Wratislavia, quae medicinas et morbos pertinent
Omnia que abstergunt, subtiliant, quia operantur ex caliditate et siccitate sua vel amaritudine sua vel ex subtilitate substantie sue ...><... Et fortioribus do succum radice apii cum vino albo subtili bibere, ipso in encastismate sedente de herbis predictis.
4. f. 63^v in fine: Auerroes, Nota contra pestilentiam
5. f. 64^{r-v}: Thomas de Wratislavia, Practica medicinalis, cap. 111 De febre pestilentiali (imperfectum)
Febris pestilentialis secundum Almansorem generatur ex aeris corruptione ...><... posito bono regimine et rectificatione aeris modo predicto pronoscit periculum et recedat.
 Ed. K. Sudhoff, Pestschriften aus den ersten 150 Jahren nach der Epidemie des „schwarzen Todes” 1348, „Archiv für Geschichte der Medizin”, 9(1916), p. 57-59; T. J. Antry, o. c. p. 467-470; imago phototypa f. 64^r ibid. Plate 13
6. f. 64^v-66^v: Idem, Practica medicinalis, cap. 13 De conseruatione oculorum et cap. 14 De visus defectu vel debilitate
Secundum Messue De appropriatis conseruatio sanitatis oculorum fit per res habentes tersionem temperatam et mediocrem quo ad superficiem oculi ...><... et ego iubeo masticare pluries in die cinamomum bonum et masticatum glutire et cum cibariis in pulvere eo uti et sic optime prodest visui.
 Ed. T.J. Antry, o. c., p. 34-41.

7. f. 66^v–75^v: Idem, *Practica medicinalis*, cap. 71 De pruritu in ano, et cap. 44 De debilitate stomachi

Pruritus in ano, ut communiter euenit, propter vapores acutos in capite longaonis inbibitos ...><... Et sic intelligendum est, quod confortatur stomachus per sicca, quando faciliter leditur ab humido et confortatur per humida, quando faciliter leditur per sicca. Sequitur aliud.

Ed. T.J. Antry, o. c., p. 278–279 et p. 142–151.

8. f. 75^r–88^v: Idem, *Antidotarium*

[Praefatio]: *Finito libro secundo opusculi mei, quod Michi competit nominauī, de simplici medicina, quem meum Aggregatum uoco, decreui de medicinis compositis scribere, premittens causas quare medicine simplices componantur et ponens postea, mixtim in locis suis, quasdam regulas aut notificationes utiles practicanti, quem uoco Antidotarium, in quo medicinas compositas scripsi non tamquam meliores aliis hic non positis, sed tamquam usu et experientia post Antidotarium Nicolai michi notas et acceptas ...*

[Tractatus, f. 76^r]: *Ex multis causis fiunt aque distillate communius, quia quaedam herbe sacrate non sunt alicuius efficacie sicut herba feniculi et camomille. Et aqua de foliis extracta est utilis et sic de floribus nenifaris et de fragis et multis aliis de quibus fiunt aque distillate ...><... sufficit et fiat conditum ad modum zuccari rosarum.*

9. f. 88^v: Ioannes Koithenicz, *Ordinatio contra pestilentiam*. Nicolaus Wendeler, Petrus de Brega et Iohannes de Grotkow, *Ordinatio contra pestilentiam*; vide: K. Sudhoff, *Pestschriften*, o. c., p. 64. – f. 89^r–90^v: De aliquibus valentibus ad curas aegritudinis oculorum. – f. 90^v: Receptiones pillularum stomachum et digestionem confortantium.

10. f. 91^r–101^v: Thomas de Wratislavia, *Antidotarii fragmentum*

Dyamargariton dicitur a duobus generibus margaritarum, scilicet perforatarum et non perforatarum que in eum intrant ...><... Et tu dic, quod collutio oris, tumore gingiuarum facta ex eadem causa, sedat materiam dissoluendo.

11. f. 102^r–105^v: Joannes Witlonis, archidiaconus Glogoviensis, *Causae et signa pestilentiae et summa remedia contra ipsam* (copia sine initio, imperfecta). – f. 106^r–122^v: Bartholomaeus, *Introductiones et experimenta in Practica*, germanice. Translatio Albranti Keyser Frederici de Crichyn ex latino in germanicum. – f. 122^v–123^v: Albrant Keyser Vrederich von Krichin, *Von Ross Ercztige* (germanice).

12. f. 123^v–125^v: Receptiones Thomae de Wratislavia.

Singultus accidit ex mordicatione propter humorem colericum in stomacho ...>... de electuario meo contra pestilentiam: aloe loti ana partem I, croci, mirre, boli armenici partes semis. Fiant pillule et sumentur omnium mane tres et sero tres, corpore mundificato, si indiget.

13. f. 126^{r-v}: De proprietatibus medicinarum. – f. 126^v: Unguenta contra paralysim. – f. 127^{r-v}: Liber aquarum. – f. 127^v–130^r: De natura essentiae quintae siue de spiritu aquae vitae. – f. 130^r–132^r: Receptiones latine et germanice, versus de aloe (f. 130^v vacuum). – f. 132^r: Regimen tempore pestilentiae (ThK, vol. II, p. 325); ed.: K. Sudhoff, Pestschriften, o. c., p. 406–411 (textus tractatus p. 408–411). – f. 133^r–138^r: Receptiones latine et germanice. – f. 138^r–140^r: Arnaldus de Villanova, De laudibus quercus et fructibus eius (ThK, vol. III, p. 628); vide: Hauréau, Histoire littéraire de la France, XXXVIII, p. 115. – f. 140^r–143^r: Collectio receptionum utriusque linguae, latinae et germanicae. – f. 144^{r-v}: Computus sacerdotalis. – f. 144^v: Diagramma temperamentorum humanorum ad sequentem, scilicet Ioannis Witlonis tractatum pertinens. – f. 145^r–165^r: Ioannes Witlonis, Nova vinea seu sanitatis custodia, vide: A. Henschel, Schlesiens wissenschaftliche Zustände im Vierzehnten Jahrhundert. Ein Beitrag insbesondere zur Geschichte der Medizin, Breslau 1850, p. 81; G. Schindler, Das Breslauer Domkapitel von 1341–1417, Breslau 1938, p. 230; H. Gerlic, Kapituła głogowska w dobie piastowskiej i jagiellońskiej (1120–1526), Gliwice 1993, p. 249. – f. 165^{r-v}: Regimen tempore pestilentiae (copia eiusdem tractatuli secunda eadem ac f. 132^r supra, sed sine praefatione et fine). – f. 165^r–168^r: Ioannes Witlonis, Causae et signa pestilentiae et summa remedia contra ipsam (ThK, vol. II, p. 325); vide: K. Sudhoff, Pestschriften, o. c., p. 65–78 (editio p. 68–78); G. Schindler, o. c. p. 230. – f. 168^v: De balneo. – f. 169^v–173^v: Ioannes Witlonis, Nova vinea seu sanitatis custodia, vide supra fol. 145 sequi. Hic copia secunda imperfecta et sine fine. – f. 174^r–181^r: De plantis et brutis in medicina usitatis. – f. 181^r–185^r: Praecepta medicinalia linguae germanicae. – f. 186^r–191^r: De vinis. – f. 191^v–210^v: Commentatio in Rasis ad Almansorem librum nonum (ThK, vol. I, p. 96). – f. 205^r–207^v: De electuariis. – f. 211^{r-v}: De tormentilla. – f. 211^v–212^v: Receptiones germanicae (f. 212^r vacat).

In dorso integumenti lignei corio induti superius scriptum est: *Mundini de Foro Sinonima in medicina Cod. F.*, inferius aute m signatura libri recens *III. F. Bibliothecae Universitatis Wratislaviensis reperitur. In superficie integumenti anterioris scida XV saeculi agglutinata, cum partim deleta inscriptione: Sinonima Mundini ... gloriosa medicinarum laxativarum ... pestilentie et remedia contra ipsam. Porro signatura libri vetus rubro: LXX. Medicus. In tabula lignea integumenti anterioris scida Büschingi agglutinata: Aus der Bibliothek der Augustiner Chorherren zu Breslau III. F. 20.*

F. I scriptum Johannis Jenkewicz de Namslavia, cancellarii, canonici et officialis Wratislaviensis rectoribus ecclesiarum missum: *Johannes Jenkewicz de Namslavia cancellarius, canonicus et officialis Wratislaviensis discreto viro, domino rectori ecclesie in Olavia nec non uniuersis et singulis ecclesiarum rectoribus ...><... Datum Wratislaviae, die IX mensis Ianuarii, anno domini M^o CCCCXIX.*

Wrocław, Bibl. Univ. cod. III. F. 23

Lat., XV³, chart., cm 31x22, f. 1–399.

1. f. 1^r–174^v: Thomas de Wratislavia, episcopus titularis Sareptensis, O. Praem., Collectorium secundum Alphabetum. Principium deest, textusque partim deletus ex abrupto incipit:

... sicut ... per calidum ... pro canino appetitu. Itaque nota, quod quemlibet appetitum cibum stomacho. Sic per frigidum est compositus ex naturali calido et aliquo frigido. Et hoc solum est in stomacho et non in aliis membris est inanitio in stomacho. Cum enim cibus in stomacho digestus sit et epar sibi digesta attrahit...><... Isaac De dietis libro tertio dicit, quod potus de melle cum pauca aqua factus est medo. Et est vehementer calidus et colere rubee generativus. Non est congruus, sed confert humiditatibus flegmaticarum complexionum. Hec ille. Sreatibus confert, quia calefacit et resistit humiditati superflue extranee et neruos confortat, sed passionibus neruorum idem est. Paralisi et gutte prodest aqua mellis que plus habet de aqua et minus de melle quam medo. Hec Alfonsus.

2. f. 174^v–225^v: Adam Cremonensis, Diaeta (Regimen et via itineris et finis [?] Peregrinantium); ed. in: Fritz Hönger, Ärztliche Verhaltensmassregeln auf dem Heerzug ins Heilige Land für Kaiser Friedrich II, geschrieben von Adam von Cremona (circa 1227), Dissertatio, Leipzig 1913). – f. 226^r–344^r: Receptae diuersorum doctorum: Rasis, Auicennae, Geraldi, Gordonii et Gentilis et aliorum quam plurimorum. – f. 344^r–391^r: Anonymi, Compilatio ab Arnoldo Villanovano, Gentili Fulgineo, Avicenna aliisque deprompta, De variis aegritudinibus earumque curatione. – f. 391^v–393^r: Anonymi, Tractatus de infirmitatibus puerorum. – f. 393^r–394^v: Rasis, Tractatus de aegritudinibus puerorum (ThK, vol. III, p. 633, 637); ed. M. Savonarola, Practica 1497 (Rasis, Practica puerorum). – f. 394^v–395^v: Zeno de Athenis, Medicamina. – f. 395^v–397^v: Anonymi, Ingenia curandi morbos (ex dictis Galieni et Auicenne). – f. 397^v–398^r: Receptiones.

In dorso integumentum anterioris fragmentum gradualis cum notis: *Postquam impleti sunt dies purgationis Marie ...><... et post partum uirgo remansit ...* f. 1^r cartula Büschingi: *Aus der Bibliothek der Corporis Christi zu Breslau habetur. Sententia Ioannis Gromadzki ex Bibliotheca Universitatis Wratisla-*

viensis in Arena codex sex sexterionibus, qui paginis quatuor exordii (5-9) carent, compaginatus est. Codex scriptura et fortasse ipsa manu, quod Gedanensis urbanus 2310 exaratus est.

ANEKS

PISMA MEDYCZNE TOMASZA Z WROCŁAWIA ŹRÓDŁA I BIBLIOGRAFIA

1. Rękopisy zawierające pisma medyczne Tomasza z Wrocławia

[1] Drezno, Sächsische Landesbibliothek, cod. C. 274.

k. 1^v: *Liber quatuor tabularum*, wykaz tablic

k. 2^r–4^r: Tablica 3, bez początku

k. 5^v: Tablica 4, spis rozdziałów *Practicae medicinalis* do r. 57

k. 6^r–44^v: *Regulae super Practicam*

k. 45^r–192^v: *Practica medicinalis*

Opisy: F. Schnorr von Carolsfeld, *Katalog der Handschriften der Königlichen öffentlichen Bibliothek zu Dresden*, vol. I, Leipzig 1882 s. 224–225; opis w obecnej książce, s. 172.

[2] Erfurt, Bibl. Amploniana, cod. F. 283.

k. 93^r–^v: Spis rozdziałów *Aggregatum*

k. 94^r–98^r: Tablica 1

k. 98^v–101^v: Tablica 2

k. 102^r–105^r: *Regimen sanitatis*

k. 105^v–203^v: *Aggregatum*, tekst z prologiem

Opisy: W. Schum, *Beschreibendes Verzeichniss der Amplonianischen Handschriften-Sammlung zu Erfurt*, Berlin 1887, s. 191; J. Burchardt, *Description codicologique des manuscrits de Leipzig et Erfurt qui contiennent les traités médicaux de Thomas de Wratislavia (Wrocław)*, „Mediaevalia Philosophica Polonorum”, XXXII 1994, s. 115–120.

[3] Gdańsk, Bibl. PAN, cod. 2310.

k. 3^r–173^v: *Practica medicinalis*

k. 174^r–222^r: *Regulae super Practicam*

k. 222^r–278^v: *Antidotarium*

Opisy: O. Günther, *Katalog der Handschriften der Danziger Stadtbibliothek*, Teil 3, Danzig 1909, s. 243–244; opis w obecnej książce, s. 174.

[4] Gdańsk, Bibl. PAN, cod. Mar. F. 238.

k. 239^r–264^r: *Antidotarium*

Opisy: O. Günther, *Die Handschriften der Kirchenbibliothek von St. Marien in Danzig*, Danzig 1921, s. 250–260; opis w obecnej książce, s. 175.

[5] Gdańsk, Bibl. PAN, cod. Mar. Q. 47.

k. 1^v–7^v: Spis treści *Antidotarium*

k. 8^v–10^r: Niezidentyfikowany fragment dzieła Tomasza z Wrocławia

k. 14^r–86^v: *Antidotarium*

Opisy: O. Günther, *Die Handschriften der Kirchenbibliothek von St. Marien in Danzig*, Danzig 1921, s. 548–549; opis w obecnej książce, s. 177.

[6] Kraków, Bibl. Jagiellońska, cod. 777.

k. 2^r–193^v: *Aggregatum* – k. 2^r–189^v: tekst bez prologu; k. 190^r–192^r: spis rozdziałów; k. 192^r–193^v: spis leków

Opisy: W. Wisłocki, *Katalog rękopisów Biblioteki Uniwersytetu Jagiellońskiego*, Kraków 1877–1881, s. 230; *Katalog łacińskich rękopisów średniowiecznych Biblioteki Jagiellońskiej*, t. VI, Kraków 1996, s. 34; opracowanie: M. Kowalczyk, *Aggregatum Tomasza biskupa Sarepty w rękopisie Biblioteki Jagiellońskiej 777*, „Kultura średniowieczna i staropolska”, Warszawa 1991, s. 117–126.

[7] Kraków, Bibl. Jagiellońska, cod. 805.

k. 299^r–310^v: *Antidotarium* bez części końcowej

Opisy: W. Wisłocki, *o. c.*, s. 238; *Katalog łacińskich rękopisów średniowiecznych, o. c.*, t. VI, s. 181.

[8] Kraków, Bibl. Jagiellońska, cod. 818.

k. 8^v–24^v: *Tractatus de urinis*

k. 61^r–65^v: *Regimen sanitatis*

k. 65^v–142^v: *Aggregatum* – k. 65^v: prolog; k. 65^v–68^r i 71^r: spis leków; k. 68^v–71^r: spis rozdziałów; k. 71^r–142^v: tekst bez części końcowej

Opisy: W. Wisłocki, *o. c.*, s. 242; *Katalog łacińskich rękopisów średniowiecznych, o. c.*, t. VI, s. 253–255.

[9] Kraków, Bibl. Jagiellońska, cod. 823.

k. 137^r–167^v: *Antidotarium* – k. 137^r: prolog;

k. 137^r–167^v: tekst zdefektowany.

Opisy: W. Wisłocki, *o. c.*, s. 243, *Katalog łacińskich rękopisów średniowiecznych, o. c.*, t. VI, s. 277–278.

[10] Kraków, Bibl. Jagiellońska, cod. 845.

k. 1^r–7^v: Tablica 1

k. 7^v–11^v: Tablica 2

k. 11^v–17^v: Tablica 3

k. 17^v–18^r: Tablica 4, spis rozdziałów *Practicae medicinalis*

k. 18^v–57^r: *Regulae super Practicam*

k. 66^r–263^r: *Practica medicinalis* bez pierwszych pięciu rozdziałów

Opisy: W. Wisłocki, *o. c.*, s. 249; *Katalog łacińskich rękopisów średniowiecznych, o. c.* t. VI, s. 360–361

[11] Kraków, Bibl. Jagiellońska, cod. 846.

k. 1^r-43^r: *Antidotarium* bez części końcowej

k. 48^r-90^v: *Regulae super Practicam*

k. 90^v-254^r: *Practica medicinalis* bez pierwszych pięciu rozdziałów

k. 254^v-255^r: Spis rozdziałów *Regulae super Practicam*

k. 255^v-256^r: Tablica 4, spis rozdziałów *Practicae medicinalis*

Opisy: W. Wisłocki, o. c., s. 249; *Katalog łacińskich rękopisów średniowiecznych*, o. c., t. VI, s. 363.

[12] Kraków, Bibl. Jagiellońska, cod. 2113.

s. 11-22: Tablica 2

s. 23-35: Tablica 1

s. 35-44, 57-58, 45-46: Tablica 3

s. 295-340: *Regulae super Practicam*, bez części końcowej

Opisy: W. Wisłocki, o. c., s. 510; opis w obecnej książce, s. 179.

[13] Lipsk, Bibl. Uniw., cod. F. 1198.

k. 1^r-206^v: *Practica medicinalis* poprzedzona tablicą 4 (?)

k. 219^r-240^r: *De urinis*

k. 240^r-255^r: *De flebotomia*

Opisy: J. Feller, *Catalogus codicum manuscriptorum bibliothecae Paulinae in Academia Lipsiensi*, Leipzig 1686, s. 271; J. Burchardt, *Description codicologique*, o. c., s. 112-115; Reprodukacja f. 1^{r-v} Th.J. Antry, *Thomae de Wratislavia Practica medicinalis*, Wrocław 1989, Plates 10, 11.

[14] Wrocław, Bibl. Uniw., cod. III F 10.

k. 125va-129va: *Practica medicinalis*, rozdz. 13-16

Opisy: W. Göber, rękopiśmienny katalog Bibl. Uniw. we Wrocławiu w jęz. niemieckim, t. 7, s. 17; opis w obecnej książce, s. 180.

[15] Wrocław, Bibl. Uniw., cod. III F 20.

k. 55^r-57^v: Tablica 2

k. 57^v-63^v: Wypisy z pism Tomasza z Wrocławia dot. leków i chorób

k. 64^r-75^v: *Practica medicinalis*, rozdz. 111 (niepełny), 13, 14, 71, 44

k. 75^r-88^v: *Antidotarium*

k. 91^r-101^v: Fragment *Antidotarium*

k. 123^v-125^v: Recepty Tomasza z Wrocławia

Opisy: W. Göber, o. c., t. 7, s. 46; opis w obecnej książce, s. 182.

[16] Wrocław, Bibl. Uniw. cod. III F 23.

k. 1^r-174^v: *Collectorium secundum Alphabetum*

Opisy: W. Göber, o. c., t. 7, s. 53; opis w obecnej książce, s. 185.

2. Pisma medyczne Tomasza z Wrocławia w przekazach rękopiśmiennych

MICHI COMPETIT

I

REGIMEN SANITATIS

[Prolog do Regimen sanitatis i całego dzieła] – *Michi competit qui senili defectione ...><... uel pallio humilitatis indutus transeat patienter.*

[Tekst] – *Omnium bonorum optimum prima causa et primum principium ...><... maiora et plura euitando, que in antiquorum libris notis haberi poterunt copiose etc.*

Erfurt, Ampl. cod. 283, k. 102^r–105^r.

Kraków, BJ, cod. 818, k. 61^r–65^v.

Wydania: J. Pagel, *Miscellanea zum Theil aus mittelalterlichen Quellen*, „Janus” nr 1, 1896–1897, s. 371–373 (rozdział pierwszy). Całość wyd. J. Burchardt w obecnej książce, s. 76 i nast.

II

AGGREGATUM

[Prolog] – *Pertractato aliquid de scientia conservativa sanitatis in primo libro opusculi mei, quod Michi competit nominavi, tractandum esset more multorum de scientia egritudinis curativa ...><... quas appono ultimo in hoc libro etc.*

[Tekst] – *Absinthium est herba nota et communis, usui medicine conveniens ...><... et propter hoc apud multos numeratur inter sapes et est secundum eos octavus sapor. Hec ad presens de sapore sufficiant. Et sic est finis huius operis etc. Finito libro sit laus et gloria Christo etc.*

[Spis rozdziałów] – *Tabula capitulorum huius libri et numerus, in quo folio capitulum invenitur in hoc volumine. – Capitulum primum: Absinthium folio primo ...><... Zuccarium folio 139a.*

[Spis leków] – *Joannes filius Serapionis dicit in libro septimo, in suo scilicet Antidotario ...><... Papaver, de quo fit opium et ipsum opium frigidum, et sic est in quarto gradu.*

Kraków, BJ, rkp. 818, k. 65^v: Prolog; k. 65^v–68^r i 71^r: spis leków(?); k. 68^v–71^r: spis rozdziałów; k. 71^r–142^v: tekst, bez części końcowej urywa się pośrodku lemmatu Viola: ... *quando oleum viole additur ceroco [!] et vitello ovi. Lumbricos.*

Kraków, BJ, rkp. 777, k. 2^r–189^v: tekst bez prologu; k. 190^r–192^r: spis rozdziałów; k. 192^r–193^v: spis leków.

Erfurt, Ampl., rkp. 283, k. 93^{r-v}: spis rozdziałów; k. 105^v–203^v: tekst wraz z prologiem, zaczynającym się od słów: *Fert actor [!] aliquid de scientia...* i z nast. explicitem: *...Hec ad presens de sapore sufficient etc. Explicit de virtutibus, scilicet prima, secunda et sic de aliis etc.* [inną ręką] – *Explicit de virtutibus, scilicet prima, secunda et tertia etc.*

Opracowania: A. Birkenmajer, *Rękopisy Tomasza, biskupa Sarepty i wyciągi z tych rękopisów*. Rkp BJ Sygn. Przyb. 237/75. Przegląd treści *Aggregatum* na podstawie rkp. erfurckiego, wyd. w obecnej książce, s. 161 i nast.; M. Kowalczyk, *Aggregatum Tomasza biskupa Sarepty w rękopisie Biblioteki Jagiellońskiej 777*, w: „Kultura średniowieczna i staropolska”, Warszawa 1991.

III

ANTIDOTARIUM

[Prolog] – *Finito libro secundo opusculi mei, quod Michi competit nominaui, de simplici medicina, quem Aggregatum meum voco, decreui de medicinis compositis scribere ...><... etsi plures cause assignantur, quare medicine componuntur, ad istas reduci possunt et in eis inveniri.*

[Tekst] – *Ex multis causis fiunt aque destillate aliquando, quia herbe siccate non sunt alicuius efficacie ...><... quo modo uel quando datur in liquida substantia et quando in pillulis require in precedente folio 22-o. Explicit liber tertius opusculi mei quod Michi competit nominaui et est Antidotarium meum usuale. Laus et gloria sit Deo glorioso. Sub anno Domini millesimo quadringentesimo sexagesimo septimo, feria secunda post Crucem et cetera.*

Gdańsk, Bibl. PAN, cod. 2310, k. 222^r–278^v; tylko ten rękopis ma właściwy explicit.

Gdańsk, Bibl. PAN, cod. Mar. F. 238, k. 239^r–264^r; explicit: *...fiant pillule et sumuntur omni mane tres et omni sero tres corpore mundificato, si indiget.*

Gdańsk, Bibl. PAN, cod. Mar. Q. 47, k. 1^v–7^v: spis treści; k. 14^r–86^v: tekst; explicit: *...hii syrapi possunt sumi cum aqua decoctionis saluie.*

Wrocław, Bibl. Uniw. cod. III F 20, k. 75^v–88^v; explicit: *...sufficit et fiat conditum ad modum zuccari rosarum*; k. 91^r–101^v (fragment).

Kraków, BJ, cod. 805, k. 299^r–310^v brak części końcowej.

Kraków, BJ, cod. 823, k. 137^r–167^v tekst zdefektowany.

Kraków, BJ, cod. 846, k. 1^r–43^r brak części końcowej.

Opracowanie: Index medicinarum compositarum secundum *Antidotarium* (Wrocław, Bibl. Uniw. cod. III F 20), oprac. J. Burchardt w obecnej książce, s. 167.

LIBER QUATUOR TABULARUM

Tytuł ten występuje tylko w przytoczonym niżej tekście z rękopisu drezdeńskiego. Sam Tomasz nie zalicza jednak tablic do żadnej z czterech części *Michi competit*, choć odnoszą się one do nich w określony sposób. Antry, s. XX, zalicza je do części IV, nie zna przy tym tablic 1 i 2. [red.]

[Wykaz tablic] – *Liber quatuor tabulatum Thome Episcopi Sareptensis. Prima de quatuor virtutes herbarum per materias secundum ordinem alphabeti exprimit et est omnium herbarum. Secunda tabula est de conferentibus et nocentibus utraque membra. Tertia est de virtutibus medicinarum simplicium secundis et tertiis, ubi etiam usque de medicinis ... pertractat. Quarta titulos continet particularium morborum [membrorum?] et uniuersaliter, et post titulos ponit curam ipsorum. Permittit tamen huic libro post titulos pronostica et signa morborum et eorum notificationes. Et est multum considerata pars ista.*

Drezno, Sächsische Landesbibliothek, cod. C. 274, k. 1^v.

Tablica pierwsza

Prima tabula notat, quot partibus corporis vel quot morbis una medicina simplex valet. ... Absinthium valet dolori capitis ...><... Zinziber, zeduarium, zucarum patet.

Kraków, BJ, cod. 845, k. 1^r–7^v: Tablica pierwsza. Określenie tej tablicy w opisie zawartym w t. VI *Katalogu łacińskich rękopisów średniowiecznych Biblioteki Jagiellońskiej*, s. 360 jako: „Tabula contentorum partis 1: Regiminis sanitatis” nie wydaje się trafne, a ewentualny jej stosunek merytoryczny do wydanego w obecnej książce tekstu *Regimen sanitatis* wymaga bliższego zbadania [red.].

Kraków, BJ, cod. 2113, s. 23–35 bez zdania wstępnego, zaczyna się od słów: *Absinthium valet dolori capitis...* na końcu zaś dodano: *Explicit tabula que notat quot partibus corporis vel quot morbis una simplex medicina valet.*

Erfurt, Ampl. cod. F. 283, k. 94^r–98^r bez zdań wstępnych, zaczyna się od słów: *Absinthium valet dolori capitis...* na końcu zaś dodano: *Explicit tabula prima.*

Tablica druga

Secunda tabula notat, quod res medicinales simplices valent uni parti corporis et quod uni parti nocent... Absinthium, abrotanum, accedula, acetum ...><... fimus columbi, genciana, gallini ius, galbanum hermodactili, herba yna.

Kraków, BJ cod. 845, k. 7^v–11^v: Tablica druga. Określenie tej tablicy w opisie zawartym w t. VI *Katalogu łacińskich rękopisów średniowiecznych Biblioteki Jagiellońskiej*, s. 360 jako: „Tabula contentorum partis 2: Aggregati” nie wydaje się trafne, gdyż we wszystkich trzech znanych obecnie rękopisach (zob. wyżej) tekst *Aggregatum* opatrzony jest odrębnym spisem rozdziałów [red.].

Kraków, BJ. cod. 2113, s. 11–22 bez wstępnego zdania, zaczyna się od słów: *Absinthen* [!], *abrotanum acedula, acetum...* na końcu dodano: *Explicit tabula que notat quot res medicinales simplices valent uni parti corporis et quot uni parti nocent.*

Erfurt, Amplon. cod. F. 283, k. 98^v–101^v, inny początek: *Que nocent capiti...*

Wrocław, Bibl. Uniw. cod. III. F. 20, k. 55^r–57^v.

Tablica trzecia

Tercia tabula est de virtutibus secundis vel terciis medicinarum simplicium. De subtiliatis. Omnia, que absterunt, subtiliant; que operantur ex caliditate et siccitate sua ...><... item ibidem de morsibus canis et animalium venenosorum de de [!] *hersipula, de ulceribus, de apostematibus.*

Kraków, BJ, cod. 845, k. 11^v–17^v.

Kraków, BJ, cod. 2113, s. 35–44, końcowe partie tekstu na s. 57–58 i 45–46. Początek bez wstępnego zdania zaczyna się od słów: *Omnia, que absterunt, subtiliant...*; na końcu, s. 44 dodano: *Explicit 3-a tabula de virtutibus 2-is vel 3-ciis medicinarum simplicium.*

Drezno, Sächsische Landesbibliothek, cod. C. 274, k. 2^r–4^r. Brak początku, zaczyna się od słów: *...operantur sua summendo...*

Tablica czwarta – stanowi spis rozdziałów *Practicae medicinalis*

Quarta tabula continet capitula libri quarti sive Practice mee usualis. Capitula super quartum librum opusculi mei, quod Michi competit nominavi et est Practica mea usualis. Capitulum 1 De defectu capillorum, folio 1 ...><... Capitulum 112 De directionibus, folio 156.

Kraków, BJ, cod. 845, k. 17^v–18^r.

Kraków, BJ, cod. 846 f. 255^v–256^r zawiera spis rozdziałów *Practicae medicinalis* począwszy od rozdz. 6: *Caput de dolore capitis...*

Drezno, Sächsische Landesbibliothek, cod. C. 274, k. 5^v, tablica czwarta urywa się na rozdz. 57: ...*Cap. 57 De debilitate splenis fol. 70.*

Lipsk, Bibl. Uniw., cod. F. 1198. Wyd. Th.J. Antry, *Thomae de Wratislavia Practica medicinalis*, Wrocław 1989, s. 3–5. Stwierdza on, że spis rozdziałów poprzedza w tym rękopisie tekst samego dzieła ("this index does preceed the text of the Practica in Leipzig MS 1198", s. XXI), lecz nie podaje foliów. Natomiast w opisie rękopisu lipskiego przez J. Burchardta, MPhPol. XXXII, 1994, s. 112, brak o tym spisie wzmianki [red.].

Zestawienie rękopisów zawierających tablice:

Drezno, Sächsische Landesbibliothek, cod. C. 274, k. 1^v: wykaz tablic; k. 2^r–4^r: część tabl. 3; k. 5^v: część tabl. 4.

Erfurt, Amplon. cod. F. 283, k. 94^r–98^r: tabl. 1; k. 98^v–101^v: tabl. 2.

Kraków, BJ, cod. 845, k. 1^r–7^v: tabl. 1; k. 7^v–11^v: tabl. 2; k. 11^v–17^v: tabl. 3; k. 17^v–18^r: tabl. 4.

Kraków, BJ, cod. 846, k. 255^v–256^r: tabl. 4 bez pierwszych pięciu rozdz.

Kraków, BJ, cod. 2113, s. 11–22: tabl. 2; s. 23–35: tabl. 1; s. 35–44, 57–58 i 45–46: tabl. 3.

Lipsk, Bibl. Uniw., cod. F. 1198, tabl. 4 numery kart nieznane.

Wrocław, Bibl. Uniw. cod. III. F. 20, k. 55^r–57^v: tabl. 2.

IV

REGULAE SUPER PRACTICAM

Quando dolor capitis est ex enfraxi cerebri, id est ex opilatione cerebri ...><... sint due medicine evacuentes.

Kraków, BJ, cod. 845, k. 18^v–57^v; na górnym marg. k. 18^v: *Regule super practicam Sareptensis.*

Kraków, BJ, cod. 846, k. 48^r–90^v; na górnym marg. k. 48^r: *Regule generales ad practicam sequentem*; k. 254^v–255^r: spis rozdziałów.

Kraków, BJ, cod. 2113, s. 295–340 bez części końcowej; na górnym marg. k. 295: *Incipiunt regule medicine super practicam Sareptensis.*

Drezno, Sächsische Landesbibliothek, cod. C. 274, k. 6^r–44^v, expl.: ...*dupliciter et tripliciter medicina. Gilbertus intendit non in quantitate triplicem, sed in quantitate approximata.*

Gdańsk, Bibl. PAN, cod. 2310, k. 174^r–222^r: *In passionibus capitis, ut epileptia, litargia et capitis ...><... si sint duo humores peccantes, sunt due medicine euacuentes uel digerentes et si sunt III, tres et cetera.*

Opracowania: Spis rozdziałów *Regulae* według rkp. Kraków, BJ cod. 846 w obecnej książce, s. 169.

PRACTICA MEDICINALIS

Tractaturus de defectu capillorum decrevi primo pronosticare in quo casu cura non est adhibenda ...><... Et mastix confert fluxum qui fit ex medicina ut in Aggregato meo habetur. Explicit liber quartus opusculi mei quod Michi competit nominavi qui practica mea usualis est ... in dicta civitate XXIII annis practicaui et, Deo cooperante, in eadem civitate inceptum opus complevi. Deo sit laus et gloria in secula seculorum. Amen.

Drezno, Sächsische Landesbibliothek, cod. C. 274, k. 45^r–192^v.

Gdańsk, Bibl. PAN, cod. 2310, k. 3^r–173^v.

Kraków, BJ, cod. 845, k. 66^r–263^r; brak pierwszych pięciu rozdziałów, zaczyna się od r. 6: *De dolore capitis...*

Kraków, BJ, cod. 846, k. 90^v–254^r; zaczyna się od rozdz. 6: *De dolore capitis...*

Lipsk, Bibl. Uniw., cod. F 1198, k. I^r–206^v.

Wrocław, Bibl. Uniw., cod. III. F. 10, k. 125^v–129^v: rozdz. 13–16 (o chorobach oczu).

Wrocław, Bibl. Uniw. cod. III. F. 20, k. 64^r–75^r: rozdz. 111, 13, 14, 71, 44.

Spis rozdziałów, zob. Tablica czwarta, powyżej.

Wydania: K. Sudhoff, *Pestschriften aus den ersten 150 Jahren nach der Epidemie des „schwarzen Todes“ 1348*, „Archiv für Geschichte der Medizin“, 9(1916), s. 57–59 (edycja rozdz. 111). J. Köhler, *Zahnärztliches bei Thomas von Sarepta*, Hainichen, 1924, s. 4–13 (edycja rozdz. 21–25). *Thomae de Wratislavia „Practica medicinalis“*. A critical edition by Theodore James Antry, O. Praem., Studia Copernicana XXVII, Wrocław 1989 (edycja całości).

COLLECTORIUM SECUNDUM ALPHABETUM

[Brak pierwszych ośmiu haseł. Tekst uszkodzony zaczyna się od hasła 9, Appetitus]: *sicud ... per calidum ... pro canino appetitu. Itaque nota, quod quemlibet appetitum cibum stomacho. ...><... Paralisi et gutte prodest aqua mellis que plus habet de aqua et minus de melle quam medo. Hec Alphonsus.*

Wrocław, Bibl. Uniw., cod. III. F. 23, k. 1^r–174^v.

Opracowania: A. W. Henschel, *Schlesiens wissenschaftliche Zustände im vierzehnten Jahrhundert*, Breslau 1850, s. 90–92, przedruk w obecnej książce, s. 170. Wydaje się, że tytuł tego dziełka winien brzmieć, jak wyżej: „*Collectorium secundum Alphabetum*”, a nie, jak podają niektóre opisy: „*sive Alphabetum*”, ponieważ jest to zbiór zagadnień lekarskich ułożony właśnie „wedle” alfabetu [red.].

TRACTATUS DE URINIS

Urina hominis, prout iudicabilis est a medico, non est quelibet pars urine ...><... Urina magis pauca fetida cum pauca piguedine in superficie urine apostema vesice significat. Explicit tractatus optimus de urinis episcopi Sareptensis. Incipit alius de flebotomia.

Lipsk, Bibl. Uniw. cod. F. 1198, k. 219^r–240^r.

Kraków, BJ, cod. 818, k. 8^v – 24^v; ...*Explicit liber huius materie.*

Zob. też:

Wrocław, Bibl. Uniw. cod. III. F. 23, k. 136^v–157: *Collectorium secundum Alphabetum*, hasło: „Urina”; wg. wykazu treści *Collectorium* (zob. wyżej, s. 171) hasło to obejmuje w przybliżeniu cały tekst traktatu.

TRACTATUS DE PHLEBOTOMIA

Flebotomia est recta vene incisio et sanguinis moderata effusio. ...><... Et sic intelligendum est de laude sangwinis per mediocritatem in substantia et qualitatibus suis. Explicit Tractatus domini domini Thome Episcopi Sareptensis pie memorie.

Lipsk, Bibl. Uniw. cod. 1198, k. 240^r–255^r. Zob. też:

Wrocław, Bibl. Uniw. cod. III. F. 23, k. 44–55: *Collectorium secundum Alphabetum*, hasło „Flebotomia”; wg. wykazu treści *Collectorium* (zob. wyżej, s. 170) hasło to obejmuje w przybliżeniu cały tekst traktatu.

Wydanie: J. Burchardt w obecnej książce, s. 103.

RECEPTY

Wrocław, Bibl. Uniw., cod. III. F. 20. k. 57^v–63^v: Wypisy z pism Tomasza z Wrocławia dotyczące leków i chorób; k. 123^v–125^v: recepty Tomasza z Wrocławia. Trudno jednak określić, czy stanowią one odrębny tekst, czy też są to wypisy z innych jego pism [red.].

3. Bibliografia dotycząca Tomasza z Wrocławia w układzie chronologicznym

Joachim Feller, *Catalogus codicum manuscriptorum bibliothecae Paulinae in Academia Lipsiensi*, Leipzig 1686, s. 271.

Christian Gotlieb Jöcher, *Gelehrten-Lexicon*, t. 4, Leipzig 1751, s. 1154.

Franz Xavier Görlich, *Urkundliche Geschichte der Prämonstratenser und ihrer Abtei zum heiligen Vinzenz vor Breslau*, Breslau 1836, t. I, s. 73–78.

[August Henschel] *Viro perillustri Ernesto Horn ... gratulatur Ordo Medicorum Universitatis Litterarum Vratislaviensis interprete A. G. E. Th. Henschel. Insunt de codicibus medii aevi medicis et physicis bibliothecarum Vratislaviensium manuscriptis notitiae quaedam generales adjecta eorundem Catalogi particula prima. Vratislaviae* 1847, s. 7.

[A. Henschel] *Viro illustrissimo gravissimo Gulielmo Hermannio Georgio Remer ... pie gratulatur Ordo Medicorum Universitatis Litterariae Vratislaviensis interprete A. G. E. Th. Henschel. Inest synopsis chronologica scriptorum medii aevi medicorum ac physicorum quae codicibus Bibliothecarum Vratislaviensium continentur. Vratislaviae* 1847, s. 11, 54.

A. Henschel, *Schlesiens Wissenschaftliche Zustände im vierzehnten Jahrhundert*, Breslau 1850, s. 82–103.

K. A. Herschel, *Thomas medicus Wratislaviensis*, „Serapeum” 18(1857), s. 366–368.

Władysław Wisłocki, *Katalog rękopisów Biblioteki Uniwersytetu Jagiellońskiego*, Kraków 1877–1881, s. 230, 238, 242, 249, 510.

Franz Schnorr von Carolsfeld, *Katalog der Handschriften der Königlichen öffentlichen Bibliothek zu Dresden*, vol. I, Leipzig 1882, s. 224–225.

Wilhelm Schum, *Beschreibendes Verzeichnis der Amplonianischen Handschriften-Sammlung zu Erfurt*, Berlin 1887, s. 191.

Paul Pfotenhauer, *Zur Geschichte der Weihbischöfe des Bistums Breslau*, „Zeitschrift des Vereins für Geschichte und Alterthum Schlesiens”, 23(1888) s. 249.

Julius Pagel, *Miscellanea zum Theil aus handschriftlichen Quellen*, „Janus”, 1(1896–1897), s. 371–374 (edycja pierwszego rozdziału *Regimen sanitatis*).

Ladislaus Klicman, *Monumenta Vaticana res gestas Bohemicas illustrantia*, t. I, Praegae 1903, nr. 894 s. 522; nr. 1494 s. 767–768.

Ulysse Chevalier, *Repertoire des sources historiques du Moyen Age*, Paris 1907, II kol. 4515.

Otto Günther, *Katalog der Handschriften der Danziger Stadtbibliothek*, Teil 3, Danzig 1909, s. 243–244

Conrad Eubel, *Hierarchia catholica medii aevi*, Münster 1913, t. I, s. 535.

Karl Sudhoff, *Ein Pestkapitel des Breslauer Arztes Thomas Bischof von Sarepta*, „Archiv für Geschichte der Medizin”, 9(1915), s. 56–63.

K. Sudhoff, *Pestschriften aus den ersten 150 Jahren nach der Epidemie des „schwarzen Todes” 1348*, „Archiv für Geschichte der Medizin”, 9(1916), s. 57–59 (edycja rozdz. 111 *Practica medicinalis*).

Otto Günther, *Die Handschriften der Kirchenbibliothek von St. Marien in Danzig*, Danzig 1921, s. 250–260, 548–549.

Johann Köhler, *Zahnärztliches bei Thomas von Sarepta*, Hainichen, 1924, s. 4–13 (edycja rozdz. 21–25 *Practica medicinalis*).

Alfons Žak, *Episcopatus Ordinis Praemonstratensis*, „Analecta Praemonstratensia” 5(1929), s. 239–249.

Lynn Thorndike, Pearl Kibre, *A Catalogue of Incipits of Mediaeval Scientific Writings in Latin*, wyd. 2, Cambridge, Mass. 1963, s. 873. (Przy opisach rękopisów korzystano z wyd. 1: Cambridge, Mass. 1937.)

Aleksander Birkenmajer, *Astronomowie i astrologowie śląscy w wiekach średnich*, Katowice 1937, s. 15–17.

A. Birkenmajer, *Rękopisy Tomasza, biskupa Sarepty i wyciągi z tych rękopisów*. BJ, rękopis, sygn. Przyb. 237/75 notatki A. Birkenmajera z Bibl. Jagiellońskiej i bibl. Amploniana w Erfurcie, luty 1937; wyd. w obecnej książce, s. 161–167.

Willy Göber, rękopiśmienny katalog w języku niemieckim dawnej Biblioteki Państwowej i Uniwersyteckiej we Wrocławiu (*Die Handschriften der Staats- und Universitätsbibliothek Breslau*). Wrocław, Bibl. Uniw, tom. VII, s. 17, 46, 53.

A. Stara, *Prämonstratenserhandschriften in der Universitätsbücherei Breslau*, „Analecta Praemonstratensia” 18(1942), s. 143–144. (Egzemplarz nie był dostępny przy zestawianiu bibliografii.)

Leo Santifaller, *Liebentals Kopialbücher des Prämonstratenserstiftes zum Hl. Vincenz in Breslau*, „Mitteilungen des Instituts für Österreichische

Geschichtsforschung", Ergänzungsband XV, Innsbruck 1947, nr 411 s. 315, nr. 555 i 568 s. 322; nr 621 s. 325.

George Sarton, *Introduction to the History of Science*, Baltimore 1948, vol. 3 part 2, s. 1708-1709.

A. Birkenmajer, *Osiągnięcia duchowieństwa polskiego w zakresie nauk matematycznych i przyrodniczych*, „Roczniki Filozoficzne KUL”, XII, 1964, z. 3, s. 31-43.

Johann Friedrich Böhmer, *Die Regesten des Kaiserreichs unter Kaiser Karl IV. 1346-1378*, w: *Regesta Imperii*, Hildesheim 1968, t. VIII, s. 330 no. 4051.

Johann Heyne, *Dokumentierte Geschichte des Bistums und Hochstiftes Breslau*, Aalen 1969, t. II, s. 203, 204, 206.

Paweł Czartoryski, *Średniowiecze*, w: *Historia nauki polskiej*, red. B. Suchodolski, t. 1, Wrocław 1970, s. 103-104; t. 6, *Dokumentacja*, opr. Leszek Hajdukiewicz, Wrocław 1974, s. 698.

A. Birkenmajer, *Études d'histoire des sciences en Pologne*, *Studia Copernicana* IV, Wrocław 1972, s. 53-69; *La contribution du clergé polonais à l'essor des sciences mathématiques et naturelles* (przekład francuski poz. z roku 1964, zob. wyżej); s. 437-468; *Les astronomes et les astrologues silésiens au Moyen Age*, (przekład francuski poz. z roku 1937, zob. wyżej).

Bronisław Seyda, *Dzieje medycyny w zarysie*, Warszawa 1973, s. 428 (wzmianka).

Iwona Błaszczyk, *Iluminacje średniowiecznych rękopisów ze zbiorów pomorskich*, „Gdańskie Studia Muzealne” 3, Gdańsk 1981, s. 113 (tekst), s. 360 (reprodukcje).

Historia medycyny, red. Tadeusz Brzeziński, Warszawa 1988, s. 167 (wzmianka).

Thomae de Wratislavia Practica medicinalis. A critical edition by Theodore James Antry, O. Praem., *Studia Copernicana* XXVII, Wrocław 1989.

Maria Kowalczyk, *Aggregatum Tomasza biskupa Sarepty w rękopisie Biblioteki Jagiellońskiej 777*, „Kultura średniowieczna i staropolska. Studia ofiarowane Aleksandrowi Gieysztorowi w pięćdziesięciolecie pracy naukowej.” Warszawa 1991, s. 117-126.

Alicja Karłowska-Kamzowa, Leszek Wetesko, Jacek Wiesiołowski, *Średniowieczna książka rękopiśmienna jako dzieło sztuki*, Gniezno 1993, (katalog

wystawy), nr. 55, s. 144–145 (opis inicjału i rysunku anatomicznego z cod. Gdańsk, Bibl. PAN 2310, k. 2v i 3r z ich reprodukcjami).

Jerzy Burchardt, *Description codicologique des manuscrits de Leipzig et Erfurt qui contiennent les traités médicaux de Thomas de Wratislavia* (Wrocław), „Mediaevalia Philosophica Polonorum” XXXII, 1994, s. 109–120.

Katalog łacińskich rękopisów średniowiecznych Biblioteki Jagiellońskiej. Catalogus codicum manuscriptorum medii aevi latinorum qui in Bibliotheca Jagellonica Cracoviae asservantur, tom VI, Kraków 1996. (Opisy rękopisów BJ 777, s. 33–36; 805, s. 178–188; 818, s. 253–257; 823, s. 268–280; 845, s. 360–362; 846, s. 363–364.)

INDEKS OSÓB, KRAJÓW I MIEJSCOWOŚCI

A

Abenzoar, Abū Marwān Ibn Zuhr 180
 Abraham Iudaeus Tortuosiensis (Abraham ibn Tob) 176
 Adam Cremonensis 161, 185
 Adud al-Daula 4
 Agrimi Jole XIV
 Albert Wielki (Albertus Magnus) 171
 Albucasis (Abū-l-Qāsim Khalaf ibn Abbās al-Zahrāwī) 176
 Albumasar (Abū Ma'shar) 181
 Aleksander z Tralles (Alexander) 138, 156
 Alfonsus (Alphonsus), magister 6, 185, 195
 Alfonsus Hispanus 12, 52, 140, 157
 Alī ibn Abbās al-Madżūsi (Haly) XIV, 4, 5, 16, 17, 23, 30, 35, 99, 154
 Alī ibn Ridwān 20, 94
 Ali-Kindi, Abū Jūsuf Ja'kūb ibn Ishāq 176
 Alt-Zelle (Vetus Cella), opactwo Ziemi Miśnieńskiej 100
 Anglia 12, 162–164
 Antry, Theodore James IX, XI, XIII, 8, 71, 100, 174, 181, 182, 195
 Aprilis, magister 74
 Arnau de Vilanova (Arnoldus de Villanova), magister XV, XVI, 6, 17, 25, 31, 180, 184
 Pseudo-Arnau de Vilanova 181
 Arystoteles (Aristoteles, Philosophus) XIV, 3, 5, 9, 17, 22, 27, 86, 95
 Pseudo-Arystoteles 19, 81
 Awerroes (Abū-l-Walīd Muhammad ibn Ruszd), także Auerroys, XIV, 5, 17, 20, 21, 25, 83, 84, 159, 182

Awicenna (Ibn Sīnā, Abū Alī-Al-Husain ibn Abdallāh) XIV, 5, 17–22, 27, 30–32, 35–37, 39–41, 47, 48, 51, 55, 79, 80, 85, 86, 94, 95, 99, 101–106, 109–111, 113–119, 121–123, 130–132, 136, 138, 147–150, 152–154, 157, 159, 185

Awinion (Avignon) 8, 12, 13, 66, 192

B

Babilonia 161
 Bagdad 3
 Bartholomaeus 183
 Becker, Immanuel XIV
 Bednarczyk, Andrzej XIV
 Bernard de Gordon (Bernardus Gordonius, Liliator), magister XIV, XVI, 6, 17, 25, 31, 32, 35, 36, 99, 101, 104, 105, 112, 136, 176, 179, 185
 Birkenmajer, Aleksander VI, IX–XIV, 66, 72, 167, 191, 198, 199
 Błaszczuk, Iwona 174, 175, 199
 Bobowski, Kazimierz (Casimirus) 71, 100
 Böhmer, Johann Friedrich 199
 Bolesław III, książę legnicko-brzeski 8
 Bolonia (Bononia, Bologna) 4–6, 12
 z Borowa (de Borow), rycerze 6
 Bonawentura de Castello (Bonaventura), magister 12, 66
 Brissot, P. 30
 Brzeziński, Tadeusz 199
 Bucharra 5
 Burchardt, Danuta 2
 Burchardt, Jerzy (Georgius) V, IX–XIV, XVI, 2, 67, 69, 97, 166–168, 196, 200
 Burgundia, wino (vinum de Burgundia) 48, 132

Burmester, Egeberdt 175

C

Casparus Brilonis 100, 102

Chmielowska, Bożena XI, XIII

Chevalier, Ulysse 198

Cisciani, Chiara XIV

Cypr (de Cipro) 166

Cyrologi 55

Cyrurgici 55

Czarnecki, Romuald XVI, 30

Czartoryski, Paweł V, VII, XI, XII, 2, 12, 73, 101, 170, 180, 199

Czechy (Bohemia) 162, 165

D

Domański, Józef 7

Ibn al-Dżazzar (Ibn al-Jazzār) 4

E

Eckart, Wolfgang XIV

Erfurt (Erfordia) X, XIII, 12, 13, 72, 191–194

Eubel, Konrad 198

Europa 16

Europa Środkowa (Central Europe) X, XIII

F

Feller, Joachim X, XIII, 189, 197

Földener, Johann Jacob, von X, XIII

G

Galen (Galenus) XIV–XVI, 3, 4, 15, 16, 20, 23, 25–30, 35, 37, 39, 48–50, 57, 64, 66, 88, 94, 95, 102–106, 109, 114, 119, 123, 131, 134–136, 147–149, 151, 152, 155–157, 160

Gansiniec, Ryszard XVI

Gdańsk 13, 174, 175, 178, 191, 194, 195

Gentilis de Fulgineo 185

Georgius de Wienna 176

Geraldus 185

Gerard z Cremony (Gerardus Cremonensis) 5, 17, 30, 99

Gerlic, Henryk 184

Gilbert Anglik (Gilbertus Anglicus), magister XIV, 6, 161, 163

Gilles de Corbeil (Aegidius Corboliensis), magister 5

Gil-Sotres, Pedro XIV, XV, 2, 20, 25, 26, 30, 56, 62, 64, 73, 94, 101, 148

Göber, Willi 189, 198

Goltz, Dietlinde XIV

Görlich, Franz Xavier 197

Gracia, Diego XV, 25

Grecja (Graecia) 194

Grmek, Mirko XVI

Gromadzki, Jan 175, 185

Günther, Otto XI, XIII, 175, 177, 187, 188, 197

Gutt, Romuald Wiesław XVI

Guy de Chauliac (Guido de Cauliaco) XVI, 30

H

Hankius, Martin X, XIII

Hansel 175

Hauréau, B. 184

Henricus Pauper XV

Henryk VI, książę wrocławski 8, 13, 66

Henryk z Mondeville XIV

Henryk Szczytnik z Żytyc (Henricus Cliepeator de Ciz) 24, 28

Henryk z Winchester (Henry of Winchester) XV, 6, 35

Henryk z Żytyc, ojciec Witelona 6

Henschel, August IX–XI, XIII, XIV, 72, 172, 184, 196, 197

Herschel K.A. 197

Herman Młynarz (Hermannus Molendinarius) 24, 28

Heyne, Johann 199

Hipokrates z Kos (Ypocras) XV, 3, 4, 15, 23, 27, 30, 36, 38–40, 64, 88, 96, 112, 113, 115, 119, 152, 153, 159, 160, 176

Pseudo-Hipokrates XVI, 182

Hiszpania 166

Hoffmann, Steffen 1, 25, 101, 102

Hönger, Fritz 185

Hunain ibn Ishaq (Joannitius) 3–4, 9, 13, 20, 25, 26, 66, 148

I

Icchak ben Israeli (Ysaac) XV, 4, 48, 106, 132, 153, 181

Indie (India) 164

Irgang, Winfried XVI

J

Jacquart Danielle 2

Jaeger Roland (Rolandus) 100

Jagiełła Halina 73

Jan XXIII, papież 8, 13

Jan z Grodkowa (Ioannes de Grotkow) 183

Jan Jenkewicz z Namysłowa 185

Jan z Kapui (Ioannes de Capua) 180

Jan Koithenicz 183

Jan z Parmy (Ioannes de Parma) XV, 6, 17, 62, 96

Jan z Toledo (Ioannes de Toletto) 94, 178

Jan z Saint-Amand (Ioannes de Sancto Amando, Jean de Saint-Amand) XV, 6, 31, 36, 39, 40, 48, 51, 52, 54, 99, w *Aggregatum medicinarium Simplicium* Tomasz z Wrocławia mylnie: Petrus de Sancto Amando 161, 175, 176, 180, 181

Jan Witlonis (Ioannes Witlonis, zwany także Ioannes, archidiaconus Glogoviensis) 183, 184

Jöcher, Christian Gottlieb X, XIII, 197

Juhānnā ibn Māsawaih, Mesue Starszy (Johannes Damascenus) 24, 28, 88, 96, 175–177,

Juhānnā ibn Sarāpyūn (Serapion Starszy) 190

K

Kadenbach, Johannes 74

Karłowska-Kamzowa A. 174, 175, 199

Karol IV, cesarz rzymski, król czeski 8

Kartagina 4

Katalonia (Catelonia) 162

Kędzia, Alicja 2

Kibre Pearl 172, 198

Klaryski wrocławskie (coenobium dominarum ordinis sanctae Clarae) 28

Klemens VI (Clemens), papież 102

Klicman, Ladislaus XV, 197

Köhler, Johann X, XIII, 195, 198

Konstantyn Afrykanin (Constantinus Africanus) XIV, 4, 7, 16–18, 20, 21, 23, 25, 30, 36, 39, 40, 47, 64, 66, 79, 84, 85, 87, 88, 99, 109, 114, 115, 120, 131, 153, 178, 180, 181

Kordoba (Cordoba) 17

Kowalczyk, Maria 13, 72, 74, 188, 191, 199

Kozłowska, Anna XI, XII, 1, 13, 73

Kraków (Cracovia) X, XIII, 6, 13, 31, 72, 179, 191, 192–196

Kręcicki, Piotr 2

Krichin, Albrant Keyser Vrederich von (Albrantus Keyserus Fredericus de Crichyn) 183

Kühn, Carolus Gottlob XV, 64

Kuria Rzymska (Curia Romana, Avignon) 8, 12, 127, 178

L

Lanfranc, magister XV

Lindberg, David C. XVI

Lipsk (Leipzig) X, XIII, 1, 13, 194–196

Litré, Emile XV

Loh, Gerhard XV

Löser, Bettina 1, 2, 101

Lubusz, kościół (ecclesia Lubucensis)

M

Mac Vaugh, Michael XV

Maciej z Koła (Matthias de Colo) 72, 74

Marx, Friedrich 30, 55

Marcyk (Marzik), pisarz rękopisu

Maroko (Marok) 166

Māsawaih al-Mārdīnī (Mesue Młodszy) 65, 180–182

Mediolan (Mediolanum) 12

Mehner, Moritz Arndt XV

Mikołaj z Polski (Nicolaus) XVI

Mikołaj z Reggio 30

Mikołaj z Salerno (Nicolaus) XIV, 5, 6, 62, 65, 66, 99, 177–178

Mizaldo, Antonio 25
 de Mondragón, Jerónimo 25
 Monte Cassino 4
 Montpellier (Mons Pessulanus) 4, 6, 31, 35, 138, 157
 Mojżesz Maimonides (Moyses, Maimonis filius) 180
 Muhtadi 3
 Mundinus de Foro Iulii 182, 184
 Muntasir 3
 Mustain 3
 Mutawakel 3

N

Nespiak, Danuta 74
 Neuburger, Max XV
 Niemieckie kraje (Teutunicales partes) 164

O

Olbino 67
 Olbiński klasztor premonstrantów (Olbinense coenobium) 99
 Olms, Georg 55
 Opatowice, wieś (dzisiaj część Wrocławia)

P

Pagel, Julius X, XIII, 68, 72, 74, 176, 190, 197
 Pamplona (Pampelonia) 2, 64, 73
 Paniagua Arellano, Juan XV
 Paryż 4, 6
 Paschetto, Eugenia 180
 Peine, J. 181
 Peiper, R. XV
 Pfotenhauer, Paul 197
 Piotr z Abano (Petrus de Abano) 180
 Piotr z Brzegu (Petrus de Brega) 183
 Piotr Hiszpan (Petrus Hispanus) 148, 176
 Pliniusz (Plinius, C. Plinius Secundus Maior) 161
 Płonka-Syroka, Bożena 74
 Polska (Polonia) 162, 164, 165
 Polskie kraje (Polonicales partes) 164
 Pomorze (Pomerania) X

Praga 165
 Prowansja (Provincia) 162
 Prusy (Prussia) 163, 166
 Przecław z Pogorzeli (Preczlaus), biskup wrocławski 8, 12, 71, 102
 Ptolemeusz 17

R

Al-Razi, Abu Bakr Muhammad ibn Zakkariya (Rasy, Rhases, Almansor) XV, XVI, 5, 17, 20, 21, 35, 36, 85, 99, 109, 136, 150, 153, 159, 176, 185
 Rebeta, Jerzy (Georgius) 25, 73
 Ren południowy, wino (vinum renense australicum) 48, 132
 de Renzi, Salvatore XVI, 17
 Ryszard Anglik (Richardus Anglicus), magister 176
 Robert, król Neapolu, hrabia Prowansji i Piemontu, tytularny król Jerozolimy i Sycylii 8, 13
 Roger Bacon XVI, 5, 180
 Roger z Salerno (Rogerius), magister XVI, 5, 56, 149, 154
 Pseudo-Roger z Salerno XVI, 30 32–34, 123
 Rostagno, Enrico 55

S

Saint-Gilles-de-Provence, wino (vinum de sancto Egidio) 48, 132
 Saksonia (Saxony) X, XIII
 Salerno 4
 Santifaller, Leo 198
 Saraceni 166
 Sarton, George XVI, 199
 Savonarola, Michele 185
 Schindler, Gerhard 184
 Schnorr von Carolsfeld, Franz XI, XIII, 187, 197
 Schum, Wilhelm XI, XIII, 72, 187, 197
 Seyda, Bronisław 199
 Siffridus Czan z Kamiennej Góry (de Landishutta) 181
 Simon a Cordo Genuensis, magister 176
 Siwek, Paweł 27

Ślomożyńska, Anna 73
 Stanowice, wieś pod Oławą 8
 Stara, A. 198
 Starożytni (antiqui) 130
 Steele, Robert XVI, 180
 Stroppiana, Luigi XVI
 Sudhoff, Karl X, XVI, 176, 182–184, 195, 198
 Szczawińska, Ewa 13

Ś

Śląsk, ludowi cyrulicy (Silesia, vulgares) 31, 36, 55, 100, 102, 109

T

Talbot, Charles H. XVI
 Tatarzyński, Ryszard I, 13, 73, 74
 Thorndike, Lynn 172, 198
 Tilbury (Tylleberi), Anglia 8, 12, 66, 102
 Toledo 17
 Tomasz z Bolonii (Thomas de Bolonia) 176
 Tomasz z Wrocławia, także Piotr, przedtem Tomasz z Tilbury (Thomas, episcopus Sareptensis, Thomas de Tylleberi, qui a pluribus Petrus appellatur), magister VI, VII, X–XIII, XV, XVI, 18–24, 26, 27, 31–36, 38, 41–43, 45, 47–55, 61–63, 66, 67, 74, 99, 100–102, 143, 153, 156, 161, 172, 174, 175, 177, 179, 180–185, 187, 190, 192, 195, 196, 199
 Torrigiano de' Torrigiani, Pietro (Turisanus) XV

V

Vidal, José Luis XV, 25
 Voigts, Linda XV

W

Warszawa 7
 Wendeler, Mikołaj 183
 Wenecja (Venetiae) 12, 157
 Weronia (Verona) 5, 12, 74
 Weteske, Leszek 199
 Wickersheimer, Ernest XVI
 Wiesiołowski, Jacek 199
 Wilhelm z Saliceto (Guillelmus Placentinus, Guillerinus) 56, 100, 161, 164, 166, 176, 180

Wiśłocki, Władysław XI, XII, XVI, 188, 189, 197

Witelo XVI, 4, 6

Witoldus, magister 100

Włodarski, Bronisław 14

Włosi (Ytalici) 165

Wrocław (Wratislavia) XIII, 8, 13, 24, 66, 73, 100, 102, 172, 174, 182, 191–196

Współcześni (moderni) 42, 46, 117, 130

Z

Zenon z Aten (Zeno de Athenis) 185

Zinner, Ernst 181

Zwinogrodzka, Ewa 55

Ž

Žak, Alfons 198

INDEKS LEKARSTW I TERMINÓW MEDYCZNYCH*

A

Absinthium sive absintion vel absinten – piołun,
Artemisia absinthium L., Asteraceae 161,
173, 179, 182, 190, 192, 193

Abrotanum – bylica Boże drzewko, *Artemisia
abrotanum* L., Asteraceae 161

Acacia – guma afrykańskich akacji, *Acacia* sp.,
Mimosaceae, zastępowana w Europie śred-
niowiecznej przez zagęszczony sok tarniny,
Prunus spinosa L., Rosaceae 161, 163

accessio sive paroxysmus – napad choroby 119,
179, 182, 193

accidentia anime – przypadłości duszy, uczucia 3
accidentia anime mala – złe przypadłości duszy,
przykre uczucia 133

Acetosa sive accedula vel lappacium – szczaw,
Rumex acetosa L., Polygonaceae 161, 163,
182, 193

acetum – ocet 161, 179, 182, 193

Acorus – tatarak, *Acorus* sp., Araceae lub kosa-
ciec, *Iris* sp., Iridaceae 161

acredo – cierpkość, kwaśny smak 52

actio animata – działanie duszy, myślenie i chce-
nie 21

acumen – jad, płyn ustrojowy w nadmiarze,
głównie żółć, powodujący chorobę 52

adamas – diament 163

adolescentia – wiek młodzieńczy, młodość 42

adustio – przypalenie 143

aer – powietrze 9, 18, 106, 121, 123, 125, 131,
149

aer bonus et competens naturalis – powietrze
zdrowe i z natury właściwe 126

aer rationalibiter rectificatus – powietrze sztucz-
nie odświeżone 126

aer temperatus – powietrze umiarkowanie ciepłe
43

aer venenosus – powietrze zatrute wyziewami
123

aeris corruptio – zepsucie powietrza 182

aeris mala qualitas – zła jakość powietrza 126

aeris nimia caliditas, ut sub Cane et ante Canem
– nadmiernie gorące, upalne powietrze, wy-
stępujące w okresie świecenia gwiazdozbió-
ru Psa i przed tym okresem 106, 149

aeris rectificatio – odświeżenie powietrza 123,
182

Affodillus – asfodel, *Asphodelus* sp., Liliaceae
161

Agaricus – huba, *Polyporus officinalis* L., Poly-
poraceae 10, 161

al-cola (wyraz arabski) – krosty na twarzy 40,
115, 153

alites – ziajanie 47, 130, 155

Alkanna – lawsonia, *Lawsonia inermis* L. sive
Alcanna spinosa Gaertn., Lythraceae 161

allecia – słony sos z ryb morskich 18

alleuiatio – ulżenie 32, 104, 122, 147, 154

* Nazwy roślin i zwierząt, ze względu na panujący w naukach przyrodniczych od czasów Linneusza obyczaj, zapisano dużą literą, a pozostałe leki i terminy medyczne małą. Autor dziękuje serdecznie botanikom i zoologom, a mianowicie drowi Andrzejowi Chlebickiemu z Instytutu Botaniki Polskiej Akademii Nauk we Wrocławiu, mgr Magdalenie Mularczyk z Ogrodu Botanicznego we Wrocławiu, prof. drowi Andrzejowi Wiktorowi, dyrektorowi Instytutu Zoologicznego Uniwersytetu Wrocławskiego i dr Elżbiecie Sanockiej z tegoż Instytutu za uściślenia identyfikacji kilkunastu roślin i zwierząt, ujętych w niniejszym indeksie.

- Allium* – czosnek, *Allium sativum* L., *Liliaceae* 161, 179
- Aloe – aloes, *Aloë arborescens* Mill., *Liliaceae* 161, 177
- aloe lotum – aloes przepłukany 177, 184
- alteratio – przemiana w ustroju 132
- alumen – alun $M_2SO_4 \cdot M_2(SO_4)_3 \cdot 24 H_2O$
- amaritudo – gorycz 170
- ambra – substancja powstająca w organizmie kaszalota, *Physeter macrocephalus* L., i wyrzucana przezeń do morza 161
- Ameos – aminek, *Ammi* sp., *Umbelliferae* 161
- Amomum – *Amomum granum paradisi* Afg., *Zingiberaceae* 161
- Amygdale – migdały, owoce migdałowca, *Amygdalus communis* L., *Rosaceae* 161
- amygdalarum duarum apostemata – guzy przerosły dwóch migdałków podniebiennych 152
- Anas – kaczka, *Anas platyrhynchos* L. 161
- anathomi – anatomowie 174
- anca sive scia – biodro czyli udo 37
- Anetum – koper, *Anetum graveolens* L., *Umbelliferae* 161
- anhelitus (hanelitus) – oddech 151
- ani dolores – bóle odbytu 115
- animalia venenosa – zwierzęta jadowite 177
- Anisum – anyż, *Pimpinella anisum* L., *Umbelliferae* 161
- antidota – leki złożone 6
- antidotum – lek złożony 167
- antispasis – upust krwi po naprzeciwległej stronie ciała 34, 35, 38, 117, 118, 153, 154
- aperitiva – środki otwierające drogi wewnątrz ustroju 135
- Apium, anglice cronfz, teutonice hanuoz – seler, *Apium graveolens* L., *Umbelliferae* 161
- Apium montanum, anglice Ion ache, teutonice lebestuekil – lubczyk, *Levisticum officinale* Koch, *Umbelliferae* 161
- Apium vel petroselinum macedonicum, anglice stanmarch – *Bubon macedonicum* L. vel *Atahamanta macedonica* Spr. 161
- apii radices succus – sok z korzenia selera 182
- apophoresis – nagłe pobranie krwi z otwartej rany 34, 118, 154
- apoplexis – udar mózgu 108, 123, 126, 150
- apostemata – odwary 177
- apostema – ropień, czyrak pochodzący z nagromadzonej materii 4, 33, 35, 48, 50, 118, 119, 136, 150, 155, 173, 193
- apostematis doloris vehementia – gwałtowny ból ropnia, czyraka 106, 149
- apostema ex flebotomia causatum – ropień, czyrak spowodowany przez upust krwi 135
- apostema vehementis inflammationis – gwałtowny stan zapalny ropnia, czyraka 147
- apostematio – zgromadzenie się ropnia, czyraka 48, 131
- apotheca 174
- appetitus – łaknienie, apetyt 170
- appetitus caninus – łaknienie psie 185, 195
- aprilis – kwiecień 121
- aqua absinthii – woda piołunowa 167
- aqua apii et petrosilini – woda z selera i pietruszki 167
- aqua betonice – woda z bukwy 167
- aqua berberis – woda berbersowa 167
- aqua camomille – woda rumiankowa 167
- aqua communis – woda wieloskładnikowa 167
- aqua composita eufrasie – woda świetlikowa złożona 167
- aqua cordialis in causa calida – woda nasercowa dla przyczyny gorącej 167
- aqua cordialis in causa frigida – woda nasercowa dla przyczyny zimnej 167
- aqua de absinthio composita – woda piołunowa złożona 167
- aqua de floribus sambuci – woda kwiatowa z dzikiego bzu czarnego 167
- aqua decoctionis altee – odwar prawoślazu 134
- aqua decoctionis foliorum vitis – odwar liści winnej latorośli 12
- aqua decoctionis saluie – odwar szafalii 178
- aqua endiuie – woda endywii 133, 167
- aqua eufrasie – woda świetlikowa 167

aqua fabarum et persicorum – woda z bobu i brzo-
skwiń 167
aqua feniculi – woda fenkułowa 167
aqua frigida – woda zimna 134
aqua galline – rosół z kury 167
aqua mellis – woda z niewielką ilością miodu
185, 195
aqua mente – woda miętowa 167
aqua nasturtii aquatici – woda z rukwi wodnej
167
aqua rosacea – woda różana 167
aqua saluie – woda szałwiowa 167
aqua secundum Avicennam – Awicenna o wo-
dzie 170
aqua solatri – woda psiankowa 167
aqua tepida – ciepła woda 134
aqua violacea – woda fiołkowa 167
aqua vite – wódka
aquarius – Wodnik 117
aque – wody 2, 167
aque distillate – wody destylowane 167, 174,
175, 183, 191
aque medicinales – wody lecznicze 181
aque principium – początek zaćmy 114
aquositas sanguinis siue ycor – wodnistość krwi,
osocze 53, 141
aquositatis sanguinis pars necessaria in vasis re-
motis a viis urinalibus – część osocza krwi
niezbędna w naczyniach odległych od dróg
moczowych 142
aquositatis sanguinis pars non necessaria in ve-
nis propinquis ad vias urinales immedie
– część osocza krwi niepotrzebna bezpośre-
dnie w naczyniach w okolicy dróg mocz-
owych 142
araneae tela – pajęczyna 161
Aristologia – kokornak, *Aristolochia* sp., *Ari-
stolochiaceae* 50, 135, 161
aristologia adusta – kokornak przypalony 135
Armoniacum – żywica *Ferula communis* L., *va-
rietas gummifera* Battandier oraz *Dorema
ammoniacum* Don. 135

Arthemisia – bylica, *Arthemisia* sp., *Compositae*
161, 179
arteria – tętnica 150
arterie sive vene pulsatiles – tętnice 115, 153
arteriarum motus continuus – ciągłe ruchy tętnic
116
artetica – zapalenie stawu, artretyzm 112
artis medicine pars practica – część praktyczna
sztuki lekarskiej 175
Asarum – kopytnik, *Asarum europaeum* L., *Ari-
stolochiaceae* 10, 161
ascelle – pachy
Assa – zapaliczka, *Ferula assa-foetida* L. 155
assellatio – stolec 112
assellationis ablatio – zaparcie stolca 115
asma vel asthma – dychawica z podżwikiem 178
asma antiquum acutum – zastarzała dychawica
z podżwikiem 178
astrum – ciało niebieskie 170
astronomia – nauka o ciałach nieba 170
Atriplex – łoboda, *Atriplex patula* L., *Chenopo-
diaceae* 161
attractio – ściąganie 32, przyciąganie 171
audacia – odwaga 170
auditus – słuch 147
augmentum lune – powiększanie się księżyca
170
aurea alexandrina – antidotum 96
aurium passionis – choroby uszu 113
aurium tinnitus – dzwonienie w uszach 113, 172
aurium et colli et in posterioribus capitis ulcera
– owrzodzenia uszu, szyji i potylicy 113
aurum – złoto, Au 161
Avena – owies, *Avena sativa* L., *Gramineae* 161

B

Balaustia – kwiat granatu, *Punica granatum* L.,
Punicaceae 161
balneum – kąpiel 18, 27
basilica manus alterius – żyła odłokciowa drugiej
ręki 136

Bedellium de Mecha sive Bidellium – żywica
z *Acacia sp.*, *Mimosaceae* 135, 161, 173

Berberis – berberyś, *Berberis vulgaris L.*, *Berberidaceae* 161

beryllus – beryl, glinokrzemian berylu $\text{Be}_3\text{Al}_2\text{Si}_6\text{O}_{18}$ 163

Beta vel Bieta – burak korzeniowy, ćwikłowy,
Beta vulgaris L. i *Beta cicla L.*, *Chenopodiaceae* 134, 161

beta in oleo vel butiro sine sale frixa – burak
smażony w oleju lub maśle bez soli 134

Betonica – bukwica zwyczajna, *Betonica officinalis L.*, *Labiatae* 161

bibuli – pijacy 20

bolus armenus – glinka czerwona 161, 184

Borago – ogórecznik, *Borago officinalis L.*,
Boraginaceae 161, 177

borax – boraks, $\text{Na}_2\text{B}_4\text{O}_7 + 10 \text{H}_2\text{O}$ 161

brachium – ramię 135, 136, 154

brachium dextrum – prawe ramię 118

Brionia – przestęp, *Bryonia sp.*, *Cucurbitaceae*
161

bubo, apostema in inguine – dymienica pachwi-
nowa 34, 136, 156

buccella intincta in succo pomi – kęs pieczywa
umoczony w soku jabłkowym 134

burnstczeyn teutonice – bursztyn $\text{C}_{10}\text{H}_{16}\text{O}$ 163

butirum – masło 161, 173

butirum recens – masło świeże 12

C

Calamentum – czyścica lekarska, *Calamentha officinalis Moench.*, *Labiatae* 161

Calamus aromaticus – *Andropogon (Cymbopogon) Martini Roxb.*, *Graminae* 161

calculus – kamień 178

calendarium astronomicum – kalendarz astrono-
miczny 179

calida unctuosa actu calida – aktualnie gorące
środki do namaszczenia 135

caliditas – gorąco 182

calor innatus suffocatus sub multitudine humo-
rum – ciepło wrodzone, zduszone pod nad-
miarem płynów 138

caloris innati debilitas in illis, qui sunt debilis
complexionis, qui habuerunt longam egritu-
dinem et in senibus – słabość ciepła wro-
dzonego u ludzi o temperamencie słabym,
u tych, którzy długo chorowali i u starców 138

calor naturalis sive $\epsilon\mu\phi\upsilon\tau\omicron\varsigma\ \theta\epsilon\rho\mu\acute{o}\tau\eta\varsigma$ – ciepło
wrodzone 9, 16, 108, 119, 121, 126, 150

caloris naturalis suffocatio – zduszenie ciepła
naturalnego 126

calx – wapno 161

Camedreos – ożanka, *Teucrium sp.*, *Labiatae* 161

Camelenta nigra – dziewięćsił, *Carlina sp.*, *Compositae* 161, 162

Camepiteos – dąbrówka, *Aiuga sp.*, *Labiatae* 161

Camomilla – rumianek, *Matricaria sp.*, *Compositae* 162, 173, 175, 183

Canabit – kapusta pekińska, *Brassica pekinensis*
Lour., *Cruciferae* 162

Canabus – konopie zwyczajne, *Cannabis sativa*
L., *Cannabiaceae* 162

Cancer – rak rzeczny, *Potamobius astacus L.*,
Macrura, *Crustacea* 162

Canfora – kamfora, żywica *Laurus camfora L.*
sive *Cinnamomum camfora Sieb.*, *Lauraceae*
162

Canna – trzcina, *Phragmites communis Trin.*,
Gramineae 162

Cantabrum – otręby pszenne *Triticum vulgare*
Will., *Gramineae* 162

capilli – włosy 173

Capilli Veneris – *Adiantum Capilli Veneris*,
Adiantaceae 162

capillorum provocationes – powodowanie odro-
stu włosów 170

capitis antiquus dolor – zastarzały ból głowy 115,
153

capitis dolor ex enfraxi cerebri, id est opilatione
cerebri – ból głowy spowodowany blokadą
mózgu 173, 180

capitis dolor – ból głowy 152, 179, 192

capitis dolor inflixivus – ostry ból głowy 44, 126

capitis dolor magnus – wielki ból głowy 113, 152

capitis dolores – bóle głowy 174

capitis loca dolorosa – miejsca bolące głowy 178

- capitis passiones – choroby głowy 151, 152, 195
 capitis ulcera – owrzodzenia głowy 39, 114
 caputurgium – środek oczyszczający głowę 174, 177
 Capparis – kapar, *Capparis spinosa* L., *Capparidaceae* 162
 Cardamomum – kardamon, *Amomum Cardamomum* L., *Zingiberaceae* 162
 Cardo – szczyt sukiennicza, *Dipsacus fullonum* L., *Dipsacaceae* 162
 Carice – figi, owoce *Ficus carica* L., *Moraceae* 173
 caries lignorum – próchno 162
 caro – mięso 170
 carnes caprioli et edi lactantis – mięso sarnie i koziołka ssącego 132
 Carui – kminek, *Carum carvi* L., *Umbelliferae* 162
 caseus – ser 132, 162
 Cassia fistula – strączyńiec cewiasty, *Cassia fistula* L., *Caesalpiniaceae* 162
 Cassia lignea – cynamonowiec wonny, *Cinnamomum cassia* Blume sive *Cinnamomum aromaticum* Nees, *Lauraceae* 162
 Castanea – kasztan jadalny, *Castanea sativa* Mill., *Fagaceae* 162
 Castorium – jadra bobra, *Castor fiber* L., zwane dawniej w Polsce strojami bobrowymi 162
 casus – upadek 123, 149
 catarrhus – spływ materii 154
 Catepucia – rącznik czyli rycynus, *Ricinus communis* L., *Euphorbiaceae* 162
 Cauda equina – skrzyp, *Equisetum* sp., *Equisetaceae* 162
 Caulis – kapusta warzywna, *Brassica oleracea* L., *Cruciferae* 162
 causa egritudinis – przyczyna choroby 148
 causa sanationis egritudinis – przyczyna uleczenia choroby 170
 cautela magna – szczególna ostrożność 123
 cavilla (arabice: al-Cabi) – kostka u nogi 151
 cecitas perpetua – trwała ślepotą 132
 celestes partes – części nieba 170
 Celidonia – ostrzyż, *Curcuma longa* L., *Zingiberaceae* 162
 celidonium – Chelidonium, kamień jaskółczy, brązowo-biały 163
 cena – obiad wieczorny 19, 133, 155
 Centaurea – centuria, *Centaurea centaurium* L. sive *Erythraea Centaurium* Pers., *Compositae* 162
 Cepa – cebula, *Allium cepa* L., *Liliaceae* 162
 cephalica – choroba głowy 39, 114
 cera – воск 135, 155, 162
 Cerasa – czereśnie, owoce *Prunus avium* L. i wiśnie, owoce *Prunus cerasus* L., *Rosaceae* 162
 cerevisia – piwo 170
 cerebri enfraxis sive cerebri opilatio – blokada mózgu 13
 cerebri pori – otworki, pory mózgowe 173
 cerebrum – mózg 162, 170
 cerotum – maść z wosku, pomada 190
 cerusa – biel ołowiowa, bielidło 2 $PbCO_3$, $Pb(OH)_2$ 162
 chilus – mlecz 170
 Chimolea – *Thymaelaea* sp., *Thymelaeaceae* 162
 chimus – miazga pokarmowa 170
 cibaria – pokarmy 182
 cibi laudabiles – pokarmy zdrowe 132
 cibus – pokarm 18, 79, 127, 132, 134, 147, 155, 170, 185
 cibus digestibilis confortativus – pokarm strawny, wzmacniający 127
 cibus digestus – pokarm strawiony 185
 cibus indigestus – pokarm nie strawiony 185
 cibus multus et indigestus – pokarm obfity i nie strawiony 127
 cibus paucus – pokarm skąpy 134
 Cicer – ciecierzycza pospolita, *Cicer arietinum* L., *Fabaceae* 162
 Ciclamen – cyklamen, *Cyclamen europaeum* L., *Primulaceae* 162
 Cicuta – szalej, *Cicuta virosa* L., *Umbelliferae* 162

- Cuminum – kmin rzymski, *Cuminum cyminum* L.,
Apiaceae 134, 162
- Cinamomum – cynamon, *Cinnamomum Zeylanicum* Blume, *Lauraceae* 162, 182
- cinis – popiół 162
- Cyperus – cibora, *Cyperus* sp., *Cyperaceae* 162
- Citonia – pigwa pospolita, *Cydonia oblonga* Mill., *Rosaceae* 162
- Citrullus – arbuz czyli kawon, *Citrullus lanatus* Thunb. Matsum et Nakai, *Cucurbitaceae* 162
- Citrus – cedrat, cytron, *Citrus medica* L., *Rutaceae* 162
- clamor – wołanie 133
- claretum – cienkie wino 45, 167
- claretum pro calculis – cienkie wino przeciw kamieniom 167
- claretum pro ydropicis – cienkie wino przeciw wodnej puchlinie 167
- clistere contra ventositates – lewatywa przeciwko wiatrom, flatulencji 168
- clistere in dolore capitis ex materia frigida – lewatywa przy bólu głowy spowodowanym przez materię zimną 168
- clistere in dolore capitis ex materia calida – lewatywa przy bólu głowy spowodowanym przez materię gorącą 168
- clistere in frenesi – lewatywa przy szale gorączkowym 168
- clistere in litargia sine febre, quando est de fleumate frigidus – lewatywa w śpiączce bezgorączkowej spowodowanej przez zimny śluz 168
- clistere laxativum – lewatywa rozwalniająca 168
- clistere mollificativum in se forte in causa calida epatis – lewatywa zmiękczająca mocna przy chorobie wątroby z przyczyny gorącej 168
- clistere mundificativum – lewatywa oczyszczająca 168
- clistere pro calculosis qui laborant aliquo calculo in renibus propter caliditatem et siccitatem renum – lewatywa dla chorych na kamień nerkową spowodowaną gorącem i suszą w nerkach 168
- clistere pro calculosis, qui laborant ex fleumate grosso opilante – lewatywa dla chorych na kamień nerkową, zablokowanych przez gęsty śluz 168
- clisteres acuti – lewatywy ostre 168
- clisteres consolidativi – lewatywy wzmacniające 168
- clisteres mordificativi – lewatywy gryzące 168
- coagulatio – ścinanie się, koagulacja 51
- coagulum – podpuszczka 162
- coctio morbi – gotowanie się choroby 119
- Cocula – rumian psi, *Anthemis cotula* L., *Compositae* 162
- coitus – spółkowanie 131, 170, 180
- coitus membra – części płciowe 170
- colera sive cholera – żółć 141, 170, 178
- colere acumen – jad żółci 45, 127
- colere superabundantia – nadmiar żółci 142
- colera sive cholera rubea – żółć czerwona 3, 122, 128, 133, 137, 155, 156, 178, 185
- colere sive cholerae rubee acuitas – ostrość żółci czerwonej 155
- colere sive cholerae rubee caliditas – gorąco żółci czerwonej 155
- colere sive cholerae rubee ebullitio – wrzenie żółci czerwonej 155
- colera nigra sive melancolia – żółć czarna 3, 137, 139, 141, 143
- colerici – cholerycy 124
- colica – kolka 120, 170
- colli fontanella – żyła gardłowa 114
- colligantia membrorum – powiązanie wzajemne części ciała 170
- colliria – płyny do przemywania oczu 178
- collum – szyja 150, 152
- colofonia – kałafonia, żywica, powstająca przy destylacji terpentyny 134
- Coloquintida – kolokwinta, *Cucumis colocynthis* L., *Cucurbitaceae* 162
- colores plures ut in collo columbe – kolory jak u gołębia 139, 140
- comestio – jedzenie 48

- commixiones sive qualitates – jakości 3, 16
 complexio – proporcjonalne wymieszanie płynów ustrojowych, temperament 123–125, 128, 170
 complexio distemperata – źle wymieszany skład płynów ustrojowych 20
 complexio membrorum – skład płynów części ciała 170
 complexionis frigiditas – zimny temperament (flegmatyków i melancholików) 148
 composita – leki złożone IX
 confortatio – wzmacnianie 170
 confractio membrorum – niedowład części ciała 132, 137, 156
 coniectura in curando – hipoteza robocza podczas leczenia 170
 conservativa sanitatis scientia – higiena 2, 66
 consideratio in curando – zastanawianie się podczas leczenia 170
 consolidationis velocitas – szybkość gojenia się rany 137, 156
 constipatio – zaparcie 107, 120, 149
 consuetudo – przyzwyczajenie 18, 23, 88, 123–125, 130, 134, 153, 155, 170
 Corallius sive Corallus – koral, *Corallium sp. Anthozoa* 162, 164
 cordialia – środki pobudzające serce, kordiały 178
 cordis naturalis debilitas – naturalna słabość serca 134
 cordis tremor – drżenie serca 150
 Coriandrum – kolendra siewna, *Coriandrum sativum L., Umbelliferae* 162
 cornu – róg 162
 corpora pingua et carnosia – ciała tłuste i mięsiste 131
 corpora rara – ciała o konsystencji rozrzedzonej 47, 130
 corporis accidentia – przypadłości ciała 126
 corporis habitudo vel dispositio – stan ciała 126
 corporis mundificatio – oczyszczenie ciała 16
 corporis sive compositionis raritas – rozrzedzony stan ciała 140
 corpus plectorium – ciało w stanie plethory, pełni płynów ustrojowych, zagrażającej wybuchem choroby 136
 corruptio – zepsucie, rozkład 170
 cos (laspis cos, cum quo acuitur ferrum) – brus, osekla 163, 181
 costa dextra – prawe żebro 118
 Costum – *Tanacetum balsamita L., Compositae* 162
 coxa – biodro 115
 coxarum dolores – bóle biodrowe 115
 crisis – przełom choroby 154
 crisolitus – chryzolit, przezroczysty oliwin ($Mg, Fe)_2SiO_4$ 163
 crisopus – chrysopos, gallice péridot, związek krzemianów żelaza i magnezu 163
 cristallus – krzyszał górski, kwarc zielono-niebieski 163
 Crocus – szafran, *Crocus sativus L., Iridaceae* 162, 177
 Cubebe – pieprz kubeba, *Piper cubeba L., Piperaceae* 162
 cubitus łokieć 150
 Cucumis – ogórek, *Cucumis sativus L., Cucurbitaceae* 162
 Cucurbita – dynia, *Cucurbita pepo L., Cucurbitaceae* 162
 cura – leczenie 173
 Cuscuta – kanianka lnowa, *Cuscuta epilinum L., Cuscutaceae* 162
 cutis infectiones – przebarwienia skóry 150

D

- Dactilli – daktyle, owoce palmy daktylowej *Phoenix dactylifera L., Areaceae* 162
 Daucus – marchew, *Daucus carota L., Umbelliferae* 162
 decoctio ad appetitum excitandum – odwar do pobudzenia łaknienia 167
 decoctio ad digerendum fleuma – odwar dla strawienia śluzu 167
 decoctio ad fistulam profundam – odwar dla głębokiej przetoki 167

- decoctio ad mundificandum sanguinem – odwar dla czyszczenia krwi 167
- decoctio ad plagas et vulnera – odwar dla pręg i ran 167
- decoctio contra dolorem splenis et aliqualem duriciem in dispositione calida – odwar przeciw bólowi śledziony i jej stwardnieniu z przyczyny zimnej 167
- decoctio contra frigiditatem et ventositatem stomachi – odwar przeciw zimnu i wiatrom w żołądku 167
- decoctio contra epileptiam – odwar przeciw padaczce 167
- decoctio contra quartanam – odwar przeciw czwartaczce 167
- decoctio contra singultum – odwar przeciw czkawce 167
- decoctio in causa calida – odwar przy przyczynie gorącej choroby 167
- decoctio in causa colerica – odwar przy przyczynie żółciowej choroby 167
- decoctio in calida causa stomachi et epatis – odwar przy gorącej przyczynie choroby żołądka i wątroby 167
- decoctio in febribus erraticis – odwar przy gorączkach zmiennych 167
- decoctio in frigida causa stomachi – odwar przy zimnej przyczynie choroby żołądka 167
- decoctio in ydropisi de calida causa – odwar przy wodnej puchlinie z przyczyny gorącej 167
- decoctio in ydropisi de frigida causa – odwar przy wodnej puchlinie z przyczyny zimnej 167
- decoctio pro calculosis – odwar dla chorych na kamice 167
- decoctio pro epilepticis de humore fleumatico patientibus – odwar dla epileptyków chorujących od płynu śluzowego 167
- decoctio pro epilepticis de sanguine lucido fumoso – odwar dla epileptyków chorych z przyczyny krwi jasnej, pełnej oparów 167
- decoctio pro litargicis, paraliticis et contra dolorem capitis ex frigido humore – odwar dla chorych na śpiączkę, paralityków i przeciw bólowi głowy z płynu zimnego 167
- decoctio pro spleneticis – odwar dla chorych na chorobę śledziony 167
- decoctiones – odwary 167
- decoctiones ad cotidianam, ad tertianam, ad tertianam notham, ad quartanam – odwary przy gorączce codziennej, trzeciaczce, trzeciaczce powikłanej i czwartaczce 167
- decoctiones contra quartanam – odwary przeciw czwartaczce 167
- decoctio corticis salicis, fraxini et scolopendrie – odwar z kory wierzbowej, jesionu i paproci jęczycznika 10
- decrepiti – sędziwi starcy 42, 124
- dehanec – kamień podobny do szmaragdu 163
- dentium dolor – ból zębów 114, 153
- deopilativa – środki odblokowujące 135
- desiderium comedendi – pożądanie pokarmu 19
- de clisteris – o lewatywach 168, 174
- diamargariton – antidotum 62, 66, 90, 183
- dianthos – antidotum 62, 66, 90, 183
- diaphragmatis dolor – ból przepony 151
- diaphragme antiqui dolores – zastarzałe bóle przepony 151
- dies – dzień 170
- dies caniculares – dnie świecenia gwiazdozbioru Psa 123
- dies cretica – dzień przełomu w chorobie 119
- dies egyptiaci – dnie plag egipskich 107, 149
- dies motus egritudinis – dzień nasilenia się, postępu choroby 119, 154
- dies quietis – dzień spokoju w chorobie 117
- dieta – prawidłowy tryb życia 170
- differentia – różnica 171
- digestio – trawienie 147, 170
- digestionem confortantia – środki wzmacniające trawienie 171
- digestionem impediencia – środki przeszkadzające trawieniu 171
- digestionis completio – strawienie pełne 147
- digestiva fortis – mocna władza trawienia 125
- digitus medius – palec środkowy 46
- discrasia (δυσκρασία) – dyskracja 16, 77

disma – bezgłośna dychawica 39, 114
 diuretica – środki moczopędne 171
 dolor – ból 114, 137, 147
 dolor fortis sive intollerabilis – ból nieznosny 127
 dolor maximus – ból największy 135
 dolor pulsativus – ból tętniący 129
 dolor totius corporis – ból całego ciała 127
 dolor vehementissimus propter plenitudinem
 – gwałtowny ból spowodowany przez pełnię
 płynów 149
 dolores maiores – większe bóle 155
 domicilia – mieszkania 125
 domus balnearis – łaźnia publiczna 24
 domus temperati aeris – dom o zdrowym powie-
 trzu 47
 dormiendi modus – sposób spania 171
 dormitio propinqua flebotomie – sen po upuście
 krwi 137, 156
 Dragagantum – traganek, *Astragalus tragacant-*
ha L., Leguminosae (Papilionaceae) 162
 dragagantum calidum – traganek gorący, antido-
 tum 168
 dyabutirum – antidotum 168
 dyacameron – antidotum 168
 dyacastoreum – antidotum 96
 dyaciminum – antidotum 96, 168
 dyacitoniton calidum – antidotum 168
 dyacitoniton frigidum – antidotum 168
 dyacubebe – antidotum 168
 dyacurcuma – antidotum 168
 dyagalanga – antidotum 96
 dyalacca – antidotum 168
 diamargariton (diamargariton) – antidotum 96,
 168
 dyameleon – antidotum 168
 dyaphoretica – środki napotne 170
 dyapiretrum – antidotum 168
 dyaquilon – antidotum 134
 dyaprunis – antidotum 168
 dyareubarbarum calidum – antidotum 168
 dyareubarbarum frigidum – antidotum 168

dyarodon – antidotum 96
 dyarodon Julii – antidotum 168
 dyasparagi – antidotum 168
 dyatriopiperon – antidotum 96
 dyaysopi – antidotum 168
 dyazinziberos – antidotum 168
 dyazinziberos magnum – antidotum 168
 dyspnoea – duszność 152

E

ebrietas – upojenie alkoholowe 147, 171
 ebrius – pijany 107, 135, 149
 Ebulus – bez chebd, *Sambucus ebulus L., Capri-*
foliaceae 10, 162
 egestio – wydzielina 171
 egritudinis causa – przyczyna choroby 148
 egritudines ex omissione flebotomie – choroby
 z zaniechania upustu krwi 104
 egritudines que fiunt a diafragmate inferius
 – choroby zlokalizowane poniżej przepony
 136, 156
 egritudines que fiunt a diafragmate superius
 – choroby zlokalizowane powyżej przepony
 135, 156
 egritudines frigide – choroby z przyczyny zimnej
 154
 egritudines prolixae – choroby przewlekłe 148
 egritudo – choroba 123, 127
 egritudo veterata sive recens – choroba zastarzała
 lub świeża 136
 Eleborus – ciemiernik, *Helleborus niger L., Ra-*
nunculaceae lub ciemierzycza, *Veratrum al-*
bum L., Liliaceae 162
 electuaria – powidełka 2, 168
 electuarium – powidełko 168
 electuarium ad laxandum ventrem – powidełka
 dla rozluźnienia brzucha 168
 electuarium confortativum – powidełko wzmac-
 niające 50, 134
 electuarium contra pestilentiam in estate – powi-
 dełko przeciw zarazie latem 168
 electuarium contra pestilentiam in hyeme – po-
 widełka przeciw zarazie zimą 168

- electuarium meum contra pestilentiam – powidełko „moje” (Tomasza z Wrocławia) przeciw zarazie 184
- electuarium regum – powidełko królów 168
- electuarium rosatum – powidełko różane, antidotum 168
- elementa – żywioły 3, 16
- elephantia – słoniowaczna 151
- emigranea (hemicraneae) – ból głowy, migrena 113, 114, 150, 152
- emorroides (haemorrhoides) – krwawiące żylaki odbytu, hemoroidy 115, 180
- emplastrum – plaster 12, 50, 134, 155
- emplastrum calidum – plaster gorący 135
- emplastrum de farina ordei, fabarum vel orobi coctum cum aqua cucumeris vel cum aqua simplicis, in qua resolutum est serapinum – plaster z mąki jęczmiennej, mąki bobowej lub wykowej gotowanych z wodą ogórkową lub z roztworem serapinum w wodzie zwykłej 135
- emplastrum per modum rasure panni linei antiqui mundi et subtilis – plaster z gazy ze starego płatu lnianego czystego i cienkiego 135
- emplastrum tepidum – plaster ciepły 135
- encatisma – kąpiel w pozycji siedzącej 181
- Endivia – endywia, *Cichorium endivia* L., *Compositae* 162
- endivie succus – sok endywii 10
- Enula – oman wielki, *Inula helenium* L., *Compositae* 162
- ἐπικράτεια – dominacja jednego płynu ustrojowego 16
- epar (hepar) – wątroba 115, 122, 141, 142, 147, 150, 151, 153, 185
- epatis calefactio – rozgrzanie wątroby 133, 155
- epatis dolores antiqui – zastarzałe bóle wątroby 151
- epatis opilitio – blokada wątroby 10
- epatis passionēs – choroby wątroby 151
- epatis siccitas – suchość wątroby 141
- epatis vene stricte – ściśnięte żyły wątroby 78
- epilentia – padaczka, epilepsja 108, 150, 174
- Epitimum – kianianka macierzankowa, *Cuscuta epithymum* L., *Cuscutaceae* 162
- equalitas – równość 171
- eructuatio – odbijanie się 171
- estas – lato 121, 122, 129
- etas – wiek 123
- ethites sive lapis aquile – kamień ciemnoczerwony lub jasnobrunatny, kształtu kasztana, ale większy, z uwieczonym wewnątrz innym kamieniem, znany Pliniuszowi (*Naturalis historia*, lib. X cap. 12.)
- euacuatio cum clisteris – wypróżnienie lewatywami 177
- euacuatio per farmacias – wypróżnienie lekiem 138
- euacuatio superflua – wypróżnienie nadmierne 123
- euacuatio universalis – wypróżnienie ogólne 147
- Euforbium – wilczomlecz, *Euphorbia* sp., *Euphorbiaceae* 135, 155
- εὐκράσια – harmonia płynów ustrojowych, eu-krazja 16, 23
- Eupatorium – sadziec konopiasty, *Eupatorium cannabinum*, *Compositae* 10, 162, 173
- exercitium – ruch, ćwiczenie ciała 171
- exercitium a temperamento recedens – ćwiczenie uszczuplone 20
- experimentum – doświadczenie 171
- expulsio – wydalanie 3
- Ezula (esula) – wilczomlecz, *Euphorbia palustris* L., *E. dulcis* L. i *E. platyphyllos* L., *Euphorbiaceae* 10, 162

F

- Faba – bób, *Vicia faba* L., *Fabaceae* 135, 162
- fab grossa – wielki bób 135
- facies – twarz 126
- faciei color – barwa twarzy 130
- faciei macule – plamy na twarzy 114
- faciei mundificatio – oczyszczenie twarzy 114
- faciei passionēs antiquae – zastarzałe choroby twarzy 112
- fames – głód 171

- farina – mąka pszenna 162
- farmacia (pharmacia) – lekarstwo 119, 131, 138, 149, 154
- farmacia euacuat cum electione – lekarstwo wypróżnia wybiórczo 123
- farmacia in morbis chronicis ante flebotomiam – lek w chorobach długo trwających przed upustem krwi 149
- farmacia subtilis – lek delikatny 137, 152
- Fasiani – bażanty, *Phasianus colchicus* L., *Phasianidae* 132
- Fasioli – wspięga pospolita, fasolnik egipski, *Dolichos lablab* L., *Leguminosae* 162
- fastidium – brak łaknienia, anoreksja 42, 125, 128
- febres – gorączki 4
- febres acute – gorączki ostre 119
- febres continue – gorączki ciągłe 119
- febres in quibus evenit spasmus – gorączki ze skurczem 137
- febricitantes – gorączkujący 130, 154
- febris – gorączka 147, 154, 171
- febris continua – gorączka ciągła 117, 127
- febris cottidiana interpolata – gorączka codzienna powikłana 10
- febris effimera – gorączka jednego dnia 4
- febris ethica – gorączka wyniszczająca, hektyczna 4
- febris fortis inflammatio – mocne zapalenie gorączki 106, 149
- febris interpolata – gorączka powikłana 117, 119
- febris pestilentialis – gorączka zaraźliwa, zaraza, epidemia 181
- febris putrida – gorączka gnilna 4, 32, 122, 154
- feces – kał 128, 138
- fel – żółć 162
- femoris dolores – bóle uda 115
- fermentum – rozczyń, zaczyn, kwas chlebowy 162
- feniculus – fenkuł, koper włoski, *Foeniculum vulgare* Mill., *Umbelliferae* 162
- ferrum – żelazo, Fe 162
- fetor narium – smrodliwy oddech 171
- fetus – płód 171
- Ficus – figa, *Ficus carica* L., *Moraceae* 162
- fiducia – pewność 124
- figura – postać, sylwetka chorego 124
- figura flebotomandi – sylwetka człowieka z zaznaczonymi miejscami upustów krwi 179
- Filex – paproć, może paprotka zwyczajna, *Polypodium vulgare* L., *Polypodiaceae* 162
- finus columbi – nawóz gołębi 182, 193
- fistula – przetoka 113, 152
- flebotomandus – człowiek podlegający zabiegowi upustu krwi 128
- flebotomia (phlebotomia, minutio) – upust krwi 89, 103–108, 111–138, 147–152, 154–156, 171, 196
- flebotomia ampla – szerokootworowy upust krwi 122
- flebotomia evacuat non cum electione – upust krwi wypróżnia bez wyboru 123
- flebotomia ex eadem parte – upust krwi po stronie miejsca choroby 136, 156
- flebotomia in parte opposita – upust krwi po stronie przeciwległej miejsca choroby 136, 156
- flebotomia necessaria – upust krwi konieczny 137
- flebotomia per custodiam sanitatis – upust krwi profilaktyczny 131
- flebotomia stricta – upust krwi wąskootworowy 122
- flebotomie cause – przyczyny flebotomii, puszczania krwi 154
- flebotomie utilitates – pożytki z upustu krwi 104
- flebotomi inunctio – pomazanie flebotomu olejem 155
- flebotomi rubigo – rdza na flebotomie 135
- flebotomus (phlebotomus) – flebotom, w języku staropolskim – puszczadło 119, 120, 127, 128
- flebotomus unctus – flebotom pomazany olejem 135, 137
- fleuma (phlegma) – śluz 3, 51, 132, 139, 141, 142
- fleumatici – flegmatycy 125

fluxus humorum ad oculos currentium – spływ płynów ustrojowych do oczu 116
 fluxus innaturalis – chorobliwy spływ materii 123
 fluxus naturalis – naturalny spływ materii 123
 fluxus qui fit ex medicina – spływ materii spowodowany lekiem 174
 fluxus reumatis ad dentes currens – spływ materii do zębów 114
 Folium Indi – goździkowiec korzenny, *Eugenia caryophyllata* Thunbg., *Myrtaceae* 162
 fomentum ad menstrua restringenda – okład dla powstrzymania miesiączki 178
 fontanella colli – żyła gardłowa, studzienka szyji 39
 foramen – otwór żyły 135
 fontes morborum – źródła chorób 171
 forma – wygląd człowieka w zdrowiu i w chorobie 123, 125
 Fraga – poziomki, owoce *Fragaria vesca* L., *Rosaceae* 183
 Fraxinus – jesion, *Fraxinus excelsior* L., *Oleaceae* 10
 frenesis (phrenesis) – szal gorączkowy 113
 fricatio fortis – mocny masaż 133
 fricatio fortis cum oleo oliue – mocny masaż olejem z oliwek 129, 134
 fricationes – masaże, nacierania 171
 frigoris lesio – odmrożenia 125
 fructus – owoce 171
 Fu – kozłek lekarski, *Valeriana officinalis* L., *Valerianaceae* 162
 fumi – opary 173
 Fumus terre – dymnica pospolita, *Fumaria officinalis* L., *Papaveraceae* 162
 funis brachii – żyła zwana powrozem ramienia 36
 furcule – żyła w okolicy żołądka, zwana widelkami 115, 153

G

gagates anglicus – czarna, błyszcząca odmiana węgla brunatnego, znana Tomaszowi z Anglii 162
 gagates burnstczejn – bursztyn, sprowadzany do Wrocławia z Prus 162
 Galanga – alpinia gałgant *Alpinia galanga* (L.) Willd., *Zingiberaceae* 162
 Galbanum – żywica *Galbanum officinale* Don., *Umbelliferae* 135, 163, 173, 179, 182, 193
 galla – galas, dębiana, wytwór galasówek, *Cynipidae* 162
 Gallia muscata – gałka muszkatołowa, nasienie *Myristica fragrans* Houtt., *Myristicaceae* 162
 galline ius – odwar z mięsa kurzego 179, 182, 193
 Gallus – kur domowy, kogut, *Gallus domesticus* L. 162
 gariofilatum – antidotum 168
 Gariofilus – goździk, *Dianthus* sp., *Caryophyllaceae* 162
 gaudium – radość 171
 Genesta – janowiec, *Genista* sp., *Papilionaceae* (*Leguminosae*) 162
 Genestula – *Lygos monosperma* (L.) Heyw. (*Retama monosperma* (L.) Boiss., *Papilionaceae* (*Leguminosae*) 162
 genitalium repletio sive inflatio testiculorum – nabrzmienie jąder 112
 Gentiana – goryczka, *Gentiana lutea* L., *Gentianaceae* 10, 162
 genu – kolano 115
 gingivarum dolores – bóle dziąseł 115
 gingivarum fistule et fissure – przetoki i szczeliny dziąseł 115
 gingivarum tumor – obrzmienie dziąseł 183
 gingivarum ulcera – owrzodzenia dziąseł 115, 153
 glans – żołądź, owoc dębu, *Quercus* sp., *Fagaceae* 162
 gonorrhea – mimowolny wyciek nasienia 40, 115
 grana – ziarna, jednostki wagi aptekarskiej 6
 granum – ziarno pszenicy, podstawowa jednostka elementarna wagi aptekarskiej 6
 granatorum quadra – ćwiartka owocu granatu, *Punica granatum* L. 127

- gummi arabicum – żywica *Acacia sp.*, *Mimosa-ceae* 162
- gummi calide nervorum confortative – gorące żywice wzmacniające nerwy 135
- gutta – dna, podagra 185, 195
- Gyrum solis – heliotrop, *Heliotropium europaeum L.*, *Boraginaceae* 162

H

- habundantia humorum naturalem calorem suffocantium – nadmiar płynów ustrojowych przyduszających ciepło naturalne 138
- hanelitus (anhelitus) – oddech 151
- hanelitus coangustatio – ścieśnienie oddechu 114, 152
- Herba camomille – ziele rumianku, *Matricaria chamomilla L.*, *Compositae* 175, 183
- Herba feniculi – ziele fenikułu, kopru włoskiego, *Foeniculum vulgare Mill.*, *Umbelliferae* 175, 183
- Herba iva-cis – *Taxus baccata L.*, *Taxaceae* 181, 193
- herbe sacrate – zioła czczone, otoczone dobrą sławą 175
- herisipila – róża (choroba) 3, 173, 193
- Hermoadactilli – zimowit jesienny, *Colchicum autumnale L.*, *Liliaceae* 163, 179, 182, 193
- hipotonia – podciśnienie 130
- homines habentes corpora rara, macra, calide complexionis – ludzie szczupli, chudzi, o temperamencie gorącym 130/131
- hora electiva – pora upustu krwi do wyboru 41, 115
- hora et modus dandi electuaria et confortantia – pora i sposób dawania powidełek i środków wzmacniających 168
- hora necessaria – pora konieczności dokonania upustu krwi 41, 115
- hore sanguinis – pory krwi 117
- humiditates flegmaticarum complexionum – nadmiar płynów temperamentu flegmatycznego (śluzu) 185
- humor colericus – płyn obu żółci, czerwonej i czarnej 184

- humor grossus – gęsty płyn ustrojowy 181
- humores – płyny ustrojowe 3, 16, 31, 75, 171
- humores colerici – płyny obu żółci, czerwonej i czarnej 137, 156
- humores frigidi – zimne płyny ustrojowe, śluz i żółć czarna 141
- humores peccantes – zalegające i nadmierne płyny ustrojowe 174, 195
- humorum adustio – przypalanie płynów ustrojowych 141
- humorum corruptio – zepsucie płynów ustrojowych 141
- humorum cruditas – surowość niegotowanych płynów ustrojowych 138, 148
- humorum ingrossatio et incineratio – zągęszczenie i spopilenie płynów ustrojowych 116, 125
- humorum putredo – zgnilizna pochodząca z zepsutej krwi 140
- humorum repletio – pełnia płynów ustrojowych 124
- hydrops – wodna puchlina 150

I

- iectigatio – rozszerzenie części ciała niezgodnie z naturą 171
- imaginatio intelligibilium – wyobrażenia intelektualna 23
- impetigo – liszajec 38, 112, 152
- impetigo in facie – liszajec na twarzy 114, 152
- inanitio (in stomacho) – pustka w żołądku, głód 18, 22, 79, 185
- incensio in maxillis – zapalenie szczęk 114, 152
- incineratio – spopilenie 145
- index – palec wskazujący 129
- infusiones – napary 167
- ingrossantia – środki pogrubiające 171
- insipiditas – bezsmakowość 52
- intestina – wnętrzności 171
- Iris sive yeros – *Iris sp.*, *Iridaceae* 163
- Irundo – jaskółka dymówka, *Hirundo rustica L.* 163

Iusquiamus – lulek, *Hyoscyamus sp.*, *Solanaceae* 129

iuventus – siła wieku 42, 124, 129

J

jacinctus – hiacynt, minerał, cyrkon o barwie pomarańczowo-żółtej lub czerwonej 164

jaspis – chalcedon o barwie ciemnoczerwonej lub brunatnej 164

K

κακοχυσία – kakochymia, nagromadzenie szkodliwych płynów ustrojowych 29

κένωσις – kenosis, wypróżnienie krwi z pozostałymi płynami ustrojowymi 29

L

labia vulneris – wargi rany 135

labium – warga 114, 115, 153

labor – paroksyzm gorączkowy 171

lac – mleko 132, 171

lac asine vel capre, in quo lapis extinguitur – mleko osłicy bądź kozy, w którym ginie kamień 179

lacrimae (lachryme) – łzy 116, 147, 171

Lactuca – sałata siewna, *Lactuca sativa L.*, *Compositae* 163

Laddanum (lapdanum, laudanum) – żywica *Cistus monspeliensis*, *Cistaceae* 163, 178

lancea, lanceola vel lancetum – lancet, nożyk obosieczny 121, 129

lapis – kamień 163

lapis lazuli – lazuryt, glinokrzemian sodu zawierający siarkę 163

lapides pretiosi – drogie kamienie 163

Lappacium (accedula) – szczaw, *Rumex acetosa L.*, *Polygonaceae* 163

lateris egritudines – choroby boków ciała 152

Laurus – wawrzyn, laur, *Laurus nobilis L.*, *Lauraceae* 163

laxativa – środki rozluźniające 175

Lens – soczewica, *Lens esculenta L.*, *Papilionaceae* (Leguminosae) 163

Lenticula – rzęsa, *Lemna minor L.*, *Lemnaceae* 163

leporis pili – sierść zająca 135

lepra – trąd 142, 150, 158

lepre principium – początek trądu 113

leprosi – trędowaci 114

letitia Alfonsi – antidotum 168

Leuisticum – lubczyk, *Levisticum officinalis L.*, *Umbelliferae* 163

Licium – kolcowój, *Lycium europaeum L.*, *Solanaceae* 163

ligatio fortis cubitorum et ascellarum – mocne wiązanie pod łokciami i pachami 133

Lignum aloes – *Aloexylon agallochum Lour.*, *Thymelaeaceae* 163

Limacia, gallice limasonii, anglice snayk (błąd archetypu, recte – snayl) – ślimaki, *Gastropoda pulmonata terrestria nuda et cum testudine* 163

lingua – język 114

lingua sicca – język suchy 155

lingue ariditas – suchość języka 133

Liquiritia – lukrecja, *Glycyrrhiza glabra L.*, *Papilionaceae* (Leguminosae) 163

litargia – śpiączka 195

litargirum – tlenek srebra 163

locus habitationis sanus – zdrowe miejsce zamieszkania 171

Lolium – żylica roczna, *Lolium temulentum L.*, *Gramineae* 163

longaonis caput – początek jelita długiego 183

lumbrici – pasożyty jelit 190

lunationis tempus – czas lunacji 117

lune augmentum – powiększanie się księżyca 107

lune coniunctio – koniunkcja księżyca 107, 149

lune incensio – pojawienie się księżyca w pierwszej kwadrze 107

lune influentia – wpływ księżyca 107

lune luminis defectus – brak światła księżycowego 107

Lupulus, teutonice hoeppho – chmiel, *Humulus lupulus L.*, *Cannaniaceae* 163

lux – światło 171

M

macis – kora muszkatołowca *Myristica moschata* Thunberg, *Myristicaceae* 164

macredo sive macrum corpus – chudość ciała 171

magnes – magnetyt, magnes naturalny 164

Maiorana – majeran, *Maiorana hortensis* Moench, *Labiatae* 164

mala granata – owoce granatu, *Punica granatum* L., *Punicaceae* 164

malaustia – opadłe kwiaty granatu, *Punica granatum* L., *Punicaceae* 164

Malva – ślaz, *Malva sp.*, *Malvaceae* 134, 164

Malvaviscus sive bismalva – *Althaea sp.*, *Malvaceae* 164

mandibula – żuchwa 39, 114

mania – choroba psychiczna złożona z cykli radosnego podniecenia i posępnego otępienia, cyklofrenia 113, 150

manna – opad plechy porostu *Lecanora esculenta* Eversm., *Lichenes* 164

manus maior – ręka z przedramieniem i ramieniem 150

mare – morze 171

Mastix – żywica *Pistacia lentiscus* L., *Anacardiaceae* 164, 173, 174

materia digesta – materia przetrawiona 115

materia indigesta – materia surowa, nie przetrawiona 115

materie digestio – strawienie materii 177

materie diversio – skierowanie materii w inne miejsce 177

matricis passionēs – choroby macicy 151

matrix – macica 115

maturativa – środki sprawiające dojrzewanie choroby 40

medicamen carnem regenerans – lek odnawiający mięsień 116

medicamen consolidativum – lek uszczelniający 115

medicamen consolidativum ex thure et aloe pulverizatis – lek uszczelniający ranę zrobiony ze sproszkowanych kadzidł i aloesu 135

medicina simplex – lek prosty 171, 175, 178

medicina solutiva – lek rozpuszczający 137, 156

medicine composite – leki złożone, antidota 175, 177, 178

medicine digerentes – leki trawiące 174

medicine digerentes et alterantes cholerae – leki trawiące i zmieniające żółć 178

medicine evacuantēs – leki wypróżniające 174

medicine laxative – leki rozwalniające 181

medicine omnium membrorum dyscrasiorum simplices et composite – leki proste i złożone dla wszystkich części ciała, podległych dyskrazji 181

medicine simplices – leki proste 175, 177, 178, 181, 183, 191

medicus – lekarz 196

medicus expertus – doświadczony lekarz 116

medo – miód, napój miodowy z niewielką ilością wody 185, 195

medulla ossium – szpik kostny 147, 164

medulla cervi et vituli – szpik kostny jelenia i cielęcia krowiego 173

mel rosatum – miód różany, antidotum 96

mel taberzet – miód płynny z cukru trzcinowego 164

melancholia – czarna żółć 113

melancholia adusta – przypalona żółć czarna 143

melancholica complexio – temperament melancholiczny 149

melancholici – ludzie z przewagą czarnej żółci, melancholicy 124

Melissa – melisa, *Melissa officinalis* L., *Labiatae* 164

Mellilotus – nostrzyk, *Melilotus officinalis* L., *Papilionaceae* (*Leguminosae*) 134, 164, 173

Mellilotus in Anglia, anglice hony suckels – *Lonicera periclymenum* L., *Caprifoliaceae* 12, 164

melones – melony, owoce *Cucumis melo* L., *Cucurbitaceae* 164

membra – części ciała 3, 16, 171, 179

membra nutritiva – części ciała trawiące pokarm 20

- membri variatio – zmiana w części ciała 123
 membrum infirmum – chora część ciała 123
 Memita sive Celidonia agrestis – glistnik jaskół-
 cze ziele, *Chelidonium maius* L., *Papavera-*
ceae 164
 memoria – pamięć 114, 147, 171
 mens – umysł 147
 menstrua – miesiączka 151
 Menta – mięta, *Mentha piperita* L., *Labiatae* 134,
 164
 menta muscata – antidotum 45
 mentum – podbródek 39, 114
 mercurius – rtęć, Hg 179
 metacentesis – upust krwi po prostej linii ciała 34,
 117, 153
 Meu – wszewłoga, *Meum athamanticum* Jacqui-
 in, *Umbelliferae* 164
 mica panis cum succo apii distemperata et empla-
 strata – plaster z chleba przepojonego so-
 kiem z seleru 134
 minium – minia ołowiana, tlenek ołowiony
 Pb_3O_4 164
 minutio – puszczenie krwi 125–127, 129, 130
 minor – wykonawca flebotomii, upustu krwi
 45, 50
 Mirabolani – mirobalany, owoce *Myrobalanus*
sp., *Combretaceae* i *Phyllanthus sp.*, *Eup-*
horbiaceae 164
 Mirabolani emblici – mirobalany, owoce liścio-
 kwiatu garbnikowego *Phyllanthus emblica*
L., *Euphorbiaceae* 164
 Mirabolani kebuli (bellirici, Indi) – mirobalany,
 owoce migdałecznika, *Myrobalanus chebu-*
la Gaertn. alias *Terminalia chebula* Retz.,
Combretaceae 164
 mirak (arabice) – brzuch 142
 Mirra – żywica *Balsamodendron Myrrha* Ehrh.,
Burseraceae 164, 177, 184
 mirra muscata – antidotum 45
 Mirtus – mirt, *Myrtus communis* L., *Myrtaceae*
 164
 mitigativa – środki uśmierzające ból 40
 mollificatio duri – zmiękczenie stwardnienia 171
 mollificativa – środki zmiękczające 173
 monstra – potworki 171
 mora baci, mora silvestria, anglice braubelberen,
 teutonice craczberen – owoce jeżyny, *Rubus*
caesius L., *Rosaceae* 164
 mora celsi – owoce morwy, *Morus alba* L. i *Mo-*
rus nigra L., *Moraceae* 164
 morbi – choroby 173, 181
 morbi coctio – gotowanie się do choroby 119
 morbi confirmatio – pełne rozpoznanie choroby
 135
 morbi cronici (chronici) – choroby przewlekłe,
 chroniczne 138, 149
 morbi longi – choroby długotrwałe 147
 morbi maturatio – dojrzewanie choroby 119
 morbi peracuti – choroby o bardzo ostrym prze-
 biegu 171
 morborum signa – znaki chorób 173, 179
 morbus bene cognitus in genere et specie – cho-
 roba znana 149
 morbus concomitans – choroba towarzysząca
 171
 morbus consimilis – choroba podobna 171
 morbus ex humoribus diversis causatus – choro-
 ba spowodowana przez rozmaite płyny
 ustrojowe 178
 morbus ex plenitudine – choroba wynikająca
 z pełni płynów ustrojowych 119
 morbus hereditarius – choroba dziedziczna 171
 morbus incognitus – choroba nieznana 107, 149
 mores – obyczaje 171
 morphea – twardzina 38, 112, 152
 mors – śmierć 127
 mors citissima – śmierć gwałtowna 133
 morsus canis et animalium venenosorum – ugry-
 zienie przez psa i zwierzęta jadowite 173,
 193
 mortis periculum – niebezpieczeństwo śmierci
 135
 motus – ruch, ćwiczenia cielesne 16
 motus naturales – ruchy naturalne 171
 mummia – materia balsamująca mumie egipskie
 164

mundificativum pectoris et pulmonis – środek oczyszczający piersi i płuca 168
 mundificativum pectoris Gilberti – środek Gilberta oczyszczający piersi 168
 musculi caput – głowa mięśnia 129
 musculus – mięsień 129, 150
 muscus – piżmo otrzymywane z piżmowca (*Moschus moschiferus*), *Cervidae* 96, 164

N

Narcissus – narcyz, *Narcissus poeticus* L., *Amaryllidaceae* 164
 nares – nozdrza 122
 narium sanies – ropa z nozdrzy 123
 Nasturtium – pieprzycia siewna, *Lepidium sativum* L., *Cruciferae* 164
 Nasturtium aquaticum vel cressones, gallice cresson de ewe – rukiew wodna, *Nasturtium officinale* R. Br., *Cruciferae* 164
 nasus – nos 152
 natura – natura, ustrój 171
 nature recreatio – wypoczynek 48
 nausea – nudności 128, 171
 necessitas magna flebotomandi – wielka potrzeba upustu krwi 123, 124, 127
 Nenufari – grzybień biały, *Nymphaea alba* L. i grąźel żółty, *Nuphar luteum* Smith, *Nymphaeaceae* 164, 183
 nephresis – zapalenie nerek 38, 112
 nervi – nerwy 129, 171, 175, 185
 nervorum motus – ruchy nerwów 38, 113
 nervorum passiones – choroby nerwów 185
 nervus – nerw 135, 150
 nervus opticus – nerw wzrokowy 132
 neutralitas – stan pośredni między chorobą a zdrowiem 3, 171
 neutri – chorowici, ani chorzy ani zdrowi, nijacy 63
 neutri egrotativi – chorowici w zakresie nijakości 69, 89
 neutri sanandi – chorowici uleczalni w swej nijakości 69, 89
 nictelope – ślepotą zmierzchowa 40, 115, 153

Nigella – czarnuszka, *Nigella damascena* L., *Ranunculaceae* 164

notificationes – wiadomości, wskazówki, informacje 173

nubes – chmury 171

Nuces gallice – orzechy włoskie, *Juglans regia* L., *Juglandaceae* 164

nuri vel almuri – substancja słona z ryb morskich 164

nutriens – kobieta karmiąca 171

Nux muscata – gałka muszkatolowca, *Myristica moschata* Thunberg alias *Myristica fragrans* Houtt., *Myristicaceae* 164

O

oblivio – zapominanie, amnezja 147

oblthalmia – zapalenie oka 40, 115, 153

october – październik 121

oculorum anguli lacrimales – kąty łzowe oczu 113

oculorum catharacta nouella – początek zaćmy 114, 115, 152

oculorum dolor – ból oczu 152

oculorum sanitatis conservatio – higiena oczu 112

oculorum tunica coniunctiva – spojówka oczu 112

odoratus – węch, zapach 171

oleum – olej 125, 155

oleum benedictum – antidotum 181

oleum calidum – olej gorący 134

oleum iusquiami – olej z lulka, *Hyoscyamus niger* L., *Solanaceae* 181

oleum mirtinum – olej mirtowy, z mirtu *Myrtus communis* L., *Myrtaceae* 134, 135

oleum oliue – olej z oliwek, owoców *Olea europaea* L. 12, 135

oleum rosaceum – olej różany, z *Rosa* sp., *Rosaceae* 135

oleum stipticum – olej ściągający 135

oleum de tartaro – olej z osadu winnego 181

oleum vetus – stary olej 173

oleum viole – olej fiołkowy 190

Olibanum – gumożywica kadzidli, *Boswellia Carteri* Birdwood, *Burseraceae* 164
 Oliua – oliwka, *Olea europaea* L., *Oleaceae* 135, 164
 operationes – działania natury, ustroju 4
 operationes calidi – działania gorąca 171
 operationes carnis – działania mięśniowe 171
 operationes laesae – działania zakłócone zmianami chorobowymi 171
 opium – sok narkotyczny maku, *Papaver somniferum* L., *Papaveraceae* 164
 opium frigidum – opium zimne 190
 Oppoponax – żywica *Oppoponax pastinaca* L. lub *Oppoponax chironium* Koch, *Umbelliferae* 155, 164, 173
 Ordeum – jęczmień, *Hordeum sativum* L., *Poaceae* 135, 165
 ordo trium dierum – porządek trzech dni po upuście krwi 133
 orexis – pożądanie 171
 Origanum – lebiodka, *Origanum vulgare* L., *Labiatae* 164
 oris collutio – płukanie ust 183
 oris ulcera – owrzodzenia ust 115
 Orobus – wyka siewna, *Vicia sativa* L., *Papilionaceae* (*Leguminosae*) 50, 164
 orthomia – tężec wyprostny 151
 os – usta, jama ustna 122, 173
 os de corde cervi – kość z lewej strony serca jelenia 165
 oscitatio (occitatio) – ziewanie 130, 135
 ossa – kości ssaków, gadów i ptaków 165
 ostraca – muszle małżów 164
 ova – jaja ptaków 165
 ova sorbilia – jaja pitne 132, 155
 ovi albumen – białko jaja 134
 ovi vitellus – żółtko jaja 190
 οὐδέτερον – chorowici, nijacy, na granicy między chorobą i zdrowiem
 oxyzacara – antidotum, cukier kwaśny 49, 134
 Ozimum – bazylia pospolita, *Ocimum basilicum* L., *Labiatae* 165

P

Panicum – proso, *Panicum milliaceum* L., *Gramineae* 165
 panis – chleb 171
 panis buccella – kawał chleba 127, 128
 panis intinctus in succo mente vel de syrupo mente muscate vel clareto vel mirra muscata – chleb umaczany w soku mięty, w syropie mięty muszkatołowej albo w jasnym, lekким winie albo też w mirrze muszkatołowej 128
 panis simile buccella – kawał bułki 133
 pannus – łuszcza rogówki 40, 115
 Papaver – mak, *Papaver somniferum* L., *Papaveraceae* 165, 190
 paralysis – paraliż 108, 171, 185
 parens – rodzic 121, 154
 Paritaria – parietaria nad Morzem Śródziemnym *Parietaria diffusa* Mert. et Koch alias *Parietaria iudaica* Boys, *Urticaceae* 134, 165
 paroxismus – napad choroby, paroksyzm 119, 122
 parvi – młodociani 42, 124, 129
 passio sanguinea acuta – ostra choroba krwi 124
 passiones calide – choroby z gorąca, gorące 150
 passiones pectoris et hepatis – choroby piersi i wątroby 150
 Pastinaca – pasternak, *Pastinaca sativa* L., *Umbelliferae* 165
 pectus – pierś 122, 150, 151
 pedes porcorum – nogi wieprzowe 171
 pediculi – wszy 171
 Pentaphilon – pięciornik, *Potentilla* sp., *Rosaceae* 165
 percussio – stłuczenie 123, 149
 perdices – kuropatwy, *Perdix perdix* L., *Phasianidae* 132
 periculum – niebezpieczeństwo 181
 periculum mortis – niebezpieczeństwo śmierci 135
 periplemonia – zapalenie płuc 39, 114
 Persica – brzoskwinia, *Prunus persica* Stokes alias *Persica vulgaris* Mill., *Rosaceae* 165

- pestilentia – zaraza, epidemia 171
- Petroselinum – pietruszka, *Petroselinum sativum Hoffm.*, *Umbelliferae* 165
- Peucedanum – gorysz, *Peucedanum officinale L.*, *Umbelliferae* 165
- phlebotomia inordinata et indebita – upust krwi bezprawny i niepotrzebny 149
- phlebotomia in principio apoplexie – upust krwi na początku udaru mózgu 149
- phlebotomia in principio squinantie – upust krwi na początku błonicy 149
- phlebotomia iuvativa – upust krwi pomocny 150
- phlebotomia nocitiva – upust krwi szkodliwy 150
- φλεγμόνη – zapalenie 29
- phlegmones – flegmony 4
- phlegmonum cancri – raki flegmon 4
- phrenesis – szal gorączkowy 38, 113, 114
- phthisis – suchoty, gruźlica 178
- pigmentum – pigment 167
- pillule – pigułki 177
- pinguedo gallina vel gallinaei – tłuszcz kurzy lub gucy 173
- Pinus, sosna, *Pinus sp.*, *Pinaceae* 165
- Pionia – piwonia, *Paeonia officinalis L. alias Paeonia corallina Retz.*, *Ranunculaceae* 165
- Piper – pieprz, *Piper nigrum L.*, *Piperaceae* 165
- pira – gruszki, owoce *Pirus communis L.*, *Rosaceae* 165
- Piretrum – bertram, *Anacyclus officinarum Heyne*, *Compositae* 165
- Pisces – gwiazdozbiór Ryb 117
- pisces – ryby (potrawa) 165, 171
- pix – smoła 135, 165
- Plantago – babka, *Plantago sp.*, *Plantaginaceae* 165
- plenilunium – pełnia księżyca 117
- plectoricum corpus – ciało w stanie plethora, pełni płynów ustrojowych 39, 114
- Πλήθος – pełnia płynów ustrojowych 29
- Πλεθώρα (plethora) sive plenitudo – pełnia płynów ustrojowych 29, 32, 42, 113
- plenitudo multa vel pauca – plethora, pełnia płynów ustrojowych kompletna lub szczuplejsza, nie zupełna 136
- pleuritis sive pleuresis – zapalenie opłucnej 30, 34, 36, 42, 118, 124, 130, 150
- plumbum – ołów, Pb 165
- podagra – dna 112, 130, 152
- Polegium sive pulegium – mięta polej, *Mentha pulegium L.*, *Labiatae* 134, 165
- Polipodium – paprotka, *Polypodium vulgare L.*, *Polypodiaceae* 10, 165
- Polium – kocanki piaszkowe, *Helichrysum arena-rium L.*, *Compositae* 165
- pollex – kciuk 129
- poma maciana – jabłka kwaśne 45, 127
- pomum – jabłko, owoc *Pirus malus L.*, *Rosaceae* 165
- pondera et mensure medicinarum – wagi i miary lekarstw 171, 181
- pondus – waga puszczanej krwi 129, 130
- poticitas – ostrość niestrawna niegotowanych potraw 45, 127
- poples – dół podkolanowy 115, 153
- Porrum – por, *Allium porrum L.*, *Liliaceae* 165
- porus – otwór, szpara, por 171
- potus dilativus – picie deserowe 20
- potus mixitivus – picie towarzyszące jedzeniu 20
- potus sitim sedativus – picie gaszące pragnienie 20
- Practica – medycyny część praktyczna 3
- praenosticatio – rokowanie, prognoza 171
- prandium – posiłek ranny, śniadanie 19, 50, 134
- pregnans – ciężarna 119
- pregnantis appetitus – apetyt, łaknienie ciężarnej 171
- preservatio – zapobieżenie 32
- presidia – kora jabłka granatu, *Punica granatum L.*, *Punicaceae* 165
- pronostica – rokowanie 173
- pronosticationes – rokowania 179
- pruna – śliwki, owoce *Prunus domestica L.*, *Rosaceae* 165

pruritus – świerzbiecie, świąd 171
 pruritus vel scabies corporis – swędzenie lub
 świerzbiecie całego ciała 112, 114, 152
 pruritus in ano – świąd odbytu 183
 puer – dziecko, chłopiec 121, 154
 puerilis etas – wiek młodociany 148
 puerorum calculus – kamień u młodocianych 181
 puerorum passiones et in cunabulis iacentium –
 choroby dzieci i niemowląt 181
 pulli gallinarum – kurczaki 132, 155
 pulmo – płuco 122
 pulpe carnee – mięśnie 21
 pulsus – tętno, puls 126, 130, 155, 171, 179
 pulsus fortitudo aut debilitas – tętno mocne lub
 słabe 130, 131
 pulvis de electuario meo contra pestilentiam
 – proszek z moich (tj. Tomasza z Wrocławia)
 powidełek przeciw zarazie 184
 pumex – pumeks, porowaty kamień wulkaniczny
 165
 punctura lingue – klucie w języku 171
 punctura pectoris – klucie w piersiach 171
 purgatio – przeczyszczenie 171
 pustule in naribus – krosty w nozdrzach 114
 puteus vite – krynica życia, żyła 37, 111
 putredo – gnicie, zgnilizna 171

Q

qualitas temperata – jakość właściwa 18
 qualitates – jakości 16, 172
 quantitas appropriata humoribus – ilość stosowna
 do pokonania płynów w nadmiarze 174
 quartana – czwartaczka 167
 quies – spoczynek, spokój 18, 79, 133

R

Rana – żaba, *Rana sp.*, *Amphibia Anura* 165
 Raphanus – rzodkiew zwyczajna, *Raphanus sa-
 tivus L.*, *Cruciferae* 165
 rasura panni lintei – gaza z płatu lnianego 50
 raucedo – chrypka 114
 raucedo ex humiditate sanguinea – chrypka z za-
 wilgocenia nadmiarem krwi 122, 154

raucedo perpetua – chrypka trwała 122, 154
 receptiones – recepty 178
 receptiones soporifere – recepty nasenne 180
 regimen ad apoplexiam et paralysim – postępo-
 wanie przy udarze i paraliżu 178
 regimen sanitatis – higiena, nauka o zachowaniu
 zdrowia 2, 180
 regimina sanitatis – traktaty o higienie 6
 regimen senectutis – higiena starości, osób sta-
 rych 181
 regimen tempore pestilentie – postępowanie
 w czasie zarazy 184
 regio – kraj 42, 123, 124
 regula ad electuarium datum ad caput confortan-
 dum – reguła przy podawaniu powidełek dla
 wzmocnienia głowy 168
 regula ad electuarium datum ad iuvandum dige-
 stionem – reguła przy powidełkach podawa-
 nych na wzmożenie trawienia 168
 regula ad lubricandum lapidem in renibus et in
 viis renum ad vesicam – reguła przy wygła-
 dzaniu kamienia w nerkach i na drogach
 między nerkami i pęcherzem 168
 regula de electuario ad constringendum ventrem
 – reguła przy powidełkach ściągających
 brzuch 168
 regula de electuario apertivo venarum renum,
 matricis vel vesice – reguła przy powideł-
 kach otwierających żyły nerek, macicy i pę-
 cherza 168
 regula de electuario dato ad cor confrontandum
 – reguła przy podawaniu powidełek dla
 wzmocnienia serca 168
 regula de electuario dato ad pectus – reguła przy
 powidełkach piersiowych 168
 regula de hora clisterizandi – reguła wyznaczają-
 ca porę dawania lewatywy 168
 regula de mollificativis dandis ante mordificativa
 in clisteri – reguła podawania w lewatywie
 środków rozmiękczających przed gryzącymi
 168
 regula in apostematibus – reguła w czasie puszc-
 zania krwi przy ropniach z nagromadzonej
 materii 136

- regula in colica de vitreo fleumate – reguła co do lewatywy w kolce spowodowanej szklistym śluzem 168
- regula in egritudinibus – reguła puszczenia krwi w chorobach 136
- regula in febre forti – reguła przy silnej gorączce 168
- regula in frenesi et in dolore capitis – reguła w szale gorączkowym i bólu głowy 168
- regula, ne epar ledatur – reguła zapobiegająca urazowi wątroby 168
- regule – reguły 178, 183
- regule de acutis febribus, synoca et causone – reguły w ostrych gorączkach, ciągłej i kauzonie 170
- regule de antraco carbunculo – reguły przy wągliku – karbunkule 170
- regule de astmaticis – reguły dotyczące chorych na dychawicę, astmatyków 169
- regule de calculo – reguły przy kamieniu 169
- regule de clisteris – reguły przy lewatywach 168
- regule de constipatione ventris – reguły przy zaparciu brzucha 169
- regule de dolore capitis – reguły przy bólu głowy 169
- regule debilitatis stomachi – reguły przy słabości żołądka 169
- regule de dysenteria intestinorum et epatica – reguły przy bieguncie jelitowej i wątrobowej 169
- regule de effimera – reguły przy gorączce jednodniowej 169
- regule de empimate – reguły dotyczące ropniaków 169
- regule de epate – reguły dotyczące wątroby 169
- regule de eructatione – reguły przy odbijaniu się 169
- regule de ethica – reguły przy gorączce trawiącej, hektycznej 170
- regule de nausea et fastidio – reguły dotyczące nudności i wstrętu do jedzenia 169
- regule de passionibus narium – reguły przy chorobach nozdrzy 169
- regule de passionibus oculorum – reguły przy chorobach oczu 169
- regule de periplemonia – reguły przy zapaleniu płuc 169
- regule de pleuresi – reguły przy zapaleniu opłucnej 169
- regule de pustulis – reguły przy krostach 169
- regule de raucedine – reguły przy chrypce 169
- regule de scabie – reguły przy świerzbie 169
- regule de singultu – reguły przy charczeniu 169
- regule de siti – reguły przy pragnieniu 169
- regule de sternutatione – reguły przy kichaniu 169
- regule de tussi – reguły przy kaszlu 169
- regule de typis febrium – reguły przy rodzajach gorączek 170
- regule de typhi – reguły dotyczące suchoty 169
- regule de vomitu – reguły przy wymiotach 169
- regule de ycteritia – reguły przy żółtaczce 169
- regule de ydropisi – reguły przy wodnej puchlinie 169
- regule de yeris – reguły dotyczące antidotów, zwanych hierami 175
- regule de ysophago et trachea arteria – reguły dotyczące przełyku i tętnicy tchawicowej 169
- regule doloris dentium – reguły przy bólach zębów 169
- regule dolorum intestinorum – reguły przy bólach jelit 169
- regule emorroidarum – reguły dotyczące żyłaków odbytu 169
- regule in apostematibus stomachi – reguły przy guzach żołądka z nagromadzonej materii 169
- regule in febre cotidiana – reguły przy gorączce codziennej 170
- regule in quartana continua – reguły przy czwartaczce ciągłej 170
- regule in tertiana – reguły przy trzeciaczce 170
- regule medicine super Practicam Sareptensis – reguły lekarskie z Praktyki Tomasza z Wrocławia, biskupa Sarepty 180

regule opilationis epatis et apostemate – reguły dotyczące blokady guza wątroby 169

regule opilationis splenis – reguły przy blokadzie śledziony 169

regule passionum lingue et squinantie – reguły dotyczące chorób języka i błonicy – 169

regule passionum virge – reguły przy chorobach prącia 169

regule pregnantis – reguły dotyczące kobiety ciężarnej 169

regule reumaticorum – reguły dotyczące reumatyków 169

regule suffocationis matricis – reguły przy histetrii kobiecej 169

regule tremoris cordis – reguły przy drżeniu serca 169

regule ulcerationis, scabiei et puritus matricis – reguły przy owrzodzeniu, świerzbieniu i świądzie macicy 169

renes – nerki 141, 151

renum apostemata – guzy nerek z nagromadzonej materii 115

repercussiva – środki odwracające 40, 114, 153

repletio – wypełnienie pokarmem, sytość 18, 22, 44, 79, 172

repletio calida – wypełnienie gorącymi płynami 39, 113

repletio ex crudis humoribus – wypełnienie ustroju surowymi płynami 137, 156

repletio humorum sive morbus repletionalis – nadmierne wypełnienie ustroju płynami czyli choroba pełni krwi (plethora) 32, 42, 44

repletio reumatis – wypełnienie ustroju spływem materii 40, 115

repletio sanguinea ventriculorum cerebri – wypełnienie krwią komór mózgowych 113

repletio sanguinis – pełnia krwi 113

repletio spine – wypełnienie rdzenia kręgowego 115

res aromatice – aromaty 133

res contra naturam – rzeczy przeciw naturze 3

res medicinales simplices – leki proste 179, 182, 193

res naturales – rzeczy naturalne

res non naturales – rzeczy nie naturalne 3, 16, 66, 178

residuum – zalegające płyny ustrojowe 32

resine – żywice 165

restrictiva – środki ściągające 40, 114, 155

retentio – zatrzymywanie pokarmu dla strawienia 4

Reubarbarum – rabarbar kędzierzawy, *Rheum rhabarbarum* L., *Polygonaceae* 165

Reuponticum – rabarbar ogrodowy, *Rheum rha-ponticum* L., *Polygonaceae* 165

reuma – spływ materii 122, 172

Rosa – róża, *Rosa* sp., *Rosaceae* 165

Rubea – marzanna barwierska, *Rubia tinctorum* L., *Rubiaceae* 165

ructus – czkawka, odbijanie się 129

Ruta – ruta, *Ruta graveolens* L., *Rutaceae* 165

Rysi – ryż, *Oryza sativa* L., *Gramineae* 165

ῥύσις – odpływ nieustający substancji ustroju 16

S

sal – sól NaCl 165

saliva – ślina 165, 172

Salix – wierzba, *Salix* sp., *Salicaceae* 166

salvatella, arabice sceylem – żyła ratownicza na grzbietowej stronie dłoni 37, 110, 150, 151

salvatella pedis sive artetica – żyła ratownicza nogi 38, 112

Salvia – szatwia, *Salvia officinalis* L., *Labiatae* 166

Sambucus – dziki bez czarny, *Sambucus nigra* L., *Caprifoliaceae* 165

Sandala – sandałowiec biały, *Santalum album* L. i czerwony *Pterocarpus santalium* L., *Santalaceae* 165

sanguis – krew 3, 9, 123, 126, 129, 132, 134–136, 138, 141, 147, 151–153, 155, 165, 171, 172

sanguis aquosus – krew wodnista 139

sanguis bonus – krew zdrowa, dobra 137, 156

Sanguis draconis – dracena, *Dracaena draco* L., *Liliaceae* 165

sanguis est fren colere – krew jest wędzidłem żółci 137

- sanguis est fundamentum caloris naturalis – krew jest podstawą ciepła naturalnego 148
- sanguis grossus – krew gęsta 121, 138, 173
- sanguis humanus – krew ludzka 181
- sanguis humidus – krew wilgotna, pełna wodnistej cieczy, osocza 54, 143
- sanguis laudabilis – krew zdrowa, godna pochwały 54, 143
- sanguis malus – krew chora, zła 137, 156
- sanguis siccus nimis et aridus – krew sucha, prawie bez osocza 143
- sanguis subtilis – krew rzadka 139, 157
- sanguinici – sangwinicy 124
- sanguinis color – barwa krwi 130, 139
- sanguinis cruditas et indigestio – surowość i niestrawność we krwi 143
- sanguinis detractio – odcignięcie krwi od miejsca nagromadzenia 118
- sanguinis ebullitio – wrzenie krwi 48, 54, 142, 158
- sanguinis emorroidalis multitudo – obfite krwawienie z żylaków odbytu 138
- sanguinis in superficie spuma – piana na powierzchni krwi 142, 158
- sanguinis menstrualis multitudo – obfita miesiączka 138
- sanguinis mensura – miara puszczanej krwi 130
- sanguinis odor – zapach krwi 140
- sanguinis partes in scutella – części krwi na misce 140
- sanguinis plenitudo – pełnia krwi 126
- sanguinis repletionis signa – znaki wypełnienia ustroju krwią 127
- sanguinis sapor – smak krwi 140
- sanguinis sputum – plucie krwią 123
- sanguinis substantia – substancja krwi, bez osocza 138, 157
- sanguinis subtractio – upust krwi 142, 158
- sanguinis unctuositas – mazistość krwi 142, 158
- Sanguisuga – pijawka, *Hirudo sp.*, *Hirudinea* 113, 120
- sanies – posoka ropna 135
- sanitas longioris vite – dłuższe życie w zdrowiu 147
- sanitatis custodia – przestrzeganie zasad higieny 184
- sanum – element zdrowy 172
- saphena – żyła odpiszczelowa 32
- saphena exterior aut sciatica vel ischiatica – żyła safena zewnętrzna 37, 111, 115, 150–152
- saphena interior – żyła safena wewnętrzna 37, 111, 115, 150, 151
- saphena pedis oppositi – safena nogi naprzeciwległej 136
- saphene – żyły odpiszczelowe, safeny 136, 156
- sapo – mydło 165
- sapor – smak 172, 191
- Sarcacolla – rzepik, *Agrimonia eupatoria L.*, *Rosaceae* 165
- Satureia – cząber ogrodowy, *Satureia hortensis L.*, *Labiatae* 165
- Sauma sive Sumak – sumak, *Rhus coriaria L.*, *Anacardiaceae* 166
- Saxifraga – skalnica ziarenkowata, *Saxifraga granulata*, *Saxifragaceae* 166
- Scabiosa – driakiew gołębia, *Scabiosa columbaria L.* i *Knautia arvensis Coult.*, *Dipsacaceae* 166, 181
- Scamonea – socznica, powój przeczyszczający *Convolvulus scamonia L.*, *Convolvulaceae* 166
- scarificatio – nacięcie skóry 120
- scarificatio cum ventosis in decremento lune – bańki cięte przy malejącym księżycu 107
- scia sive anca – biodro wraz z udem 37
- sciatica passio – rwa kulszowa, ischias 38, 40, 155
- scie dolores – bóle występujące w rwie kulszowej 115, 151
- scientia conservandi sanitatem sive scientia conservativa sanitatis – higiena, nauka o zachowaniu zdrowia 8, 13, 89, 190
- scientia egritudinis curativa – nauka o leczeniu choroby, terapia 190
- Scolopendria – jęczyznik, *Scolopendrium vulgare Sm.*, *Polypodiaceae* 10

- Scorbio sive scorpio – oba skorpiony znad Morza Śródziemnego, *Euscorpius italicus* Herbst i *Buthus occitanus* L., *Scorpioidea* 166
- screatus – odkaszliwanie śluzu 185
- scrupulum – skrupuł, waga aptekarska 6
- scutella – miska przeznaczona do badania krwi 139
- Sebesten – *Cordia nyxa* L. sive *Sebestena* L., *Boraginaceae* 166
- Semperviva, teutonice honsloch et baltheos – rojnik murowy, *Sempervivum tectorum* L., *Crassulaceae* 166
- Sene – strączyniec ostrolistny *Cassia lenitiva* Bischoff, *Lauraceae* 166
- senectus – wiek starszy 42, 124, 150
- senes – starcy 129, 134, 172
- senium – wiek sędziwy 42, 124, 148
- sensus – zmysł 147
- σηπεδών – posocznica 29
- Serapinum – *Ferula persica* Willd. et *Ferula scuntziana* D.C., *Umbelliferae* 50, 135, 155, 166, 173
- Serpentaria – obrazki, *Arum italicum* Lam. et *Arum maculatum* L., *Araceae* 166
- serpentes – węże 177
- Serpillum – macierzanka, *Thymus serpyllum* L., *Labiatae* 166
- serum caprinum – serwatka kozia 10, 172
- servus – sługa 121, 154
- seta, id est sericum – jedwab 166
- seta porcina – szczeń świńska 123
- sibilus in cerebro – syk w mózgu 173
- siccitas in sanguine – susza we krwi 141
- signa – znaki rozpoznawcze potrzeby upustu krwi 44, 123
- Siler montanum sive sisileos – *Siler montanum* Crantz, *Umbelliferae* 166
- Sillium vel psillum – babka plesznik *Plantago psyllium* L., *Plantaginaceae* 166
- simplicia – leki proste IX–XII
- singultus – charczenie, rżęzenie 130, 155, 172
- sinthoma – objaw 123
- siphak (arabice) – otrzewna 142
- sitis – pragnienie 172
- solacia consueta – ulubione zajęcia 48
- Solatrum – psianka, *Solanum* sp., *Solanaceae* 166
- Solie – sole, ryby bentosu Morza Śródziemnego, *Pleuronectes solea* L., *Pleuronectidae* 166
- somnia – sny, marzenia senne 172
- sompnus sive somnus – sen 18, 79, 172
- sonitus – hałas 133
- sonitus et sibilus in cerebro – szum lub świst w mózgu 173
- Sorge stipitis medulla – gąbczasty rdzeń żdźbła sorgo, *Sorghum bicolor* (L.) Moench 12
- Sparagus – szparag lekarski, *Asparagus officinalis* L., *Liliaceae* 166
- Spica celtica – kozłek celtycki, *Valeriana celtica* L., *Valerianaceae* 166
- Spica nardi – nard, *Nardostachys Jatamansi* D.C., *Valerianaceae* 166
- spina – rdzeń kręgowy 40, 155
- Spinaria – szpinak warzywny, *Spinacia oleracea* L., *Chenopodiaceae* 166
- spiritus – tchnienia 3, 9, 16, 75, 172
- spiritus animalis – tchnienie zwierzęce 4, 9
- spiritus naturalis – tchnienie naturalne 4, 9
- spiritus visibilis – tchnienie wzrokowe 123
- spiritus vitalis – tchnienie życiowe 4, 9, 133
- spirituum corruptio – zepsucie tchnień 139
- spirituum emissio – utrata tchnień 118
- splen – śledziona 115, 153, 173
- splenis egritudines sive passionēs – choroby śledziony 114, 115, 151, 152
- spodium – popiół ze spalonych kości słonia 166
- spolurium sive spolium serpentis – skóra zrzucana przez węże 166
- sputum hominis – ślina ludzka 166
- squilla sive cepa marina – oszloch morski *Scilla maritima* Baker sive *Urginea Maritima* Baker oraz *S. Bifolia* L., *Liliaceae* 166

squinantia vel synantia – choroba zaciskająca gardło (błonica) 34, 39, 42, 114, 119, 121, 124, 126, 140, 152, 153
 squinantici – chorzy na błonicę 36
 squinantie fortis principium – początek mocnej błonicy 114
 Staphizagria – ostróżka, *Delphinium staphisagria* L., *Ranunculaceae* 166
 stercus – nawóz ludzki i zwierzęcy 134, 166
 sternutatio – kichanie 172
 Sticados arabicum – lawenda, *Lavandula stoechas* L., *Labiatae* 10, 166
 Sticados citrinum vel barba Iovis, teutonice winterblume – kocanki piaszkowe, *Helichrysum arenarium* L., *Compositae* 166
 stiptica – środki ściągające 172
 stolidi – głupcy 119
 stomachi calefactio – rozgrzanie żołądka 155
 stomachi debilitas – słabość żołądka 181
 stomachi debilitatis causa calida – gorąca przyczyna słabości żołądka 128
 stomachi os – ujście żołądka 128
 stomachicum confortativum – lek wzmacniający żołądek 168
 stomachus debilis – słaby żołądek 128
 Storax vel scorax – styrakowiec, *Styrax officinalis* L. vel *Liquidambar orientalis* Miller, *Styracaceae* 166
 storax catartica – storaks przeczyszczający 178
 storax liquida – storaks płynny 173
 stuppa – pakuły 134
 succus acetosus – sok kwaśny 127, 128
 sudor – pot 172
 superfluitatum expulsio – wydalanie zbędnych substancji 116
 suppositoria – czopki 128
 surditas novella – świeża głuchota 113
 συμμετρία – właściwa proporcja płynów ustrojowych 15
 Synapis – gorczyca czyli kapusta czarna – *Sinapis nigra* L., *Cruciferae* 134, 166

synocha et synochus – ostre gorączki ciągłe pochodzące z pełni krwi 33, 35, 44, 118, 119, 121, 122, 126

syropi – syropy 178

syropus acetosus – syrop octowy 31, 44, 127, 128

syropus violarum – syrop fiołkowy 133

T

tabula electuariorum – spis powidełek 168

tabula que notat, quot partibus corporis et quot morbis una simplex medicina valet – spis części ciała i chorób, na które pomaga dany lek prosty 179

Tamarindi – powidlnik indyjski, *Tamarindus indica* L., *Caesalpiniaceae* 166

Tamariscus – tamaryszek, *Tamarix africana* L., *Tamaricaceae* 166

tartarum – kamień winny 166

tegula – cegła 166

tempora anni – pory roku 172

tempus – czas 123, 181

tempus clarum – pogoda słoneczna 128

tensio – napięcie żył 137, 156

terebentina sive terpentina – terpentyna z terebinthu, *Pistacia terebinthus* L., *Anacardiaceae* 135, 155, 166

terminus vitae – koniec życia 123

tertiana notha – trzeciaczka powikłana 122

tertiana simplex et duplex – trzeciaczka prosta i zdwojona 123

tertiana vera – trzeciaczka prawdziwa 122

testa – świeża ceramika 166

testiculi – jądra 151

testiculorum inflatio – nabrzmienie jąder 112

Theorica – teoria medycyny 3

θερμότης ἔμφυτος – ciepło naturalne 16

Thus – kadzidło otrzymywane z *Boswellia* sp., *Burseraceae* 135

thus pulverizatum – kadzidło sproszkowane 135

Timus – tymianek pospolity, *Thymus vulgaris* L., *Labiatae* 166

tisis – suchoty, gruźlica 63

tristitia – smutek 147

tucia vel tuthia – ruda cynku 166
 tumor – obrzmienie, guz 137, 155, 172
 Turbit – *Convolvulus soldanella* L., *Convolvulaceae* 166
 tussis – kaszel 122
 tybie – piszczelce 135
 tympora – skronie 113, 152
 tyriaca – środki przeciw ukąszeniom zwierząt 172
 tysana – napój z jęczmienia 133

U

ulcera – wrzody, owrzodzenia 173, 193
 ulcera aurium, colli et in posterioribus capitis – owrzodzenia uszu, szyji i potylicy 113
 undimie – obrzmienia, guzy 4
 unguenta – maści 177, 178, 184
 urina – mocz – 122, 166, 172
 urina hominis – mocz ludzki 196
 urine – rodzaje moczu 181
 Urtica – pokrzywa, *Urtica* sp., *Urticaceae* 166
 Usuce recte Usnee – misecznica, *Parmelia perlata* Esch., *Parmeliaceae* 166
 usus et experientia – użyteczność i doświadczenie 175, 177, 178
 uvula – języczek podniebienny 40
 uvule dolores – bóle języczka podniebiennego 115

V

vapores – wyziewy, opary 178
 vapores acuti – wyziewy ostre 182
 varex – żylak 151
 variola – ospa 172
 vena abscondita – żyła niewidoczna 129
 vena ascellaris, axillaris sive titillaris – żyła pachowa 36, 110, 150, 151
 vena basilica sive epatica, quam vulgares in Slesia vocant pulmaticam – żyła odtokciowa 31, 36, 109, 120, 136, 150, 151
 vena cardiaca – żyła sercowa 150
 vena cephalica – żyła odpromieniowa 36, 109, 113, 114, 118, 120, 132, 150, 151, 153, 154

vena frontis – żyła czołowa 118
 vena in fontanella colli – żyła w studziencie szyji 114
 vena mediana sive matrix – żyła pośrodkowa 36, 109, 120, 134, 135
 vena oris stomachi – żyła ujścia żołądka 40
 vena tymporum – żyła skroni 120, 152
 vene – żyły 126, 172
 vene apertio – otwarcie żyły
 vene capillares – żyły włosowate, kapilary 111, 151
 vene guidem vel guidez – żyły szyjne 39
 vene iuveniles – żyły młodzieńcze 39, 114, 152
 vene manus non pulsátiles – żyły ręki nie tętniące 150
 vene matricis – żyły macicy 173
 vene salientes – żyły skaczące, tętnice 115
 vene salporis – żyły odjazdu, grożące śmiercią 115
 vene spirituales capitis – żyły technieniowe głowy 120
 venena – trucizny 180
 venenum – trucizna 172, 177
 venter – brzuch 147
 ventosa – bańka 114
 ventosa cum scarificatione – bańka cięta 120, 154
 ventositas – wiatry, flatulencja 54, 142, 158, 172
 ventriculi cerebri – komory mózgowe 113
 ventus – wiatr 172
 ventus meridionalis – wiatr południowy 121
 ventus septentrionalis – wiatr północny 121
 ver sive tempus vernale – wiosna 116, 117, 121, 129, 153
 Verbena – werbena pospolita, *Verbena officinalis* L., *Verbenaceae* 166
 vermes – robaki, pasożyty 172
 vernius sive vernix – werniks 166
 vesica – pęcherz 141, 147, 172
 vesice apostema – obrzmienie, guz pęcherza 196
 vesice dolores – bóle pęcherza 115
 vigilia – czuwanie 17

vigilie immoderate – nadmierne czuwanie nocne 125

vigor – energia, moc 8

vinum – wino 134, 172

vinum bonum – dobre wino 132

Viola – fiołek, *Viola odorata* L., *Violaceae* 166

virga – pręcie 151

virga apostemata – pręcie obrzmiałe 175

virga proprio motu incisa – pręcie nacięte na skutek własnego ruchu 175

Virga pastoris – oset nastroszony, *Carduus acanthoides* L., *Compositae* 166

virtus debilis – słaba władza natury 123

virtus digestiva – władza trawienia 132

virtus digestiva in epate et in venis – władza trawienia w wątrobie i w żyłach 139

virtus expulsiva – władza wydalania 142

virtus seu natura regitiva corporis – władza czyli natura rządząca ciałem 123

virtus vitalis – władza życiowa 133, 180

virtutes herbarum – moce ziół, roślin 172

virtutes hominis – władze człowieka 172

virtutes medicinarum – moce lekarstw 173

virtutes naturalis, vitalis, animalis – władze: naturalna, życiowa i psychiczna 133

virtutis casus – upadek mocy natury 124

virtutis debilitas – słabość natury, ustroju 41, 148

virtutis defectus – zanik mocy natury 107, 114, 149

visus bonus et acutus – dobry i ostry wzrok 149

visus et visibiles virtutes – wzrok i tchnienia wzrokowe 172

vita – życie 139

Vitis – winna latorośl, *Vitis vinifera* L., *Vitaceae* 166

vitrum sive cinis vitri, gallice seyn de ver – proszek szklany 166

Volpes – lis, *Vulpes vulpes* L., *Canidae* 166

vomitus – wymioty 128, 129, 131, 137, 156

vox – głos 147, 172

vulgares – cyrulicy 127

vulneris circuitus – otoczenie rany 156

vulnus – rana 135, 155

vulnus strictum – rana wąska 139

X

ξηρσις – wysychanie ustroju 16

Y

yecor sive aquositas sanguinis – osocze, płynna część krwi 53, 141

ycteritia – żółtaczką 173

ydropisis – puchlina wodna 142

yemps – zima 116, 117, 121, 129, 134

yera magna – hiera wielka, antidotum 175

Ypericon – dziurawiec pospolity, *Hypericum perforatum* L., *Guttiferae* 161

yposarca – puchlina ogólna 32, 138

Ysopus – hizop, *Hyssopus officinalis* L., *Labiatae* 161

Z

Zedoarium – cytwar, ostrzyż plamisty, *Curcuma zedoaria* Roxb., *Zingiberaceae* 166, 179, 192

Zinziber – imbir lekarski, *Zingiber officinale* Roscoe, *Zingiberaceae* 166, 179 181, 192

Zodiaci signa – znaki zodiaku 108

Zodiacus – zodiak 179

Zuccarum – trzcina cukrowa, *Zuccarum officinarum* L., *Gramineae* 166, 167, 179, 190

zuccarum de Cipro – cukier cypryjski, białawy, w proszku 166

zuccarum de Hispania et verius est de Marok – cukier marokański, różowy w proszku 166

zuccarum rosarum – cukier różany, antidotum 183, 192

zuccarum taberzet vel cassatum vel zuccarum panis, durum album – cukier krystaliczny 166

ζῷον – zwierzę 22

STUDIA COPERNICANA

- I. Aleksander Birkenmajer, *Études d'histoire des sciences et de la philosophie du Moyen Age*, Wrocław 1970 (in French).
- II. Mieczysław Markowski, *Burydanizm w Polsce w okresie przedkopernikańskim* [Buridanism in Poland in during the Pre-Copernican Period] Wrocław 1971 (in Polish with source materials in Latin).
- III. Barbara Bieńkowska, *Kopernik i heliocentryzm w polskiej kulturze umysłowej do końca XVIII wieku* [Copernicus and Heliocentric Theory in Polish Intellectual Life till the End of the 18th c.], Wrocław 1971 (in Polish).
- IV. Aleksander Birkenmajer, *Études d'histoire des sciences en Pologne*, Wrocław 1972 (in French).
- V. *Colloquia Copernicana I. Études sur l'audience de la théorie héliocentrique* (Toruń 1973), Wrocław 1972 (in English and German).
- VI. *Colloquia Copernicana II. Études sur l'audience de la théorie héliocentrique* (Toruń 1973), Wrocław 1973 (in English, German and Italian).
- VII. Marian Biskup, *Regesta Copernicana*, Wrocław 1973 (in Polish).
- VIII. Marian Biskup, *Regesta Copernicana. Calendar of Copernicus' Papers*, Wrocław 1973 (in Polish).
- IX. Bronisław Biliński, *Najstarszy życiorys Mikołaja Kopernika z roku 1588 pióra Bernardina Baldiego* [Nicholas Copernicus' Oldest Extant Biography Written in 1588 by Bernardino Baldi], Wrocław 1973 (in Polish).
- X. Karol Górski, Łukasz Watzenrode. *Życie i działalność polityczna (1447-1512)* [Lukas Watzenrode. His Life and Political Activity], Wrocław 1973 (in Polish).
- XI. Grażyna Rosińska, *Instrumenty astronomiczne na Uniwersytecie Krakowskim w XV wieku* [Astronomical Instruments at the University of Cracow in the Fifteenth Century], Wrocław 1974 (in Polish with source materials in Latin).
- XII. Zofia Wardęska, *Teoria heliocentryczna w interpretacji teologów XVI*

- wieku [Heliocentric Theory as Interpreted by Sixteenth-Century Theologians], Wrocław 1975 (in Polish with source materials in Latin).
- XIII. *Colloquia Copernicana III. Proceedings of the Joint Symposium of the IAU and IAHS. Astronomy of Copernicus and Its Background* (Toruń, 1973), Wrocław 1975 (in English and French).
- XIV. *Colloquia Copernicana II. Conférences des Symposia: L'audience de la théorie héliocentrique. Copernic et le développement des sciences exactes et sciences humaines* (Toruń 1973), Wrocław 1975 (in English, French and German).
- XV. *Witelonis Perspectivae Liber Primus. Book I of Witelo's Perspectiva. An English Translation with Introduction and Commentary, and Latin Edition of the Mathematical Book of Witelo's Perspectiva* by Sabetai Unguru, Wrocław 1977 (in English with text edition in Latin).
- XVI. *Science and History. Studies in Honor of Edward Rosen*, Wrocław 1978 (in English, French and German).
- XVII. *Nicholas Copernicus. Quincentenary Celebrations. Final Report*, edited by Zofia Wardęska, Wrocław 1977 (in English).
- XVIII. Jerzy Drewnowski, *Mikołaj Kopernik w świetle swej korespondencji* [Nicholas Copernicus in the Light of His Correspondence], Wrocław 1978 (in Polish with source materials in Latin).
- XIX. Jerzy Burchardt, *List Witelona do Ludwika we Lwówku Śląskim. Problematyka teoriopoznawcza, kosmologiczna i medyczna* [Witelo's Letter to Louis in Lwówek in Silesia, *De causa primaria paenitentiae in hominibus et de natura daemonum*. Problems of Epistemology, Cosmology and Medicine], Wrocław 1979 (in Polish with text edition in Latin).
- XX. *Georgii Joachimi Rhetici Narratio Prima*. Edition critique, traduction française et commentaire par Henri Hugonnard-Roche et Jean-Pierre Verdet, avec collaboration de Michel Lerner et Alain Segonds, Wrocław 1982 (in French with text edition in Latin).
- XXI. Erna Hilfstein, *Starowolski's Biographies of Copernicus*, Wrocław 1980 (in English with Latin source materials).
- XXII. Grażyna Rosińska, *Scientific Writings and Astronomical Tables in Cracow. A Census of Manuscripts Sources, 14–16th c.*, Wrocław 1984 (in English and Latin).
- XXIII. *Witelonis Perspectivae Liber Quintus*. Book V of Witelo's *Perspectiva*.

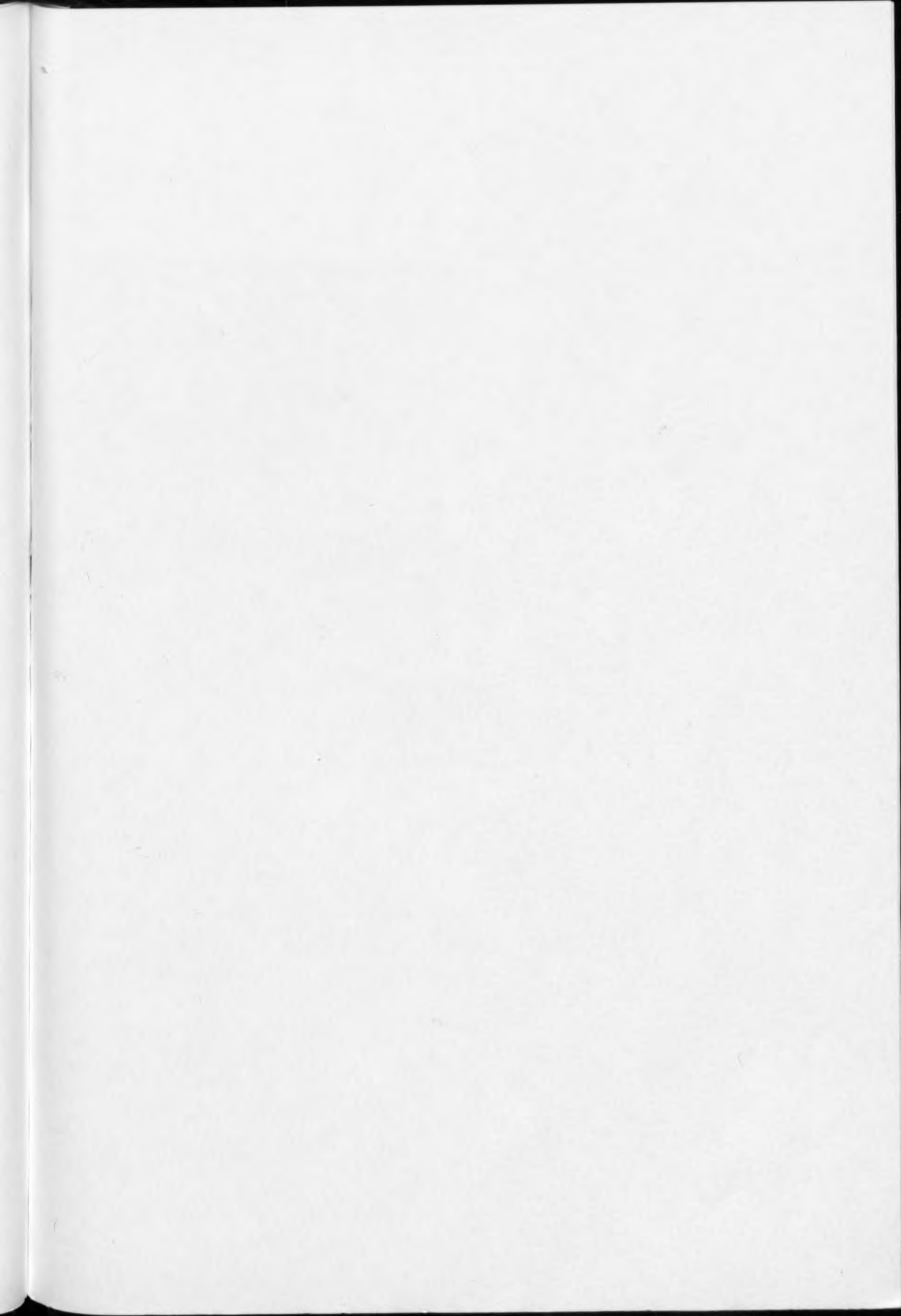
- An English Translation with Introduction and Commentary, and Latin Edition of the First Catoptrical Book of Witelo's *Perspectiva* by A. Mark Smith, Wrocław 1983 (in English with text edition in Latin).
- XXIV. Grażyna Rosińska, *Optyka w XV wieku. Między nauką średniowieczną i nowożytną. Fifteenth-Century Optics. Between Medieval and Modern Science*, Wrocław 1986 (in Polish with Latin texts and comprehensive English Summary).
- XXV. Pavel Spunar, *Repertorium auctorum Bohemorum provectorum idearum post Universitatem Pragensem conditam illustrans*, vol. 1, Wrocław 1985 (in Latin).
- XXVI. Jane L. Jervis, *Cometary Theory in Fifteenth-Century Europe*, Wrocław 1985 (in English with Latin texts).
- XXVII. *Thomae de Wratislavia Practica Medicinalis*. A Critical Edition of the *Practica medicinalis* of Thomas of Wrocław, Prémontré, Bishop of Sarepta (1297–c. 1378) by Theodore Antry, O. Praem., Wrocław 1989 (Latin text with English Introduction).
- XXVIII. *Witelonis Perspectivae liber secundus et liber tertius*. Book II and III of Witelo's *Perspectiva*. A Critical Latin Edition and English Translation with Introduction, Notes and Commentaries by Sabetai Unguru, Wrocław 1991 (in English with text edition in Latin).
- XXIX. *Witelona Perspektywy księga II i księga III*. Przekład na język polski ze wstępem, opracowaniem i komentarzami. Redaktor przekładu: Witold Wróblewski. Przekład, opracowanie i komentarze: Lech Bieganski, Andrzej Bielski, Roman S. Dygdała, Witold Wróblewski, Wrocław 1991 (in Polish with English summary).
- 1(XXX). Janice Adrienne Henderson, *On the Distances between Sun, Moon, and Earth according to Ptolemy, Copernicus and Reinhold*, Leiden 1991 (Studia Copernicana - Brill Series, No 1).
- XXXI. Jerzy Burchardt, *Kosmologia i psychologia Witelona* [Witelo's Cosmology and Psychology], Wrocław 1991 (in Polish).
- XXXII. Elżbieta Witkowska-Zaremba, *Musica Muris i nurt spekulatywny w muzykografii średniowiecznej* [Musica Muris and the Speculative Trend in Medieval Musicography], Warszawa 1992 (in Polish with source materials in Latin).
- XXXIII. *Witelona Perspektywy księga IV*. Przekład na język polski ze wstępem

i komentarzami. Przekład: Witold Wróblewski. Wstęp, opracowanie i komentarze: Lech Bieganowski, Andrzej Bielski, Witold Wróblewski [Book IV of Witelo's *Perspectiva*. A Polish Translation with Introduction, Notes and Commentaries by L. Bieganowski, A. Bielski, W. Wróblewski], Warszawa 1994 (in Polish).

XXXIV. Jacek Soszyński, *Kronika Marcina Polaka i jej średniowieczna tradycja rękopiśmienna w Polsce* [*Chronicon Pontificum et Imperatorum* by Martinus Polonus and Its Medieval Manuscript Tradition in Poland], Warszawa 1995 (in Polish with English summary).

XXXV. Pavel Spunar, *Repertorium auctorum Bohemorum provecum idearum post Universitatem Pragensem conditam illustrans*, vol. 2, Warszawa 1995 (in Latin).

i komentarzami. Przekład: Witold Wróblewski. Wstęp, opracowanie i komentarze: Lech Błaganowski, Andrzej Bicki, Witold Wróblewski [Book IV of Witold's *Perspectiva*. A Polish Translation with Introduction, Notes and Commentaries by L. Błaganowski, A. Bicki, W. Wróblewski]. Warszawa 1994 (in Polish).

XXXIV. Inoek Senyfyaki, *Kronika Marcjana Polaka i jej średowieczna tradycja rękopiśmienna w Polsce* [*Chronicon Polificius et Imperatorius by Martinus Polonus and its Medieval Manuscript Tradition in Poland*]. Warszawa 1993 (in Polish with English summary).

XXXV. Pavel Spáčil, *Repertorium auctorium Bohemorum provecium illarum post Universitatem Pragensem conditum illustrans*, vol. 2, Warszawa 1993 (in Latin).

Q1M

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
PRESS
CHICAGO, ILLINOIS

1410

Biblioteka Główna UMK

300000758535

STUDIA COPERNICANA
published by the Polish Academy
of Sciences present COPERNICUS'
work and related problems of his
times as well as the scientific
developments preceding his discovery
and the impact of his ideas.

Jacket: head of a Bishop.
Wrocław – Olbino, St. Vincent's
Abbey of Premontre
(end of 12 c.)

Binding: figure from
De revolutionibus III, 20

Czyt. Pomorz.
Biblioteka
Główna
UMK Toruń

749093

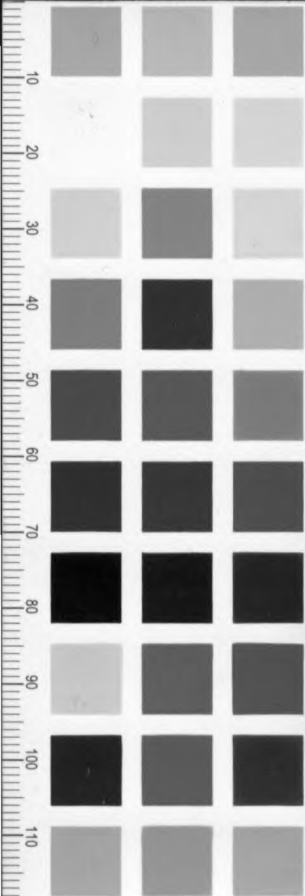

Czyt. Pomorz.
Biblioteka
Główna
UMK Toruń

749093/36

WYDAWNICTWA IHN PAN

PL ISSN 0081 - 6701
ISBN 83 - 86062 - 41 - X

QpCARD 201